

*Հայազորական խմբի ղեկավար՝
ԶՈՅԱ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ
յնպեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր*

*Հայազորական խմբի խորհրդարան՝
ԿԱՐԵՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ
յնպեսագիտության թեկնածու, դոցենտ*

*Հայազորական խմբի անդամներ՝
ԴԻԱՆԱ ԳԱԼՈՅԱՆ
յնպեսագիտության դոկտոր, դոցենտ
ՆԱՐԵԿ ԿԵՍՈՅԱՆ
յնպեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
ԺՈՐԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
յնպեսագիտության թեկնածու
ԼՈՒՍԻՆԵ ԱՂԱԶԱՆՅԱՆ
յնպեսագիտության թեկնածու
ԹԱԳՈՒՀԻ ՕՀԱՆՅԱՆ
յնպեսագիտության թեկնածու*

**ՀՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԶԱՓ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

Ե Ր Ե Վ Ա Ն
«ՏՆՏԵՍԱԳԵՏ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2015

ՀՏԴ 332
ԳՄԴ 65.9(5Հ)
Հ 247

*Հրապարակության է երաշխավորել
ՀԳՏՀ գիտական խորհուրդը*

Մասնագիտական խմբագիր՝
Ավետիսյան Ս. Ս.
տ.գ.դ., պրոֆեսոր

Գրախոսներ՝ **Մարկոսյան Ա. Խ.**
տ.գ.դ., պրոֆեսոր
Հախվերդյան Դ. Ն.
տ.գ.դ.

Խմբագրական խորհուրդ՝
Աթոյան Կ. Լ. (նախագահ)
տ.գ.դ., պրոֆեսոր
Սուվարյան Յու. Մ.
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, տ.գ.դ., պրոֆեսոր
Վարդանյան Գ. Ի.
տ.գ.դ., պրոֆեսոր
Ավետիսյան Ս. Ս.
տ.գ.դ., պրոֆեսոր

ՀՀ տարածքային համաչափ զարգացման սոցիալ-տնտեսական
Հ 247 **հիմնախնդիրները** / Զ. Թադևոսյան և ուրիշներ.- Եր.: Տնտեսագետ, 2015. –140 էջ.-
(«Ամբերդ» մատենաշար):

Հետազոտությունում պարզաբանվել է ՀՀ տնտեսական տարածքների (մարզերի) սոցիալ-տնտեսական անհամաչափության պատճառները, գնահատվել են տարածքների կառավարման ինստիտուցիոնալ հիմքերը, ապակենտրոնացման մակարդակը, համաշխարհային պրակտիկայում առավել կիրառելի և արդյունավետ տարածքային տնտեսական քաղաքականության փորձի և գործնական արդյունքների ուսումնասիրության հիման վրա մշակվել են առկա անհամաչափություններն ու անհամամասնությունները մեղմելու կամ չեզոքացնելու գործնական առաջարկներ:

Հետազոտության արդյունքները կարող են օգտագործվել ազգային տնտեսության զարգացման հիմնախնդիրներն ուսումնասիրող մասնագետների կողմից, ինչպես նաև «Կառավարում» մասնագիտության բակալավրական և մագիստրոսական դասընթացներում, ասպիրանտների, մագիստրոսների գիտական աշխատանքներում:

ՀՏԴ 332
ԳՄԴ 65.9(5Հ)

ISBN 978-9939-61-121-1

© «Ամբերդ» հետազոտական կենտրոն, 2015 թ.
© «Տնտեսագետ» հրատարակչություն, 2015 թ.

Ներածություն.....	5
Գլուխ 1. ՀՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՆՀԱՄԱՉԱՓՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ	
1.1. ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի սոցիալ-տնտեսական ներուժը	8
1.2. ՀՀ տարածաշրջանների զարգացման անհամաչափության ուսումնասիրությունը բազմաչափ վիճակագրական մեթոդներով	31
1.3. Տարածքային զարգացման համայնիվ (ինդեքս)	42
1.4. ՀՀ մարզերի տեղակարգային դասակարգումը	48
Գլուխ 2. ՀՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱՉԱՓ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀՐԱՄԱՅՆԱԿԱՆՆԵՐԸ	
2.1. Տարածաշրջանային անհավասարությունը և ապակենտրոնացումը	53
2.2. ՀՀ տարածքային զարգացման հիմնախնդիրները գործարար միջավայրի և գյուղացիական տնտեսությունների վարման սլայմանների համատեքստում	62
2.3. ՀՀ տարածքային զարգացման տեսլականը	83
Եզրակացություն.....	96
Օգտագործված գրականության ցանկ.....	105
Հավելվածներ	107
Համառոտագրեր	136

Տարածաշրջանային զարգացումը, որպես պետական քաղաքականության անբաժանելի մաս, երկրների ուշադրությանն արժանացել է դեռևս 19-րդ դարի կեսերին: Տարածաշրջանային քաղաքականության հիմքում այդ ժամանակաշրջանից ի վեր «կենտրոն-ծայրամաս» հարաբերակցության դիտարկումն է: Տարածաշրջանային զարգացման ծրագրերը թափ են առել հատկապես 1929-1933 թթ. Կործանիչ ճգնաժամից հետո՝ Մեծ Բրիտանիայում և ԱՄՆ-ում:

Համաշխարհային տնտեսության զարգացման հետագա ողջ պատմությունը հարուստ է աշխարհի երկրների տարածաշրջանային զարգացման քաղաքականության իրականացման տարբեր մոտեցումներով (պատերազմական, խառը, մրցակցային) և դրսևորումներով (ընդհանուր համակարգային, ընտրանքային), որոնց շարժառիթները և՛ քաղաքական են (պատերազմներ, ապագադրությամբ), և՛ տնտեսական (անկումներ և ճգնաժամեր, գիտատեխնիկական առաջընթաց), և՛ ֆորս-մաժորային (բնական և մարդածին աղետներ): Եթե նույնիսկ հնարավոր լինի առաջին երկու խումբ պատճառների հիմքերը հաղթահարել, վերացնել, ապա, տարբեր ֆորս-մաժորային իրավիճակներով (երաշտ, ջրհեղեղ, կարկտահարություն) պայմանավորված, երկրների, հատկապես դրանց գյուղատնտեսական շրջանների սոցիալ-տնտեսական կորուստները դեռևս հնարավոր չէ կանխել, ինչն էլ տարածքային տնտեսական քաղաքականության իրականացման հիմնախնդիրն հաղորդում է ոչ միայն արդիականություն, այլև այն մշտապես մնում է երկրների տնտեսական զարգացման օրակարգում՝ հրատապ լուծում պահանջող հարցերի շրջանակներում:

Հիմնախնդիրն արդիական է և՛ համաշխարհային, և՛ ազգային տնտեսության մակարդակով, ինչը կարելի է հիմնավորել հետևյալ փաստարկներով.

1. Համաշխարհային համագործակցության զարգացման գլոբալ հակասություններից մեկը գիտական շրջանակներում համարվում է ինչպես առանձին մարդկանց, այնպես էլ տարածաշրջանների, երկրների, ամբողջական աշխարհամասերի միջև սոցիալ-տնտեսական ահագնացող տարբերակվածությունը: Դա հաստատվում է նաև այն իրողությամբ, որ 21-րդ դարում աղքատ և հարուստ երկրների տնտեսական զարգացման միջև խզումն ավելի է խորանում: Երկրների և դրանց ներսում առանձին տարածքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման անհամաչափությունը ոչ միայն խափանում է ազգային և համաշխարհային կայուն զարգացման հիմքերը, ստեղծում հակասությունների, հակադրությունների իրավիճակ, այլև մերժում է մարդկանց

իրավահավասարության հիմնարար սկզբունքը՝ ժողովրդավարությունը: Այսպես՝ մայրաքաղաքի կամ արդյունաբերական զարգացած կենտրոնների բնակիչները, հենց թեկուզ միայն այդ մեկ պատճառով, որպես կանոն, ունեն անհամեմատ ավելի մեծ հնարավորություններ իրենց զարգացման, ինքնաիրացման համար, քան ծայրամասի բնակիչները:

2. Առանձին տարածքների համաչափ սոցիալ-տնտեսական զարգացման ապահովումը դա երկրի, տարածաշրջանի և, ի վերջո, ամբողջ համաշխարհային տնտեսության կայուն զարգացման կարևորագույն բաղադրիչն է և, որ ամենակարևորն է, մարդու տարրական իրավունքների հաստատման անբաժան պայմանը: Տարածքային անհամաչափ զարգացման, ինչպես և մարդկանց գույքային անհավասարության, հիմնական պատճառը շուկայական մեխանիզմն է: Իրոք, շուկայական տնտեսությունում աղքատների, կենսապահովման միջոցներ ունեցողների (միջին խավ) և բավականաչափ հարուստների ու օլիգարխների առկայությունը սովորական երևույթ է: Այդ տրամաբանության շրջանակներում կարելի է ենթադրել, որ ազատական շուկայական տնտեսությունում կարող են և պետք է լինեն հարուստ, հետամնաց, կայուն զարգացում ունեցող և ճգնաժամային տարածքներ: Միաժամանակ, չի կարելի ենթադրել, որ շուկայական մեխանիզմներն ունեն տարածքային անհամաչափությունները ինքնահարթելու ունակություն: Դրանք հարթելու ճանապարհը հետևողական և լավ մշակված, հիմնավորված պետական տարածքային զարգացման քաղաքականությունն է:

3. Յուրաքանչյուր երկրի առաջընթացի հիմքում տարածքային կայուն զարգացումն է, բոլոր տարածքների համաչափ զարգացման ապահովումը: Կենտրոնախույս հետամնացությունը կամ մեզակենտրոնի համեմատությամբ երկրի մնացած տարածքների թույլ զարգացվածությունն առաջնահերթ ձևավորում է սոցիալական դժգոհության լայն ալիք՝ կապված գործազրկության, ժողովրդագրական անհամամասնությունների խորացման, ներքին, իսկ այնուհետև արտաքին միգրացիայի (գաղթի) ակտիվացման, ծնելիության անկման և այլնի հետ, որը հասունանալով վերածվում է ազգային անվտանգության սպառնալիքի: Իսկ սոցիալական դժգոհության առկայությունն արդեն իսկ տնտեսական հետամնացության արտահայտիչն է:

4. Ներկայում ավելի ու ավելի ակնհայտ է դառնում տնտեսությանը պետական միջամտության անհրաժեշտությունը՝ ի հակակշիռ շուկայի ինքնակարգավորման թեզի բացարձականացման: Պատահական չէ, որ, առանց բացառության, շուկայական զարգացած տնտեսություն ունեցող բոլոր երկրները, վերջին տասնամյակների ընթացքում, հատուկ ուշադրություն են դարձնում տարածքային զարգացման հիմնախնդիրներին, ինչի մասին վկայում է նաև Եվրամիության դրական փորձը:

Տարածքների զարգացման ձեռնարկումների արդյունավետության բարձրացումը կախված է տարբեր ինստիտուտների (օրենքներ, վարքագծի կանոններ, մարդկանց փոխհարաբերությունների տարբեր տիպեր, խաղի կանոններ) առկայությունից: Ուստի այս կամ այն տարածքում առկա ինստիտուցիոնալ միջավայրը, հատկապես շուկայական տնտեսությանը հարիր՝ մարդկանց քաղաքակիրթ վարքագծի շահամիտվածությունը (մոտիվացիան), ձեռք է բերում գերակա նշանակություն: Տարածքների սոցիալ-տնտեսական զարգացումը տեղի է ունենում ինստիտուտների և կազմակերպությունների փոխազդեցությամբ:

Տնտեսական բարեփոխումների իրականացման, տնտեսական նոր համակարգերի շինարարության փուլում ՀՀ-ում անցած տարիներին որոշակի հաջողություններ գրանցվել են: Սակայն պնդել, որ այդ հաջողությունները հավասարաչափ են տեղաբաշխվել «կենտրոն-ծայրամաս» հարաբերություններում, ճիշտ չի լինի: Դրա պատճառը տարածաշրջանային հստակ և արդյունավետ քաղաքականության բացակայությունն է:

Պետական արդյունավետ տարածքային քաղաքականությունը պետք է գիտականորեն հիմնավորված լինի՝ հաշվի առնելով առանձին երկրների տարածքային զարգացման և տարածքային հիմնախնդիրների լուծման հաջողված փորձը:

Հետազոտության *նպատակը* ՀՀ տնտեսական տարածքների (մարզերի) սոցիալ-տնտեսական անհամաչափության պատճառների պարզաբանումն է, դրանց հետևանքների գնահատումը, տարածքների կառավարման ինստիտուցիոնալ հիմքերի, ապակենտրոնացման մակարդակի ուսումնասիրությունը, առկա անհամաչափություններն ու անհամամասնությունները մեղմելու կամ չեզոքացնելու ուղղությամբ գործնական առաջարկների ներկայացումը՝ համաշխարհային պրակտիկայում առավել կիրառելի և արդյունավետ տարածքային տնտեսական քաղաքականության փորձի և գործնական արդյունքների ուսումնասիրության հիման վրա, ՀՀ-ում դրանց ներդրման բարենպաստության և հնարավորությունների հետազոտությունը, ինչպես նաև «ՀՀ տարածքային զարգացման մոդելի» մշակումը:

Հետազոտության իրականացման ժամանակ օգտագործվել են համակարգային մոտեցման և համեմատական վերլուծության, մաթեմատիկական բազմաչափ վիճակագրության և կոռելյացիայի, քանակական և որակական, փորձագիտական գնահատման, գրաֆիկական վերլուծության ու համադրման, տվյալների զանգվածների վիճակագրական վերլուծության, պատճառահետևանքային կապերի ուսումնասիրության և ընտրանքային հարցման մեթոդները:

ԳԼՈՒԽ 1

ՀՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՆՀԱՄԱՉԱՓՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ

1.1 ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի սոցիալ-տնտեսական ներուժը

ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 1995 թ. նոյեմբերի 7-ին ընդունված «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին» օրենքի համաձայն՝ հանրապետության տարածքը բաժանվում է տասը մարզերի՝ Արագածոտն, Արմավիր, Արարատ, Կոտայք, Շիրակ Գեղարքունիք, Լոռի, Տավուշ, Վայոց ձոր, Սյունիք և մարզի կարգավիճակ ունեցող Երևան քաղաքի:

ՀՀ վարչատարածքային միավորումների մեծ մասը հարևան երկրներին՝ Վրաստանի, Իրանի, Թուրքիայի և Ադրբեջան/Նախիջևանի հետ ունեն պետական սահման: Հարևան երկրներից երկուսի (Վրաստան, Իրան) հետ սահմանները բաց են, դրանց հետ տասնամյակներ շարունակ վարվում են կառուցողական դիվանագիտական հարաբերություններ, և դա նպաստավոր հանգամանք է մարզերի տնտեսությունների և ենթակառուցվածքների զարգացման համար:

Յուրաքանչյուր երկրի առաջընթացի, տնտեսական իրավիճակի բարելավման, տարածքային համաչափ զարգացման, համաշխարհային տնտեսական կապերին ինտեգրման կարևոր նախադրյալներից մեկը երկրի՝ օգտակար հանածոներով ապահովվածությունն է:

ՀՀ օգտակար հանածոների ընդհանուր արժեքը գնահատվում է ավելի քան 4 տրիլիոն դոլար: ՀՀ տարածքում հայտնի է շուրջ 60 օգտակար հանածոների 565 հանքավայր: ՀՀ օգտակար հանածոներով ապահովվածությունը՝ ըստ մարզերի ներկայացված է աղյուսակ 1-ում:

ՀՀ-ում օգտակար հանածոներով ամենահարուստը Սյունիքի մարզն է, որտեղ գտնվում է երկրի գունավոր և թանկարժեք մետաղների հանքաքարերի մեծ մասը, մասնավորապես՝ մոլիբդեն, պղինձ, ցինկ, ոսկի արծաթ և այլն: Մարզը հարուստ է նաև ոչ մետաղական օգտակար հանածոներով, ինչպիսիք են կրաքարը, բազալտային հումքը, մարմարը և այլն: Վայոց ձորին երկրի օգտակար հանածոներից բաժին է ընկնում հանքային ջրերի (Ջերմուկ) գերակշիռ մասը, հանածո, որը մեծ համբավ է վայելում նաև ՀՀ սահմաններից դուրս:

Կոտայքի մարզը ևս հարուստ է հանքային ջրերով (Բջնի, Արզնի): Հանքային հանածոներից արդյունաբերական նշանակություն ունեն Արմավանի երկաթի հանքավայրը, ոսկու, քարաղի, շինանյութերի (պեղիտ, բազալտ, անդեզիտ, տուֆ) հանքավայրերը:

ՀՀ մարզերի օգտակար հանածոների կառուցվածքը

Աղյուսակ 1

Օգտակար հանածոներ	Արագածոտն	Արարատ	Կոտայք	Շիրակ	Լոռի	Տավուշ	Վայոց ձոր	Գեղարքունիք	Սյունիք
Մոլիբդեն					✓				✓
Պղինձ					✓				✓
Երկաթ			✓		✓				
Օխրա					✓				
Փիրուզ					✓				
Ոսկի			✓					✓	✓
Արծաթ									✓
Ցինկ									✓
Դոլոմիտ								✓	
Քարաղ			✓						
Անդեզիտ			✓						
Տուֆ	✓		✓	✓	✓			✓	
Մարմար		✓							✓
Բազալտ	✓	✓	✓	✓				✓	✓
Տրավերտին		✓	✓						✓
Կավ			✓			✓			✓
Կրաքար		✓	✓			✓			✓
Ավազ		✓						✓	
Ֆելզիտ						✓			
Հանքային ջուր		✓	✓			✓	✓	✓	
Պեմլիտ	✓		✓			✓	✓	✓	
Պեմզա				✓					

Լոռին հարուստ է պղնձի, երկաթի, մոլիբդենի, օխրայի, փիրուզի հանքավայրերով, կան նաև տուֆի պաշարներ:

Գեղարքունիքի մարզում առկա են ոսկու, դոլոմիտի, բազալտի, ավազի, հրաբխային տուֆի հանքավայրեր, այստեղ է գտնվում Հարավային Կովկասի քաղցրահամ ջրերի ամենամեծ ավազանը (Սևանա լիճ):

Շիրակի մարզը հայտնի է Արթիկի, Անիի տուֆով և պեմզայով. օգտակար հանածոներ, որոնք նաև մեծ պահանջարկ ունեն արտաքին շուկաներում:

Արարատի մարզը հայտնի է տրավերտինի, կրաքարի, ավազի, ինչպես նաև բազալտի հանքերով: Կան նաև հանքային ջրերի պաշարներ: Արագածոտնի մարզում ևս օգտակար հանածոները բազմազան չեն: Դրանք

հիմնականում հրաբխային ապարատեսակներ են՝ բազմագույն տուֆեր, բազալտ, պեռլիտ:

Տավուշի մարզը հարուստ է օգտակար հանածոներով, սակայն հարուստ է հանքային ջրերով: Մարզում կան միայն կրաքարի, կավի, ֆելզիտի հանքեր: Երևանը և Արմավիրը, համեմատած ՀՀ այլ մարզերի հետ, օգտակար հանածոների առումով այդքան էլ նպաստավոր պայմաններում չեն գտնվում, նույնիսկ կարելի է ասել, որ վերոնշյալ մարզերում բնությունից տրված այդ բարիքը գրեթե բացակայում է:

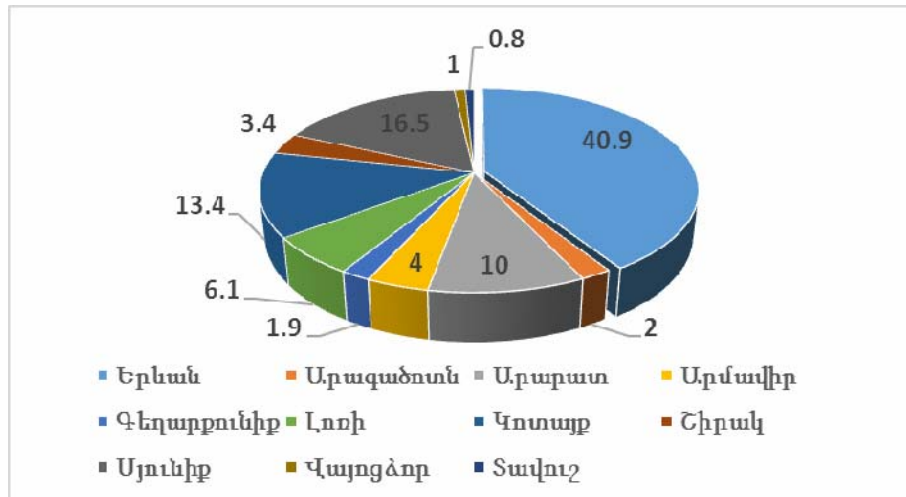
Արդյունաբերություն: Ցանկացած երկրում ձևավորված տնտեսական իրավիճակի պատասխանատուն նյութական արտադրությունն է, որի զարգացման մակարդակը ուղղակիորեն ազդում է ազգային տնտեսական մասցած ոլորտների վրա: Նյութական արտադրության զարգացումը, իր հերթին, ժամանակակից գիտատեխնիկական դարաշրջանում կրում է տեխնոլոգիական առաջընթացի, ներքին և արտաքին ներդրումային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման, նորամուծությունների արմատավորման ազդեցությունը: Այդ տեսանկյունից, տնտեսական զարգացման պատասխանատուների դերը ստանձնում են արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը:

ՀՀ-ում արդյունաբերության զարգացման տեմպերի, դրա կառուցվածքի և աճի հիմնական միտումների, ըստ առանձին տարածքների արդյունաբերական ներուժի տեղաբաշխման ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 2010-2013 թթ. գրանցվել է արդյունաբերական արտադրանքի աճի տեմպերի նվազում: Ուսումնասիրվող չորս տարիներին արդյունաբերական արտադրանքի աճի միջին տեմպի ամենաբարձր մակարդակը գրանցվել է 2011 թ.՝ 13.9%, իսկ 2013 թ. այն նվազել է մինչև 6.9%: Ընդ որում, որոշ մարզերում, մասնավորապես՝ Արագածոտնում, Գեղարքունիքում, Շիրակում 2011 թ. արդյունաբերական արտադրության աճի տեմպերը եղել են աննախադեպ բարձր, ինչը Արագածոտնի և Շիրակի դեպքում պայմանավորված է եղել մշակող արդյունաբերության (համապատասխանաբար՝ 57.8 և 80.1%), իսկ Գեղարքունիքում հանքագործական արդյունաբերության աճով (2.5 անգամ): 2011 թ. հաջորդող երկու տարիներին նշված մարզերում արդյունաբերական արտադրանքի աճի տեմպերը համեմատաբար նվազել են, սակայն որոշակի աճ արձանագրվել է:

2013 թ. չորս մարզում՝ Արագածոտնում, Արարատում, Սյունիքում և Տավուշում արդյունաբերական արտադրանքի աճի տեմպերը գերազանցել են միջին հանրապետական համապատասխան ցուցանիշը 1-2 տոկոսային կետով: Վայոց ձորում գրանցվել է միջին հանրապետականից 5.3% ավելի աճ:

¹ Վերլուծությունները կատարվել են և գծապատկերը կառուցվել է ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2014, էջ 27-28 տվյալների հիման վրա:

2013 թ. ՀՀ արդյունաբերական ներուժի 40.9%-ը բաժին է ընկնում Երևանին, 16.5%-ը՝ Սյունիքին, 13.4%-ը՝ Կոտայքին և 10.0%-ը՝ Արարատին: Այսինքն՝ Երևան քաղաքը և նշված երեք մարզը տնօրինում են ՀՀ արդյունաբերական ներուժի 80%-ը (գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1

ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքը 2013 թ. (%)

Արդյունաբերական ներուժի օգտագործման տեսանկյունից վատթարագույն վիճակում է Տավուշի մարզը: Ըստ արտադրության բաժինների՝ արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Երևան քաղաքում մշակող արդյունաբերությանը բաժին է ընկնում այստեղ արտադրվող արդյունաբերական արտադրանքի 81.5%-ը, Արագածոտնին՝ 81.9%-ը, Արարատին՝ 87.9%-ը, Լոռուն՝ 73.4%-ը, Շիրակին՝ 81.1%-ը, Կոտայքին՝ 55.4%-ը, Վայոց ձորին՝ 64.2%-ը և Տավուշին՝ 61.5%-ը: Սյունիքում պատկերը միանգամայն այլ է. հանքագործական արդյունաբերությանը բաժին է ընկնում մարզում արտադրվող արդյունաբերական արտադրանքի 82.9%-ը, որը, սակայն, 2012 թ. համեմատությամբ նվազել է 2.1%-ով: Գեղարքունիքի մարզում հանքագործական և մշակող արդյունաբերության ներուժը բաշխված է գրեթե հավասար, որը 2013 թ. համապատասխանաբար կազմել է 38.7 և 34.5%:

Աղյուսակ 2

**ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի արդյունաբերական
արտադրանքի կառուցվածքն ըստ տնտեսական
գործունեության տեսակների 2013 թ. (%)¹**

Տարեկան գործունեության առանձին տեսակները	Երևան	Արագածոտն	Արարատ	Արմավիր	Գեղարքունիք	Լոռի	Կոտայք	Երևան	Սյունիք	Վայոց ձոր	Տավուշ
Ամբողջ արդյունաբերությունը, այդ թվում՝	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում	0.3	-			38.7	11.6	2.7		82.9		
Մշակող արդյունաբերություն	81.5	81.9	87.9	38.3	34.5	73.4	55.4	81.0	5.0	64.2	61.5
աննդամթերքի արտադրություն	28.3	37.8	17.5	23.0	34.2	19.9	15.0	66.6	3.0	13.2	39.0
խմիչքների արտադրություն	12.4	21.5	12.3				18.3	6.2		49.5	11.7
ծխախոտային արտ.-տեսակների արտադրություն	2.9		19.2								
պոլիգրաֆիական գործունեություն, գրատված կրիչների բազմացում	2.4										
դեղագործական արտադրանքների արտադրություն							0.7				
հագուստի արտադրություն						1.3					
թղթի և թղթե արտ.-տեսակների արտադրություն			3.9								
ոետիլնե և պլաստմասսայե արտ.- տեսակների արտադրություն	3.5										
հիմնային մետաղների արտադրություն	17.8		17.9			48.8	6.1				
այլ ոչ մետաղական հանքային արտ.- տեսակների արտադրություն		6.5	14.7				11.6	3.1	0.9		9.8
պատրաստի մետաղե արտադրատե- սակների արտադրություն, բացի մեքե- նաներից և սարք.-ից	2.1						1.0				
ոսկերչական արտ.-տեսակների արտադրություն	2.8	14.4					0.9				
Էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում	15.9	15.9	10.6	59.9	24.6	13.7	41.3	16.2	11.6	49.6	26.5
Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոն- ների կառավարում և վերամշակում	2.2							2.5			

Այստեղ նշանակալից է նաև էլեկտրաէներգիայի, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարման բաժինը՝ 24.6%: Վերջին ապրանքախմբի մա-

¹ Աղյուսակը կազմվել է ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2014 վիճակագրական ժողովածուի էջ 30-38 տվյալների հիման վրա:

* Աղյուսակում ներառված են գործունեության այն տեսակները, որոնք ունեն համեմատաբար մեծ տեսակարար կշիռ:

տակարարման առումով էական է նաև Արմավիրի (59.9%) և Կոտայքի (41.8%) դերը, չնայած Վայոց ձորում և Տավուշում նույնպես էլեկտրաէներգիայի, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարման բաժինը զգալի է (համապատասխանաբար՝ 32.9 և 26.5%):

Աղյուսակ 2-ում ներկայացվել են ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի՝ արդյունաբերական արտադրանքի արտադրության կառուցվածքում համեմատաբար մեծ տեսակարար կշիռ ունեցող տնտեսական գործունեության առանձին տեսակները:

ՀՀ բոլոր մարզերում և Երևան քաղաքում սննդի արդյունաբերությունը բավականաչափ զարգացած է: Սակայն եթե Շիրակի մարզում սննդի արդյունաբերության արտադրանքի ծավալը արտադրված արդյունաբերական արտադրանքի 66.0%-ն է, ապա Սյունիքում՝ ընդամենը 3.0%-ը: Վայոց ձորը մասնագիտացված է խմիչքների արտադրության մեջ, որին բաժին է ընկնում մարզում արտադրված արդյունաբերական արտադրանքի 49.5%-ը: Ծխախոտային արտադրատեսակների արտադրության ամենամեծ ներուժը կենտրոնացված է Արարատի մարզում, իսկ հիմնային մետաղների արտադրությունը զարգացած է Լոռիում:

Ընդհանուր առմամբ, ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքը բնութագրվում է տեխնոլոգիական ցածր մակարդակով, և դա բավարար չափով բազմազանեցված չէ:

Գյուղատնտեսություն: Գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության առումով, թերևս, առավել ակտիվ դերակատարություն ունեն հետևյալ չորս մարզը՝ Արարատ, Արմավիր, Գեղարքունիք և Շիրակ, որոնց բաժին է ընկնում ՀՀ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի 62.2%-ը՝ 2009 թ. համեմատությամբ աճելով 64.4%-ով¹:

Մնացած մարզերում ևս 2009-2013 թթ. գրանցվել է գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության ծավալների դինամիկ աճ, որը ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Արագածոտն, Արմավիրում և Գեղարքունիքում պայմանավորված է եղել բուսաբուծության արտադրանքի ծավալների աճով, իսկ Շիրակում անասնաբուծությունը և բուսաբուծությունը ունեցել են գրեթե հավասար ազդեցություն:

Բուսաբուծական արտադրանքի արտադրության կառուցվածքում ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի տեսակարար կշիռները ներկայացվել են աղյուսակ 3-ում: Հացահատիկային և հատիկալնդեղենային մշակաբույսերի արտադրության առաջատարներն են Շիրակի, Գեղարքունիքի, Արագածոտնի և Սյունիքի մարզերը, որոնց բաժինը այդ խմբի մշակաբույսերի արտադրու-

¹ Հաշվարկները կատարվել են ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2014, էջ 39 տվյալների հիման վրա:

թյան մեջ հասնում է 72.4%-ի: Կարտոֆիլի արտադրության առաջատարը Գեղարքունիքի մարզն է (46.5%), իսկ բանջարանոցային մշակաբույսերի արտադրությունը հիմնականում կենտրոնացված է Արարատում (34.9%) և Արմավիրում (39.0%):

Աղյուսակ 3

**Բուսաբուծական արտադրանքի արտադրության
կառուցվածքում ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի
տեսակարար կշիռները 2013 թ. (%)¹**

	Երևան	Արագածոտն	Արարատ	Արմավիր	Գեղարքունիք	Լոռի	Կոտայք	Շիրակ	Սյունիք	Վայոց ձոր	Տավուշ
Հացահատիկային և հատիկադնդեղենային մշակաբույսերի համախառն բերքը	0.07	13.4	4.2	4.0	22.8	6.7	5.1	23.8	12.4	1.1	6.5
Կարտոֆիլի համախառն բերքը	0.1	5.9	3.7	5.3	46.5	11.0	2.5	15.9	4.6	0.5	3.8
Բանջարանոցային մշակաբույսերի համախառն բերքը	0.5	3.9	34.9	39.0	7.1	2.7	2.6	5.1	1.9	0.8	1.2
Բոստանային մշակաբույսերի համախառն բերքը	0.4	3.1	31.4	63.7	-	0.05	-	-	-	0.1	1.2
Պտղի և պտղաբքների համախառն բերքը	1.1	20.8	27.2	22.2	7.6	1.9	5.7	2.3	4.1	1.7	4.9
Խաղողի տնկարկների համախառն բերքը	1.7	6.0	43.3	39.8	-	-	0.2	-	0.5	2.2	6.1

Բոստանային մշակաբույսերի արտադրության մեջ ակնհայտ առավելություն ունի Արմավիրի մարզը, որին բաժին է ընկնում հանրապետությունում արտադրվող բոստանային մշակաբույսերի ծավալի 63.7%-ը: Արարատի մարզի բաժինը կազմում է 31.4%: Պտղի և պտղաբքների 70.2%-ը արտադրվում է Արագածոտնի, Արարատի և Արմավիրի մարզերում, իսկ խաղողի տնկարկների մշակման 83.1%-ը բաժին է ընկնում Արմավիրի և Արարատի մարզերին:

Ի տարբերություն արդյունաբերության, բոլոր մարզերում գյուղացիական տնտեսությունները հնարավորինս ընդգրկված են բուսաբուծական արտադրանքի՝ ուսումնասիրվող հինգ խումբ մշակաբույսերի արտադրության մեջ, միաժամանակ, ելնելով այս կամ այն մարզում որոշ մշակաբույսերի ար-

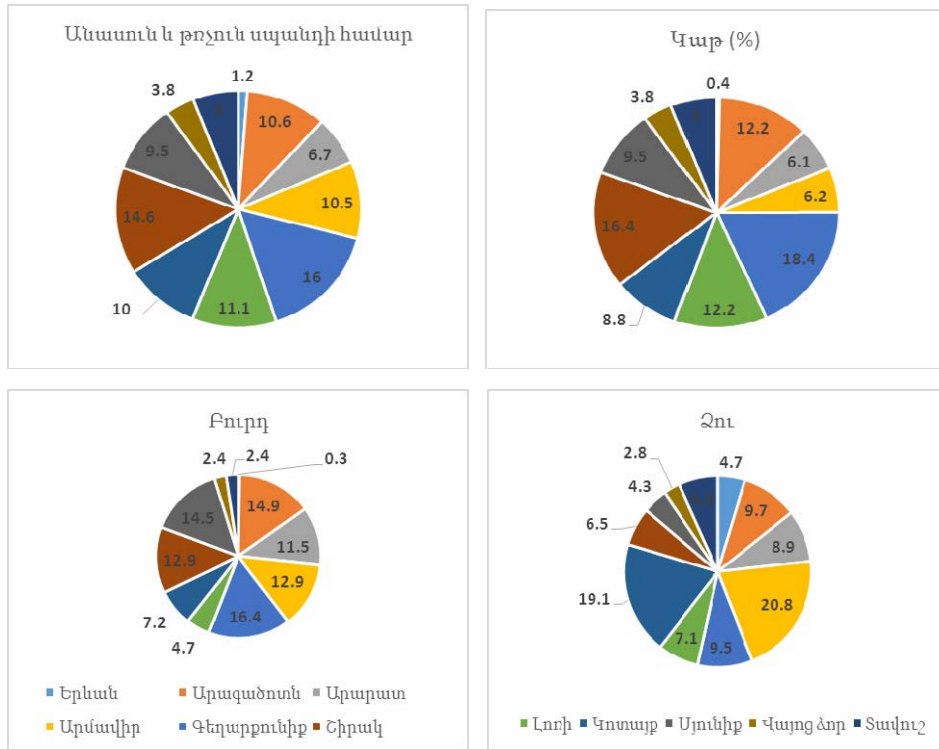
¹ ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2014, ՀՀ ԱՎԾ, էջ 39-42:

տաղրության բարենպաստ պայմաններից, ցուցադրում են նաև որոշակի համեմատական առավելություններ: Համեմատական առավելությունների դրսևորման գործում էական է այս կամ այն մշակաբույսի ցանքատարածությունների և հեկտարից ստացվող բերքատվության դերը: Օրինակ՝ հացահատիկի և հատիկալնդեղենային մշակաբույսերի ամենաբարձր բերքատվությամբ աչքի են ընկնում Արարատի մարզը (հեկտարից՝ 42 ցենտներ), սակայն այստեղ այդ խումբ մշակաբույսերի ցանքատարածքները 7.5 անգամ փոքր են Գեղարքունիքի ցանքատարածքներից: Նույնը կարելի է պնդել կարտոֆիլի մասին: Ընդհանրապես, չորս մշակաբույսի գծով բերքատվության ամենաբարձր ցուցանիշը Արարատում է, որը միայն պտղի և հատապտղի տնկարկների բերքատվության ցուցանիշով է զիջում Գեղարքունիքին և Շիրակին:

Բոլոր մարզերը, անխտիր, ներքաշված են անասնաբուծության մեջ, ինչի արդյունքում 2014 թ., 2012 թ. համեմատությամբ, խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակն ավելացել է 11.5%-ով (այդ թվում կովերինը՝ 8.5%-ով), խոզերինը՝ 22.7%-ով, ոչխարներինը և այծերինը՝ 17.6%-ով, ձիերինը՝ 15.4%-ով: Խոշոր եղջերավոր անասունների բուծման առաջատարներն են Գեղարքունիքը և Շիրակը, որոնց Արագածոտնի և Լոռու հետ միասին բաժին է ընկնում անասունների բուծման 57.5%-ը: Խոզերի բուծման ընդգծված առաջատարներ չկան, իսկ Վայոց ձորն օրինակ այս ոլորտում մնացած մարզերից բավականին վատ ցուցանիշ է արձանագրել: Ոչխարների և այծերի բուծման մեջ ընդգծվում են Արագածոտնի, Արարատի, Արմավիրի, Գեղարքունիքի, Շիրակի և Սյունիքի առավելությունները, որոնց բաժին է ընկնում այդ խմբի անասնազվսի բուծման 82%-ը:

Անասնաբուծական հիմնական մթերքների արտադրության ծավալները, ըստ առանձին ապրանքախմբերի, դրսևորել են աճի հետևյալ միտումները. 2013 թ. իրացվել է անասուն և թռչուն սպանդի համար 146.8 հազ. տոննա, որը, 2011 թ. համեմատությամբ, աճել է 11.8%-ով: Կաթի արտադրության ծավալը կազմել է 657 հազ. տոննա՝ նույն տարվա համեմատությամբ աճելով 9.2%-ով, իսկ բրդի արտադրությունը աճել է 15.9%-ով: Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում կրճատվել են միայն ձվի արտադրության ծավալները՝ 2.9%-ով:

Անասնաբուծական հիմնական մթերքների արտադրության ընդհանուր ծավալում առանձին մարզերի տեսակարար կշիռները ներկայացված են ստորև (գծապատկեր 2): Ուսումնասիրվող բոլոր ապրանքատեսակների գծով առավելություններ ունեն Շիրակի, Արմավիրի, Գեղարքունիքի, Արագածոտնի և Կոտայքի մարզերը: Վայոց ձորի և Տավուշի մարզերը անասնաբուծական և ոչ մի մթերքի արտադրության գծով առավելություն չունեն, իսկ Սյունիքն առավելություն ունի միայն բրդի արտադրության գծով:

Գծապատկեր 2

Անասնաբուծական հիմնական մթերքների արտադրության տեսակարար կշիռներն ըստ մարզերի (%)¹

Շինարարություն: 2013 թ. հիմնական միջոցների գործարկման ծավալը կազմել է 300.5 մլդ դրամ, որը նախորդ տարվա համեմատությամբ կրճատվել է 47.0%-ով²: 2009-2013 թթ. հիմնական միջոցների գործարկման ծավալները կտրուկ աճել են միայն 2012 թ., մնացած տարիներին դրանցում էական փոփոխություն չի գրանցվել: 2013 թ. հիմնական միջոցների գործարկմանն ուղղված ֆինանսական ռեսուրսների 66.0%-ը բաժին է ընկել Երևանին, 15.0%-ը՝ Լոռուն, 6.1%-ը՝ Կոտայքին, 5.0%-ը՝ Սյունիքին, իսկ մնացած մարզերում հիմնական միջոցների գործարկման ծավալներն աննշան են: Կատարված շինարարական աշխատանքների 57.0%-ը դարձյալ բաժին է ընկնում Երևանին, հաջորդը Լոռին է՝ 9.1%, իսկ երրորդը՝ Կոտայքը՝ 7.0%: Մնացած մարզերին բաժին է ընկնում շինարարական աշխատանքների ընդհանուր ծավալի 1.2%-ից (Վայոց ձոր) 6.2%-ը (Տավուշ):

¹ ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2014, Երևան, ԱՎԾ, էջ 43:

² Վերլուծությունները կատարվել են ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2014, Երևան, ԱՎԾ, էջ 45-48 տվյալների հիման վրա:

2009-2013 թթ. շահագործման հանձնված բնակելի շենքերի հիմնական մասը դարձյալ բաժին է ընկնում Երևանին: Մասնավորապես՝ 2011 թ. այդ ցուցանիշը կազմում էր 85.4%, սակայն 2012 թ. նվազել է մինչև 38.7% մակարդակը: 2013 թ. դարձյալ գրանցվել է աճ, որը կազմել է 26.6%: 2012 թ. Երևանի բաժնի նվազումը պայմանավորված էր Շիրակում բնակելի շենքերի շահագործման ծավալների ավելացմամբ, որը կազմել է 43.6%: 2013 թ. բնակչինա-րարության ծավալներն ավելացել են Կոտայքում և Տավուշում՝ համապատասխանաբար կազմելով ընդհանուրի 10.2 և 11.1%-ը:

Բնակելի շենքերի գործարկման ֆինանսավորման աղբյուրներում գերակշռում են բնակչության և կազմակերպությունների միջոցները: Առաջինին բաժին է ընկնում շահագործման հանձնված ընդհանուր բնակելի մակերեսի 51.9%-ը, երկրորդին՝ 40%-ը: Պետական բյուջեից միջոցների հաշվին շահագործված բնակելի մակերեսը 2013 թ. նախորդ տարվա համեմատությամբ կտրուկ նվազել է. եթե 2012 թ. դա 212005 մ² էր, ապա 2013 թ.՝ 14362 մ²: Գործարկված բնակելի շենքերի ընդհանուր մակերեսի 65.3%-ը բաժին է ընկել Երևանին, որից 50.1%-ն իրացվել է բնակչության միջոցների հաշվին: Այս ցուցանիշով երկրորդը Տավուշի մարզն է՝ 11.1%, որից 97.6%-ը իրականացվել է կազմակերպությունների միջոցների հաշվին: Մոտավորապես նույն մակարդակի վրա է նաև Կոտայքի մարզը՝ 10.2%, սակայն շինարարության 92.6%-ը իրականացվել է բնակչության միջոցների հաշվին: Բնակելի շենքերի գործարկված մակերեսը 2013 թ. փոքր է եղել Արմավիրի և Վայոց ձորի մարզե-րում՝ 0.1%:

Տարածքների սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի ուսումնասիրության ժամանակ կարևոր նշանակություն է տրվում բնակչության կյանքի որակն արտացոլող այնպիսի ցուցանիշների վերլուծությանը, ինչպիսիք են տնտեսապես ակտիվ բնակչության կառուցվածքը, կրթական մակարդակը, բարձր որակավորում ունեցող աշխատուժի բաշխումն ըստ մարզերի, զբաղված բնակչության վարչատարածքային տեղաբաշխումը, միջին ամսական անվանական աշխատավարձի մակարդակը և այլն: Կյանքի ցածր որակը տարածքների տնտեսական զարգացման, բարձրորակ աշխատուժի ներհոսքի և ժամանակակից արտադրություններ ծավալելու էական խոչընդոտ է:

Բնակչության վարչատարածքային տեղաբաշխման, զբաղվածության, աշխատուժի որակական կազմի և կառուցվածքի, սոցիալ-տնտեսական այլ բնութագրիչների շուրջ հետաքրքիր և ուշագրավ տեղեկատվություն են պարունակում մարդահամարների արդյունքները, որոնց վերլուծությունը սույն հետազոտության շրջանակներում կարևորվում է ՀՀ աշխատուժի իրական ներուժի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու, արտադրության մարդկային գործոնի որակական և քանակական բնութագրիչները հնարավորինս ամբողջական բացահայտելու, էժան և որակյալ աշխատուժի համե-

մատական առավելությունների շուրջ գոյություն ունեցող գնահատականները հիմնավորելու և, վերջապես, տարածքների զարգացման ներուժը առկա մարդկային կապիտալի տեսանկյունից գնահատելու նպատակով: Ուսումնասիրությունները կատարվել են վերջին երկու՝ 2001 և 2011 թթ. մարդահամարների արդյունքների համադրմամբ և համեմատական վերլուծությամբ:

ՀՀ բնակչության վարչատարածքային բաշխումը և տնտեսապես ակտիվ բնակչությունը 2011 թ. մարդահամարի տվյալներով¹

Աղյուսակ 4

Մարզերը	Մշտական բնակչությունը բնոր վարչատարածքային բաժանման (հզր)	Բնակչության խտությունը (մարդ/կմ ²)	Քաղաքային բնակչությունը (հզր մարդ)	Քաղաքային բնակչության դեմոստրացիայի կշիռը	Տարեկան ակտիվ բնակչությունը		Գործազրկության դրամիտակը (%)	Տարեկան ակտիվ բնակչության զբաղվածությունը մեջ
					Ձրադասվածները	Գործազուրկները		
Երևան	1060138	4748	1060138	100	320095	124262	28.0	41.9
Արագածոտն	132925	48.2	30595	23.0	52369	10276	16.4	47.1
Արարատ	260367	124.6	74103	28.5	110858	16639	13.1	48.9
Արմավիր	265770	214.0	85050	32.0	116450	16764	12.6	50.0
Գեղարքունիք	235075	44.0	71423	30.4	100925	16031	13.7	49.7
Լոռի	235537	62.0	137784	58.5	74066	25311	25.5	42.2
Կոտայք	254397	122.0	137481	54.0	82272	28763	25.9	43.6
Շիրակ	251941	94.0	146908	58.3	78457	24655	23.9	40.9
Սյունիք	141771	31.5	95170	67.1	52204	14136	21.3	46.8
Վայոց ձոր	52324	22.7	18449	35.3	21816	4493	17.1	50.3
Տավուշ	128609	47.6	54186	42.1	48192	10647	18.1	45.7
Ընդամենը՝ ՀՀ	3018854	101.5	1911287	63.3	1057735	291977	21.6	44.7

Այսպես՝ ՀՀ բնակչության՝ ըստ վարչատարածքային բաժանման ցուցանիշները վկայում են, որ 2011 թ., 2001 թ. համեմատությամբ, մայրաքաղաքում բնակվողների կշիռը նվազել է 4.1 տոկոսային կետով այն դեպքում, երբ 2001 թ. մարդահամարին հաջորդող հինգ տարիների ընթացքում այդ ցուցանիշը անփոփոխ էր (աղյուսակ 4 և 5): Ըստ վերջին մարդահամարի տվյալների՝ Երևանում 2001 թ. համեմատությամբ բնակչության խտությունը նույնպես նվազել է՝ 4861 մարդ/կմ²-ի փոխարեն կազմելով 4748 մարդ/կմ²: ՀՀ բնակչու-

¹ Աղյուսակը կազմվել է 2011 թ. ՀՀ մարդահամարի արդյունքների համապատասխան բաժինների տվյալների հիման վրա:

թյան խտության միջին մակարդակը արտացոլող ցուցանիշը ևս նվազել է. 108.0 մարդ/կմ²-ի փոխարեն՝ 101.5 մարդ/կմ²:

Աղյուսակ 5

ՀՀ բնակչության վարչատարածքային բաշխումը և տնտեսապես ակտիվ բնակչությունը 2001 թ. մարդահամարի տվյալներով¹

Մարզերը	Մշտական բնակչությունը՝ ըստ վարչատարածքային բաժանման (հզր)	Բնակչության խտությունը (մարդ/կմ ²)	Քաղաքային բնակչությունը (հզր մարդ)	Քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը	Տարեկան ակտիվ բնակչությունը		Գործազրկությունը մակարդակը (%)	Տարեկան ակտիվ բնակչության տես. կշիռը բնիստորի մեջ
					Զբաղվածներ	Գործազուրկներ		
Երևան	1103488	4861	1103488	100	269340	251626	47.3	47.2
Արագածոտն	138301	50.24	32864	23.7	48619	20582	29.7	50.0
Արարատ	272016	129.7	79885	29.4	117596	26028	18.1	52.7
Արմավիր	276233	222.4	98292	35.6	109985	33403	23.3	51.9
Գեղարքունիք	237650	44.44	78957	33.2	90887	32795	26.5	52.0
Լոռի	286408	75.59	169953	59.3	88007	57268	39.4	50.7
Կոտայք	272469	130.4	153981	56.5	81863	53546	39.5	49.6
Շիրակ	283389	105.7	174143	61.4	79471	52646	39.8	46.6
Սյունիք	152684	33.88	104147	68.2	62609	18454	22.8	53.0
Վայոց ձոր	55997	24.26	19605	35.0	20335	7604	27.2	49.8
Տավուշ	134376	49.70	50721	37.7	52097	16547	24.1	51.1
Ընդամենը՝ ՀՀ	3213011	108.0	2066153	64.3	1020809	570498	35.9	49.5

Բնակչության խտությունը միջին մակարդակից փոքր-ինչ բարձր է երկու մարզում՝ Արարատում և Կոտայքում, իսկ Շիրակում գրանցվել է միջին հանրապետականից աննշան պակաս խտություն: Արմավիրի մարզում դա 2.1 անգամ բարձր է հանրապետական միջինից: Մնացած մարզերում բնակչության խտությունը հանրապետական միջինից բավական ցածր է: Այսպիսով՝ ինչպես ցույց են տալիս աղյուսակների տվյալները, նախորդ մարդահամարի արդյունքների համեմատությամբ վերջին մարդահամարում գրանցվել է բնակչության խտությունը արտացոլող ցուցանիշի անկում առանց բացառության բոլոր մարզերում:

Տնտեսապես ակտիվ բնակչության տեսակարար կշիռը 2011 թ. մարդահամարի արդյունքներով կազմել է 44.7%: Դա 2001 թ. համեմատությամբ

¹ Աղյուսակը կազմվել է 2001 թ. ՀՀ մարդահամարի արդյունքների համապատասխան բաժինների տվյալների հիման վրա:

նվազել է 5.0 տոկոսային կետով: Տնտեսապես ակտիվ բնակչության տեսակարար կշռի նվազում, առանց բացառության, գրանցվել է բոլոր մարզերում: Դրա հիմնական պատճառը, ինչպես հայտնի է, վերջին տարիների ահագնացող միգրացիան է: Ըստ մեր կատարած ուսումնասիրությունների՝ ՀՀ-ում միգրացիոն գործընթացներն ընդգրկում են տնտեսապես ակտիվ բնակչությունը, և նպատակներից գլխավորը աշխատանքայինն է¹: Տնտեսապես ակտիվ բնակչության թվի նվազումը հանգեցրել է գործազրկության մակարդակի անկմանը՝ թե՛ Երևան քաղաքում և թե՛ բոլոր մարզերում, ինչի հետևանքով, նախորդ մարդահամարի համեմատությամբ, 2011 թ. գործազրկության միջին մակարդակը 35.9%-ից իջել է 21.6%-ի:

Ըստ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքների՝ կտրուկ ավելացել է 25-34 տարիքային խմբի բնակչության թիվը: Եթե 2001 թ. այդ ցուցանիշը 36.9 հազար մարդ էր, ապա 2011 թ.՝ 120.0 հազար, նույնը վերաբերում է նաև 35-44 (2001 թ.՝ 36.9 հազար մարդ, 2011 թ.՝ 91.6 հազար մարդ), 45-54 (2001 թ.՝ 31.0 հազար մարդ, 2011 թ.՝ 98.0 հազար մարդ), 54-60 (2001 թ.՝ 48.0 հազար մարդ, 2011 թ.՝ 64.0 հազար մարդ) տարիքային խմբերին:

2011 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ գործազրկության միջին մակարդակը ՀՀ-ում կազմել է 21.6%, ընդ որում, ամենաբարձրը եղել է Երևանում՝ 28%, որին հաջորդում են Կոտայքի (25.9%), Լոռու (25.5%), Շիրակի (23.9%) և Սյունիքի (21.3%) մարզերը: Գործազրկության մակարդակը ցածր է Արմավիրում, Արարատում և Գեղարքունիքում՝ տատանվելով 12.6-13.7%-ի շրջանակներում: Արմավիրում և Արարատում գործազրկության մակարդակի ցածր լինելը հիմնականում պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ նշված մարզերը գյուղատնտեսության վարման առումով գտնվում են բավականին բարվոք վիճակում, մայրաքաղաքին մոտ են գտնվում, հետևաբար՝ ունեն նաև գյուղմթերքների իրացման ավելի հասանելի պայմաններ: Այլ խոսքով, նշված մարզերում աշխատուժի ներգրավման միջավայրը համեմատաբար զայթակղիչ է: Սակայն նույնը ասել Գեղարքունիքի մասին ճիշտ չի լինի, ուստի գործազրկության մակարդակի ցածր լինելն այստեղ պետք է բացատրել արտագնա աշխատանքի մեկնողների մեծաթիվ լինելով, ինչը ավանդաբար բնորոշ է այդ մարզի բնակչությանը:

Տնտեսապես ակտիվ՝ 15 և բարձր տարիքի մշտական բնակչության կրթական մակարդակը բնութագրող ցուցանիշները ներկայացված են աղյուսակ 6-ում և 7-ում: Բերված տվյալները փաստում են, որ Երևանում բնակվում է հանրապետության գիտական աստիճան, հետբուհական մասնագիտական և բարձրագույն մասնագիտական կրթություն ունեցողների 30.7%-ը: Երկու

¹ Զ. Թադևոսյան, Կ. Հակոբյան, Դ. Գալոյան, Լ. Աղաջանյան Արտագնա աշխատանքային միգրացիա. մոտորումներ և գնահատականներ, Երևան, 2014, «Տնտեսագետ» հրատարակչություն:

մարդահամարի միջև ընկած ժամանակահատվածում այդ ցուցանիշը բարելավվել է 7.9 տոկոսային կետով: Նշված որակավորումն ունեցող մասնագետների տեսակարար կշիռը մարզերում մշտական բնակչության մեջ 2-3 անգամ պակաս է մայրաքաղաքի համապատասխան ցուցանիշից: Ըստ մարզերի՝ գլխավոր աստիճան և հետբուժական մասնագիտական կրթություն ունեցող մասնագետների թվի մասին մարդահամարի արդյունքներում տեղեկատվություն չկա, այնուհանդերձ այն մարզերում, որտեղ կան բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ (Շիրակ, Լոռի, Սյունիք), այս ցուցանիշը համեմատաբար բարձր է:

Աղյուսակ 6

ՀՀ 15 և բարձր տարիքի մշտական բնակչության կրթական մակարդակն ըստ վարչատնտեսական բաժանման, 2011 թ. մարդահամարի տվյալներով¹

Մարզերը	Ընդամենը (իզր մարդ)	Գլխավոր աստիճանով, հետբուժական մասնագ. և բարձրագույն մասնագիտ. կրթություն	Թերի բարձրագույն և միջն. մասնագիտ. կրթություն	Նախնական մասնագիտական կրթություն	Ընդհանուր միջնակարգ կրթություն	Ընդհանուր հիմնական կրթություն	Ընդհանուր տարրական կրթություն	Զուրի տարրական կրթություն
Տոկոսներով ընդհանուրի մեջ								
ՀՀ	3018854	18.3	13.9	2.6	36.3	7.6	2.1	0.5
Երևան	1060138	30.7	14.5	2.5	29.8	4.4	0.7	0.2
Արագածոտն	132925	10.6	10.3	2.3	43.3	9.8	2.9	0.6
Արարատ	260367	9.9	5.0	1.2	41.7	5.0	1.9	0.3
Արմավիր	265770	10.3	12.3	2.1	42.4	10.3	2.9	0.6
Գեղարքունիք	235075	8.8	10.6	1.8	40.4	3.8	3.5	0.7
Լոռի	235537	12.8	14.8	2.9	36.7	10.5	2.9	0.6
Կոտայք	254397	12.9	14.4	3.5	36.6	9.5	2.4	0.6
Շիրակ	251941	14.6	15.1	2.6	38.7	7.8	2.2	0.4
Սյունիք	141771	13.1	17.5	3.2	38.5	6.7	1.7	0.3
Վայոց ձոր	52324	11.0	14.3	3.1	41.9	7.7	3.1	0.5
Տավուշ	128609	10.6	15.2	3.3	33.2	12.8	4.3	0.9

Բոլոր մարզերում, այդ թվում՝ Երևանում բավական բարձր է ընդհանուր միջնակարգ կրթություն ունեցողների տեսակարար կշիռը, ընդ որում, այդ ցուցանիշը, նախորդ մարդահամարի համեմատությամբ, ցուցաբերում է աճի միտում: Բնակչության կրթական մակարդակը արտացոլող ցուցանիշներ

¹ Աղյուսակները կազմվել են ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքները վիճակագրական տեղեկատվության 3.1 աղյուսակներում բերված տվյալների հիման վրա:

րի համակարգում հաջորդ տպավորիչ խումբը թերի բարձրագույն և միջին մասնագիտական կրթություն ունեցողներն են:

Ամեն դեպքում, եթե 2001 թ. ընդհանուր միջնակարգից մինչև բարձրագույն կրթություն ունեցողները կազմում էին ՀՀ 15 և բարձր տարիքի մշտական բնակչության 59.6%-ը, ապա 2011 թ. այդ ցուցանիշը հասել է 71.1%-ի մակարդակին: Եթե հաշվի առնենք, որ ընդհանուր միջնակարգ կրթություն ունեցողները կանգնած են եղել հաջորդ՝ մասնագիտական և բարձրագույն կրթություն ստանալու շեմին, ապա կարող ենք պնդել, որ մարդահամարին հաջորդած տարիների ընթացքում մեր հասարակության կրթական մակարդակում էլ ավելի մեծ առաջընթաց է արձանագրվել:

Աղյուսակ 7

ՀՀ 15 և բարձր տարիքի մշտական բնակչության կրթական մակարդակն ըստ վարչատնտեսական բաժանման, 2001 թ. մարդահամարի տվյալներով

Մարզերը	Ընդամենը (իզր մարդ)	Գիտական սարճանով, հեղրրոհական մանագ- և բարձրագույն մանագ- գիտ. կրթություն	Թերի բարձրագույն և միջն. մանագիտ. կրթություն	Նախնական մանագիտական կրթություն	Ընդհանուր միջնակարգ կրթություն	Ընդհանուր հիմնական կրթություն	Ընդհանուր ցարդական կրթություն	Չունի ցարդական կրթություն
Տոկոսներով ընդանուրի մեջ								
ՀՀ	3213011	12.9	14.9	2.9	28.9	10.2	4.7	1.4
Երևան	1103488	22.8	16.8	27.4	25.9	7.2	2.7	0.6
Արագածոտն	138301	6.9	11.8	2.7	32.1	14.3	6.1	1.7
Արարատ	272016	6.5	13.2	3.4	29.5	12.7	6.2	2.0
Արմավիր	276233	6.8	13.1	2.0	33.0	13.1	6.0	1.6
Գեղարքունիք	237650	6.2	11.4	2.2	32.9	11.7	6.0	2.4
Լոռի	286408	8.4	14.6	2.6	31.5	11.6	5.8	1.5
Կոտայք	272469	7.9	14.7	3.3	30.8	12.2	5.2	0.5
Շիրակ	283389	9.9	15.6	3.2	28.5	10.1	4.9	1.0
Սյունիք	152684	9.1	17.5	3.7	28.8	10.2	4.7	0.8
Վայոց ձոր	55997	7.9	14.3	4.6	28.6	11.2	5.6	1.5
Տավուշ	134376	7.5	14.3	3.7	25.1	14.7	7.9	2.4

Այսպես՝ 2012-2013 ուսումնական տարում հանրապետության բուհերում պատրաստվել է 24597 մասնագետ, իսկ ուսանողների թիվը կազմել է 90145 մարդ¹: Առանց բացառության, բոլոր մարզերում, ինչպես նաև Երևան քաղաքում տարրական կրթություն չունեցողների տեսակարար կշիռը նվազել է:

¹ ՀՀ վիճակագրական տարեգիրք 2013, Երևան, ԱՎԾ 2014, էջ 135-136:

Եթե 2001 թ. մարդահամարի ժամանակ տարրական կրթություն չունեցողների հանրապետական միջին ցուցանիշը 1.4% էր, ապա դա ներկայումս 0.5% է: Կարծում ենք՝ սա այն ցուցանիշն է, որն արտացոլում է, եթե կարելի է այդպես ասել, անգրագիտության բնական մակարդակը: Յուրաքանչյուր երկրում գոյություն ունեն հասարակության այնպիսի սոցիալական խմբեր, որոնք տարբեր պատճառներով (բնական արատ, ֆիզիոլոգիական տարբեր շեղումներ) ի վիճակի չեն կրթություն ստանալու, նաև մեծահասակներ, որոնք նախկինում չեն ունեցել կրթություն ստանալու հնարավորություն: Համեմատության համար նշենք, որ մեր հարևան Թուրքիայում 2005 թ. տարրական կրթություն չունեցողները կազմել են 15 և բարձր տարիքի բնակչության 11%-ը:

Ինչ վերաբերում է զբաղված բնակչության կազմում մինչև 75 տարեկան բարձր որակավորում ունեցող աշխատուժի ըստ մարզերի տեղաբաշխմանը, ապա, ինչպես փաստում են աղյուսակ 8-ում բերված տվյալները, այս դեպքում ևս մայրաքաղաքն ունի ակնհայտ առավելություններ:

Երևանին բաժին է ընկնում հանրապետության բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների 56.0%-ը, որում ժամանակակից՝ բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտի առաջավոր մասնագետների (բնական՝ ինժեներական բնագավառի, մաթեմատիկայի, ճարտարագիտության, կենսաբանական գիտությունների և առողջապահության) թիվը հասնում է 23136 մարդու:

Դա Երևանի բարձր որակավորմամբ մասնագետների ընդհանուր թվի 31.6%-ն է: Բնական և ինժեներական, կենսաբանական գիտությունների և առողջապահության ոլորտների մասնագետների հուսալի ներուժ կա նաև Շիրակում՝ 1405, Կոտայքում՝ 1943, Արմավիրում՝ 1469, Արարատում՝ 1162, Լոռիում՝ 1161 մարդ: Բոլոր մարզերում բարձրորակ մասնագետների կառուցվածքի ընդհանրությունն այն է, որ դրանում մեծ է կրթության ոլորտի մասնագետների տեսակարար կշիռը: Ուսումնասիրվող հինգ խումբ մասնագետների ընդհանուր թվում կրթության ոլորտի բաժինը մարզերի մեծ մասում, բացառությամբ Կոտայքի (45.6%), գերազանցում է 50%-ի մակարդակը, իսկ Գեղարքունիքում, Շիրակում և Լոռիում անցնում է 60%-ից: Երևանում այդ ցուցանիշը կազմել է 31.1%: Կարծում ենք, որ դա բավական հուսադրող, լավատեսական տրամադրություններ արթնացնող ցուցանիշ է, եթե հաշվի առնենք, որ կրթության ոլորտի մասնագետները «կրթություն ողջ կյանքի ընթացքում» գործընթացի, նոր մասնագետների պատրաստման, «վերարտադրության» հիմնական պատասխանատուներն են:

Սակայն նախորդ մարդահամարի համեմատությամբ, կրթության ոլորտի բարձրորակ մասնագետների թիվը Երևանում, Արարատում, Արմավիրում, Լոռիում, Գեղարքունիքում, Կոտայքում, Սյունիքում կրճատվել է, իսկ Շիրակում ավելացել է 5.8, Արագածոտնում՝ 11.1, Վայոց ձորում՝ 2.9 և Տավուշում՝ 1.9%-ով:

Աղյուսակ 8

ՀՀ զբաղված բնակչության կազմում մինչև 75 տարեկան բարձր որակավորում ունեցող աշխատուժի բաշխումն ըստ մարզերի, մարդ¹

Մասնագիտություն	ՀՀ	Եևսան	Արագածոտն	Արարատ	Արմավիր	Գեղարքունիք	Լոռի	Կոտայք	Շիրակ	Սյունիք	Վայոց ձոր	Տավուշ
Մարզերը												
Ֆիզիկայի, մաթեմատիկայի և ճարտարագիտության բնագավառների մասնագետներ	17426	12361	302	462	734	334	525	1085	594	643	116	265
Կենսաբանական գիտությունների և առողջապահության բնագավառի մասնագետներ	16502	10900	393	700	735	525	636	858	811	442	172	330
Կրթության ոլորտի մասնագետներ	55623	22835	2512	3518	3966	3494	4611	3674	5097	2620	1025	2271
Ֆինանսատնտեսական իրավունքի, հասարակական գիտությունների, մշակույթի և այլ բնագավառների մասնագետներ	32700	22876	602	1097	1248	781	1242	1690	1366	989	263	546
Օրենսդիր, գործադիր, դատական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների, քաղաքական և հասարակական կազմակ. դեկավարներ	8628	4338	415	472	448	414	550	742	441	393	168	247
Ընդամենը	130879	73310	4224	6249	7131	5248	7564	8049	8309	5087	1744	3659

¹ Աղյուսակը կազմվել է ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքները վիճակագրական տեղեկատվության 4.4-1 աղյուսակներում բերված տվյալների հիման վրա:

Հանրապետության բոլոր մարզերում տարբեր մակարդակների մեծաթիվ ղեկավարների առկայությունը նույնպես դրական երևույթ է, այն առումով, որ կառավարման ունակություններով է պայմանավորված ցանկացած նախաձեռնության հաջողությունը: Ուստի տարածաշրջանային զարգացման ծրագրերի իրականացումն այդ տեսանկյունից արդեն որոշակիորեն հիմնավորված կլինի:

Ջրադրվածություն ունեցող տարբեր կատեգորիաների բնակչության վարչատարածքային տեղաբաշխումը բնութագրող ցուցանիշների ուսումնասիրությամբ բացահայտվում է, որ մարզերի զբաղված բնակչության գերակշռող հատվածն իր ունակություններն իրացնում է առևտրի և գյուղատնտեսության (այդ թվում՝ որսորդություն, ձկնորսություն և անտառտնտեսություն) ոլորտներում (աղյուսակ 9): Ընդ որում, նախորդ մարդահամարի համեմատությամբ, նշված ոլորտում զբաղվածների տեսակարար կշիռը մի շարք մարզերում էապես մեծացել է՝ հանրապետական միջինը 36.3%-ից բարձրացնելով 46.4% մակարդակի: Հետաքրքիրն այն է, որ մարզերից երեքում՝ Լոռիում, Շիրակում և Կոտայքում, որտեղ գործազրկության մակարդակը 2001 թ. կազմում էր մոտ 40%, առևտրի և գյուղատնտեսության ոլորտներում զբաղվածների տեսակարար կշիռը մոտ 10-15% ցածր էր մնացած մարզերի ցուցանիշից: Սա, մի կողմից՝ նշանակում է, որ նշված մարզերն ամբողջությամբ չէին օգտագործում գյուղատնտեսության առկա ներուժը, մյուս կողմից էլ՝ այլ մարզերում գործազրկության համեմատաբար ցածր և զբաղվածության բարձր մակարդակը առևտրի և գյուղատնտեսության ոլորտներում փաստում է, որ գործազրկությունը որոշ չափով մեղմվում է սեզոնային զբաղվածության և կրպակային առևտրի միջոցով:

Բարձր և միջին որակավորման մասնագիտություններում զբաղված բնակչության ցուցանիշը համեմատաբար բարձր է Երևանում՝ կազմելով 32.9%: Նախորդ մարդահամարի նույն ցուցանիշի համեմատությամբ, անկումը 6.1% է: Մնացած մարզերում այդ ցուցանիշի առավելագույնը արժեքը հասնում է 16.4%-ի՝ Շիրակում, որը նույնպես նվազել է: Ջրադրված բնակչության մեջ որակավորում ունեցող և որակավորում չունեցող բանվորների տեսակարար կշիռը համեմատաբար բարձր է այն մարզերում, որտեղ առկա արդյունաբերական ներուժը քիչ թե շատ օգտագործվում է: Դա վերաբերում է Երևանին, Կոտայքին, Լոռուն, Շիրակին և Սյունիքին: Նշված մարզերից երկուսը՝ Կոտայքը և Սյունիքը, մինչև 2008 թ. ՀՀ արտահանման կառուցվածքում ունեցել են համեմատաբար կայուն դիրքեր, սակայն, սկսած 2009 թ., Կոտայքն աստիճանաբար նվազեցրել է իր արտահանման ներուժի օգտագործման հնարավորությունները, ինչի հետևանքով դուրս է մղվել Լոռու կողմից¹:

¹ Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևանը թվերով 2012, Երևան, 2013, ԱՎԾ, էջ 96-97:

Աղյուսակ 9

Զբաղված բնակչության վարչատարածքային տեղաբաշխումն ըստ զբաղմունքի, 2011 թ. մարդահամարի տվյալներով, տոկոսներով՝ ընդհանուրի մեջ¹

Մարզերը	Ընդամենը՝ զբաղված բնակչությունը	Չկապվածներ	Բազմաբնակավայրերում աշխատողներ	Միջին օրական աշխատողներ	Ծառայությունների իրականացման, փոխակապվ. մշակման մասնագետներ	Առևտրի և գյուղատնտեսության մեջ մասնագետներ ²	Բանվորներ, այդ թվում՝ որակավորում չունեցող ³	Զբաղմունք չունեցողներ	Զինված ուժեր
ՀՀ	1057735	8.1	11.6	7.2	3.1	46.4	20.3	1.4	2.0
Երևան	320095	16.2	21.5	11.4	5.2	16.9	24.8	2.0	1.7
Արագածոտն	52369	3.9	7.3	4.7	1.5	68.8	11.4	1.0	1.5
Արարատ	110857	3.4	5.2	4.5	1.7	65.9	17.1	0.6	1.5
Արմավիր	116460	3.5	5.7	4.0	1.5	69.4	13.7	0.8	1.6
Գեղարքունիք	100926	2.9	5.1	3.9	1.3	64.3	13.7	0.8	1.6
Լոռի	74086	6.0	9.5	6.2	2.8	52.9	18.8	1.8	2.1
Կոտայք	82272	7.1	8.9	7.0	2.9	38.8	31.6	1.9	1.7
Շիրակ	78457	5.1	10.0	6.5	2.5	51.0	21.7	0.9	2.1
Սյունիք	52204	6.5	8.9	7.9	3.3	43.9	24.4	1.3	3.7
Վայոց ձոր	21816	5.5	7.2	5.9	2.2	60.7	14.4	0.5	3.5
Տավուշ	48192	4.4	7.0	5.9	2.8	57.5	16.3	1.2	4.8

Լոռու և Սյունիքի արտահանման ծավալների ավելացման շարժառիթը հանքահումքային արդյունաբերության ոլորտում կատարվող ներդրումներն են։ Չնայած այդ հանգամանքին, ՀՀ բնակչության ընդհանուր զբաղվածության պատկերը բնորոշում է մեր երկրի զարգացման ագրարային ուղղվածությունը։ Ստորև ներկայացվել են զբաղված բնակչության վարչատարածքային տեղաբաշխումն ըստ զբաղմունքի 2001 և 2011 թվականներին (աղյուսակ 9 և 10), որտեղ բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ առևտրի և գյուղատնտեսության ոլորտներում զբաղվածությունը մարզերում մեծացել է, կրճատվել է միայն Երևանում։

Նշված ոլորտներում զբաղվածության միջին հանրապետական ցուցանիշը 2001 թ. 36.3%-ից 2011 թ. հասել է 46.3%-ի։ 2001-2011 թթ. և՛ Երևանում, և՛ բոլոր մարզերում էապես ավելացել է «ղեկավարներ» կատեգորիայի և բանվորական մասնագիտություններ կրողների զբաղվածությունը։ Մնացած՝

¹ Աղյուսակը կազմվել է 2011 թ. մարդահամարի տվյալների հիման վրա։

² Ներառյալ սպասարկման ոլորտի, որսորդության և ձկնորսության մեջ զբաղվածները։

³ Ներառյալ օպերատորներ, մեքենավարներ, ապարատավարներ, փականագործ-հավաքողներ։

բարձր և միջին որակավորման տարբեր մասնագիտություններում, ծառայությունների իրացման, տեղեկատվության մշակման ոլորտներում զբաղվածների տեսակարար կշիռը, 2001 թ. մարդահամարի արդյունքների համեմատ, ՀՀ մակարդակով գրանցել է նվազման միտում: Առանձին մարզերում (Արմավիր, Արագածոտն, Սյունիք) որոշակի՝ ոչ որակական առաջընթաց կա:

Զբաղված բնակչության վարչատարածքային տեղաբաշխումն ըստ զբաղմունքի, 2001 թ. մարդահամարի տվյալներով, տոկոսներով՝ ընդհանուրի մեջ¹

Աղյուսակ 10

	Ընդամենը՝ զբաղված բնակչություն	Ղեկավարներ	Բարձր որակավորման պարբեր մասնագիտություններ	Միջին որակավորման մասնագիտություններ	Ծառայությունների իրականացման, փոխկառվ. մշակման մասնագետներ	Առևտրի և գյուղատնտ. տնտ. մեջ մասնագետներ ²	Բանվորներ, այդ թվում՝ որակավորում չունեցող ³	Զբաղմունք չունեցողներ	Զինված ուժեր
ՀՀ	1020809	4.3	12.3	7.7	4.3	36.3	12.3	17.6	5.0
Երևան	269340	9.0	26.4	12.6	3.0	14.2	18.4	16.4	-
Արագածոտն	48619	2.5	6.9	5.7	4.6	51.2	5.8	23.3	-
Արարատ	117596	1.8	4.9	4.5	2.5	60.4	7.3	18.6	-
Արմավիր	109985	1.8	5.5	4.6	2.3	59.8	7.2	18.8	-
Գեղարքունիք	90887	2.1	5.9	4.9	2.5	54.4	5.3	24.9	-
Լոռի	88007	3.3	8.6	6.9	2.0	35.9	11.6	31.7	-
Կոտայք	81863	3.6	7.9	7.3	2.1	27.6	16.5	35.0	-
Շիրակ	79471	3.4	10.4	7.4	2.2	39.0	8.6	29.0	-
Սյունիք	62609	3.1	8.4	8.2	2.4	38.5	13.9	25.5	-
Վայոց ձոր	20335	3.6	8.4	6.7	2.6	45.3	15.3	18.1	-
Տավուշ	52097	2.3	6.4	5.3	2.0	52.7	9.7	21.6	-

2008-2013 թթ. ՀՀ-ում միջին ամսական անվանական աշխատավարձը բարձրացել է գրեթե 1.8 անգամ: Մասնավորապես՝ 2008 թ. 87.406 դրամից միջին անվանական աշխատավարձը 2013 թ. կազմել է 158.239 ՀՀ դրամ: Չնայած ուսումնասիրվող տարիներին ինչպես անվանական, այնպես էլ իրական միջին ամսական աշխատավարձերի մակարդակն աճել է, այնուամենայնիվ բնակչության գնողունակությունը, հետևաբար և՛ կենսամակարդակը չեն բարձրացել:

¹ Աղյուսակը կազմվել է 2001 թ. մարդահամարի 4.5 աղյուսակի տվյալների հիման վրա:

² Ներառյալ սպասարկման ոլորտի, որսորդության և ձկնորսության մեջ զբաղվածները:

³ Ներառյալ օպերատորներ, մեքենավարներ, ապարատավարներ, փականագործ-հավաքողներ:

Տարածքային համաչափ զարգացման և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման համար եկամուտների հավասարաչափ բաշխումն ունի էական դերակատարում: Այսպես՝ 2010-2013 թթ. Երևան քաղաքում և մարզերում միջին ամսական անվանական աշխատավարձի մակարդակների վերլուծությունը փաստում է, որ դրանք խիստ տարբերակված են: Վերջին չորս տարիներին միջին ամսական անվանական աշխատավարձի ամենացածր մակարդակը գրանցվել է Արագածոտնի մարզում, որտեղ դա 1.2 անգամ հանրապետական միջինից ցածր է: Դրան հաջորդում են Շիրակի, Տավուշի և Վայոց ձորի մարզերը: Միջին ամսական անվանական աշխատավարձի ամենաբարձր մակարդակը գրանցվել է Սյունիքի մարզում, այնուհետև՝ Երևանում, Արմավիրում ու Կոտայքում (աղյուսակ 11):

**Միջին ամսական անվանական աշխատավարձը
ՀՀ մարզերում և Երևան քաղաքում 2010-2013 թթ.¹**

Աղյուսակ 11

Մարզեր	2010	2011	2012	2013
Երևան	114,132	119,347	124,838	165,201
Արագածոտն	73,127	76,230	78,454	107,273
Արմավիր	94,934	95,699	101,164	136,345
Արարատ	81,768	88,056	93,368	131,842
Կոտայք	94,797	95,682	98,736	134,517
Շիրակ	77,474	81,824	85,552	111,016
Լոռի	79,226	85,000	88,110	123,069
Տավուշ	74,434	78,622	82,400	118,625
Վայոց ձոր	75,651	76,614	82,725	119,022
Գեղարքունիք	84,202	88,395	94,563	121,539
Սյունիք	120,907	131,963	139,061	185,458

Միջին ամսական անվանական աշխատավարձի մակարդակների տարբերակվածության պատճառները բացահայտելու նպատակով ուսումնասիրվել է աշխատավարձի և գործազրկության մակարդակների միջև կապը մարզերում՝ օգտվելով Ֆիլիպսի կորից: Ըստ այդմ՝ գործազրկության և աշխատավարձի մակարդակների միջև գոյություն ունի հակադարձ կապ. գործազրկության մակարդակի բարձրացումը, այլ հավասար պայմաններում, հանգեցնում է աշխատավարձի մակարդակի անկմանը, քանի որ աշխատուժի առաջարկը գերազանցում է պահանջարկը²:

Սյունիքի և Արագածոտնի մարզերի գործազրկության մակարդակի ցուցանիշները համադրելիս տեսնում ենք՝ 2012 թ. տարեվերջի դրությամբ

¹ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2013 թ. հունվար-դեկտեմբերին, ՀՀ ԱՎԾ 2013, էջ 97:

² Эрнст Брендт, Практика эконометрики: практика и современность, М., ЮНИТИ-ДАНА, 2005, ст. 600-616.

առաջինում գործազուրկ է համարվում մարզի տնտեսապես ակտիվ բնակչության մոտ 15%-ը, երկրորդում՝ ընդամենը 4%-ը: Այսինքն՝ Սյունիքի մարզում պաշտոնապես գրանցված գործազուրկների քանակը մոտ չորս անգամ գերազանցում է Արագածոտնի նույն ցուցանիշը, սակայն միջին ամսական անվանական աշխատավարձը 1,8 անգամ բարձր է: Արդյունքում ստանում ենք Ֆիլիպսի տեսության պնդման ճիշտ հակառակ պատկերը: Հենց այստեղ է, որ անհրաժեշտություն է առաջանում ուշադրություն դարձնելու միջին ամսական անվանական աշխատավարձի ձևավորմանն ըստ տնտեսության հատվածների: Սյունիքում աշխատուժի գերակշիռ մասը ներգրավված է հանքագործական արդյունաբերության և բաց հանքերի շահագործման հատվածներում: Ուստի միջին ամսական անվանական աշխատավարձի բարձր լինելը պայմանավորված է աշխատավորների կյանքի և առողջության համար ավելի վտանգավոր և ռիսկային աշխատանքային պայմանների առկայությամբ: Իսկ Արագածոտնի մարզում բնակչության հիմնական մասը ներգրավված է գյուղատնտեսության և անասնապահության մեջ:

Հետազոտության սույն բաժնում նպատակահարմար ենք համարում անդրադառնալ նաև այն իրողությանը, որ ներկայում ՀՀ-ում պետական կառավարման մակարդակում շրջանառվում է համայնքների խոշորացման գաղափարը: Ընդ որում, առաջարկվում է սկզբնական շրջանում իրականացնել համայնքների ուղղակի խոշորացում՝ նոր օրենքի ընդունմամբ, իսկ հետագայում, տնտեսական ու ֆինանսական լծակների միջոցով խթանել այդ գործընթացը: Այս տարբերակի կիրառման դեպքում տեղական ինքնակառավարումը կիրականացվի ոչ թե առանձին բնակավայրերում, այլ նոր կազմավորված համայնքներում:

Սկզբնական փուլում օրենքով միավորումը հիմնավորվում է նրանով, որ, ինչպես համայնքների խոշորացման գաղափարի կողմնակիցներն իրենք են նշում, մեծ է հավանականությունը, որ ցանկացած «փոքր» համայնքի բնակչություն և հատկապես տեղական ինքնակառավարման մարմինները դեմ կլինեն այլ համայնքի հետ միավորմանը, քանի որ այս դեպքում նրանք կորցնում են իրենց ինքնուրույնությունը, վերանում է, որպես այդպիսին, բնակավայրի անունը (որն ի դեպ միայն անուն չէ, այլ մի ամբողջ պատմություն ու կենսագրություն) և, որ շատ կարևոր է, բացառված չէ, որ այդ «փոքր» համայնքի բնակավայրի խնդիրների լուծումը մղվի հետին պլան՝ առաջնությունը տալով այն «մեծ» համայնքի խնդիրներին, որի շուրջ միավորվել են մյուսները:

Այս խնդրի հետ կապված՝ կարելի է պնդել, որ որոշ դեպքերում միշտ էլ կարելի է օրենքով երկու կամ երեք իրար հարևան համայնքներ միավորել մեկ ընդհանուր համայնքի մեջ, եթե դրանցից առնվազն մեկը «ուժեղ» է, այսինքն՝ ունի զարգացած տնտեսություն և ի վիճակի է իր բյուջեի ազատ միջոց-

ների հաշվին նպաստելու մյուսների զարգացմանը: Նման պայմաններում փոքր համայնքի բնակչությունն ինքը կողմ կլինի միության ստեղծմանը: Այդպիսի նախադեպերը Հայաստանում նախկինում տեղ գտել են: Եվ, ընդհանրապես, համայնքներին պետք չէ նայել որպես սոսկ վարչատարածքային միավորներ: Դրանք նախևառաջ մարդկանց հանրություններ են՝ կապված ազգակցական կապերով, սովորույթներով, որոշակի հասարակական հարաբերություններով, ուրույն մշակույթով և այլն:

Ուստի հակված ենք այն կարծիքին, որ խոշորացման նպատակով համայնքների մեխանիկական միավորումները կարող են հանգեցնել անդադնալի հետևանքների, նույնիսկ առանձին փոքր բնակավայրերի վերացմանը:

Պաշտոնական մակարդակում համայնքների խոշորացման նպատակը՝

1. վարչական ծախսերի կրճատումն է,
2. համայնքի տնտեսության զարգացման ապահովումը,
3. ՏԻՄ-երին վերապահված լիազորությունների շրջանակներում համայնքի բնակչությանը ծառայությունների լիարժեք մատուցումը:

Իրոք, համայնքներում վարչական ծախսերը մեծ տոկոս են կազմում. համայնքի ընդհանուր ծախսերի մեջ դրանք հասնում են 70-80%-ի: Կարծում ենք՝ ավելի նպատակահարմար կլինի ոչ թե կրճատել վարչական ծախսերը, այլ պայմաններ ստեղծել ավելացնելու համայնքի բյուջեի եկամուտները: Դա հնարավոր է, նախ՝ համայնքի տնտեսության զարգացմանն ուղղված ներդրումների ավելացմամբ, ապա համայնքի տնտեսության հետագա զարգացմամբ: Մասնավորապես՝ անհրաժեշտ է ստեղծել համայնքային սեփականություն հանդիսացող կազմակերպությունների ավելացման պայմաններ: Երկրորդ դեպքում, փաստորեն, ընդունում ենք, որ փոքր համայնքների տնտեսությունները, մեղմ ասած, չեն զարգանում, իսկ երբեմն նույնիսկ անկում են ապրում:

Երրորդ դեպքում ակնհայտ է, որ ՏԻՄ-երն օրենքով իրենց վերապահված լիազորությունները համայնքների գերակշիռ մասում լիարժեքորեն չեն իրականացնում, իսկ ծառայությունների գերակշիռ մասը կենտրոնացած է նախկին վարչատարածքային բաժանման շրջկենտրոններում (հիվանդանոցներ, զագսեր, նոտարական գրասենյակներ, հակահրդեհային ծառայություն, թատրոններ, տրանսպորտային կազմակերպություններ, հասարակական կարգի պահպանման, սոցիալական, կադաստրի ծառայություններ և այլն):

Ելնելով վերը շարադրվածից, կարծում ենք՝ համայնքների խոշորացումը չի կարող լինել ինքնանպատակ և կրել զանգվածային բնույթ: Դա կարող է տեղի ունենալ առանձին դեպքերում և միայն արդարացված հիմնավորմամբ: Այսպես՝ վերջին տարիների ժողովրդագրական ցուցանիշները վկայում են, որ ՀՀ շատ գյուղական համայնքներում բնակչության քանակը նվազում է, ինչը արտագաղթի հետևանք է: Արտագաղթում են հիմնականում

երիտասարդները, որոնք պետք է ապահովեն բնակչության վերարտադրությունը, հետևաբար՝ համայնքներում կրճատվում է դպրոց հաճախող երեխաների թիվը, դպրոցները փակվում են, իսկ մնացած աշակերտները տեղափոխվում են հարևան՝ ավելի մեծ համայնքի դպրոցներ:

Բնական է, որ մարդիկ արտագաղթում են իրենց բնակավայրերում աշխատանք չունենալու պատճառով: Քանի որ համայնքների խոշորացման արդյունքում համայնքի ղեկավարի աշխատակազմի աշխատողների թիվն առնվազն երկու անգամ կկրճատվի, ապա կարելի է կանխատեսել, որ գործազուրկ աշխատողները նույնպես ստիպված կլինեն արտագաղթել: Դրանից ելնելով էլ՝ համայնքների վարչական ապարատների, հետևաբար՝ վարչական ծախսերի կրճատման այլընտրանքը համարում ենք եկամուտների ավելացումը, ինչին հնարավոր է հասնել համայնքային տնտեսության զարգացման ճանապարհով:

1.2

ՀՀ տարածաշրջանների զարգացման անհամաչափության ուսումնասիրությունը բազմաչափ վիճակագրական մեթոդներով

Առավել զարգացած է համարվում այն տարածաշրջանը, որտեղ լավագույնս են օգտագործվում բնական, ինչպես նաև մարդկանց մի շարք սերունդների կյանքի ընթացքում աշխատանքով ստեղծված և կուտակված նյութական, ոչ նյութական և հոգևոր արժեքները (պաշարները): Երկրի պաշարների բազմազանությունն անվանվում է տնտեսական ներուժ:

Տնտեսական ներուժի կառուցվածքը ներկայացվում է ըստ երկու բաղկացուցչի՝ ազգային հարստություն և հոգևոր հարստություն: Հոգևոր հարստության կրողները, վերջին հաշվով, մարդիկ են, որոնց մտավոր ներուժը երկրում մշակույթի, կրթության և գիտության, ինչպես նաև բազմամյա նպատակաուղղված գործունեության ու փորձի կուտակված արդյունք է:

Հավանաբար, մի քանի տասնամյակ հետո պաշտոնական վիճակագրությունը կգնահատի ՀՀ ազգային հարստությունը, ինչը չի կարելի ասել հոգևոր հարստության կամ մարդկային կապիտալի գնահատման մասին: Նշանակում է, որ վերջին 20 տարվա ընթացքում ՀՀ ազգաբնակչության էմիգրացիայի (տարագրության) հետևանքով մարդկային կապիտալի կորստի գնահատումները, թեկուզև՝ հետահայաց, հնարավոր է չիրականանան:

Սույն հետազոտության շրջանակներում տարածաշրջանների զարգացման անհամաչափության ուսումնասիրության ընթացքում հույժ կարևոր է համարվել ժողովրդագրական և սոցիալ-տնտեսական փոփոխականների համատեղ հետազոտման անհրաժեշտությունը:

ՀՀ տարածաշրջանների զարգացման անհամաչափությունը ուսումնասիրվել է բազմաչափ վիճակագրության երկու՝ գործոնային և կլաստերային վերլուծության մեթոդներով: *Գործոնային վերլուծությունը* ուսումնասիրվող փոփոխականների զանգվածը բաժանում է փոքր թվով խմբերի, այսինքն՝ տվյալների ոչ համակարգված զանգվածը վերածում է մի քանի մակրոփոփոխականների, որոնք էլ առավել համակարգված են նկարագրում ուսումնասիրվող օբյեկտի տարբեր բնութագրիչները: *Կլաստերային վերլուծությունը* նույնպես թույլ է տալիս ընդգծել վիճակագրորեն միանման փոփոխականները միավորող գործոնները, սակայն ավելի հաճախ այն օգտագործվում է դիտարկվող օբյեկտներն (ռեսպոնդենտները) ըստ խմբերի դասակարգելու համար:

Գործոնային վերլուծությունն օգտագործվել է ՀՀ մարզերի և Երևանի սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդագրական մի շարք փոփոխականներ փոքր թվով մակրոփոփոխականների վերածելու և դրանց հիման վրա ՀՀ մարզերը միատարր կլաստերների բաժանելու նպատակով:

Աղյուսակ 12-ում ներառված են այն ցուցանիշները, որոնց հիման վրա կատարվել է բազմաչափ վերլուծությունը: Առաջին ցուցանիշը բնակչության մեխանիկական հավելանքի գործակիցն է, որը ցույց է տալիս միջմարդահամարային ժամանակահատվածում (2001-2011 թթ.) բնակչության միգրացիոն հավելանքի ինտենսիվությունը 1000 բնակչի հաշվով՝ տվյալ ժամանակաշրջանի սկզբի նկատմամբ:

Երկրորդ ցուցանիշը բնակչության զբաղվածության գործակիցն է, որը բնութագրում է աշխատունակ տարիքի բնակչության մեջ (15-75 տարեկան) զբաղվածների տեսակարար կշիռը: Այն, որպես կանոն, զգալիորեն բարձր է գյուղական վայրերում, հետևաբար՝ նույն վայրերում ցածր է գործազրկության մակարդակը: Օրինակ՝ Արմավիրի մարզի քաղաքային բնակչության զբաղվածությունը 2012 թ. կազմել է 39.9%, իսկ գյուղականինը՝ 80.1%, այսինքն՝ կրկնակի բարձր: Առավել ցայտուն է գործազրկության մակարդակի հարաբերակցությունը. քաղաքային բնակչության համար այն 16.8% է, իսկ գյուղականի համար՝ ընդամենը 3.6%: Գործազրկության շատ ցածր մակարդակով աչքի է ընկնում Արագածոտնի մարզի գյուղական բնակչությունը՝ 2.1%:

Հաջորդ երկու ցուցանիշների՝ 15 տարեկանից բարձր բնակչության մեջ տղամարդկանց ու բարձրագույն կրթություն ունեցողների տեսակարար կշիռները (տոկոսով) ստացվել են ըստ 2011 թ. մարդահամարի մարզային տվյալների: Բարձրագույն կրթությամբ անձանց բաժնեմասով բացահայտ առաջատարը Երևանն է՝ 37.1%-ով, այնուհետև՝ Արագածոտնի, Լոռու և Շիրակի մարզի քաղաքային բնակչությունը, որտեղ նշված փոփոխականը 21%-ից բարձր է:

Աշխատանքային ռեսուրսների կազմում տղամարդկանց բարձր տեսակարար կշռով, ինչպես և սպասվում էր, կրկին աչքի է ընկնում գյուղական բնակչությունը: Դա հիմնականում բացատրվում է արտաքին միգրացիոն գործընթացներում, քաղաքային բնակչության համեմատ, գյուղական բնակչության ցածր մասնակցությամբ: Այստեղ ուշագրավ է այն փաստը, որ տղամարդկանց տեսակարար կշիռը բարձր է կանանց տեսակարար կշիռից միայն Գեղարքունիքի մարզի գյուղական բնակչության շրջանում:

Աղյուսակ 12-ի վեցերորդ ցուցանիշը աղքատության մակարդակն է, որը նույնպես ցածր է գյուղական բնակավայրերում, ընդ որում, ամենացածրը գրանցվել է Վայոց ձորի և Արագածոտնի մարզերում՝ համապատասխանաբար՝ 18.9% և 20.2%: Աղյուսակի փոփոխականներից տնտեսականներին է վերաբերում երկուսը՝ մեկ շնչի հաշվով համախառն տարածաշրջանային արդյունքը (ՀՏԱ) և ներմուծումը: ՀՏԱ-ն սինթետիկ տնտեսական ցուցանիշ է, որը լավագույնս է բնութագրում մարզի տնտեսական արտադրության արդյունքը՝ ներառելով տնտեսական գործունեության գրեթե բոլոր տեսակները:

Համախառն տարածաշրջանային արդյունքը (ՀՏԱ) համախառն ավելացված արժեքը չափող ցուցանիշն է, այսինքն՝ տարածաշրջանի տնտեսական տարածքում բոլոր ինստիտուցիոնալ միավորների կողմից ստեղծված համախառն ավելացված արժեքի հանրագումարն առանց ապրանքների և ներմուծման գույք հարկերի:

ՀՏԱ-ն իր տնտեսագիտական բովանդակությամբ շատ մոտ է ՀՆԱ-ին, սակայն դրանց միջև գոյություն ունի էական տարբերություն: Կոնկրետ երկրի համախառն տարածաշրջանային արդյունքների հանրագումարը չի համընկնում ՀՆԱ մեծության հետ, քանի որ առաջինը չի ներառում պետական հիմնարկությունների կողմից ողջ հանրությանը մատուցվող ոչ շուկայական կոլեկտիվ ծառայությունների ավելացված արժեքը (պաշտպանություն, անվտանգություն, պետական կառավարում և այլն): Տարածաշրջանը բաց տնտեսական համակարգ է, այդ իսկ պատճառով բավականին դժվար է հստակորեն որոշել արտադրության սահմանները և տվյալ տարածքում ստեղծված ավելացված արժեքի չափերը:

Հավելված 1-ում ներկայացված են ՀՀ համախառն ավելացված արժեքի և ՀՀ մարզերի համախառն տարածաշրջանային արդյունքի մեծություններն ընթացիկ գներով 2000-2013 թթ. համար: Նշենք, որ Հայաստանի վիճակագրական պրակտիկային հայտնի են ՀՏԱ հեղինակային հաշվարկման եզակի դեպքեր: Չկենտրոնանալով նախկինում կատարված հաշվարկների արդյունքների, առավել ևս դրանց իրականացման մեթոդաբանության վրա՝ համառոտակի ներկայացնենք մեր գնահատման սկզբունքները:

ՀՀ մարզերի 2012 թ. սոցիալ-տնտեսական որոշ փոփոխականներ

Մարզ	Բնակա-վայրի տիպը	Բնակչության մեղմանիսկան համեմատի գործակից, տրամիլ ¹	Բնակչության գրադիսմոթի գործակից (%) ²	Գործա-գրկության գործա-կից (%) ³	Տղամարդկանց տնակա-րար կշիռը աշխ. ունտրու-նեի մեջ (%) ⁴	Բարձրագույն կրթությանը անձանց բաժննմա (%) ⁵	Աղքատության գործակից (%) ⁶	Համակառն տարածաշջա-նային տրդմոթ մեկ շնի հաշվով (հազ. դրամ) ⁷	Ներմոծմա մեկ շնի հաշվով (հազ. դրամ) ⁸
Ա	-	1	2	3	4	5	6	7	8
Երևան	Քաղաք	-77.3	44.9	25.8	44.8	37.1	25.6	1838	1266
Արագածոտն	Հնդամենը	-87.9	75.0	4.1	49.0	13.2	21.2	800	158
	Քաղաք	-112.4	60.3	11.0	48.0	21.8	24.6	830	200
	Գյուղ	-80.0	80.1	2.1	49.3	10.6	20.2	790	145
Արարատ	Հնդամենը	-89.8	67.7	5.0	47.7	12.4	34.6	802	111
	Քաղաք	-133.9	48.0	14.7	46.1	15.5	42.1	930	154
	Գյուղ	-71.5	74.1	2.7	48.4	11.2	31.6	750	94
Արմավիր	Հնդամենը	-87.9	66.2	6.7	47.6	12.8	34.3	722	145
	Քաղաք	-181.2	39.9	16.8	45.7	19.8	37.7	625	125

Ա	-	1	2	3	4	5	6	7	8
Գեղարքունիք	<i>Ընդամենը</i>	-65.0	51.9	11.6	49.5	11.0	35.5	709	130
	Քաղաք	-134.6	37.2	25.2	47.9	17.0	39.4	604	112
	Գյուղ	-28.8	61.2	4.9	50.2	8.3	33.8	754	138
Լոռի	<i>Ընդամենը</i>	-195.9	49.0	19.8	46.1	15.8	38.7	588	142
	Քաղաք	-209.4	37.0	31.9	44.9	21.0	40.3	634	170
	Գյուղ	-176.7	67.8	5.4	47.8	8.3	36.4	521	102
Կոտայք	<i>Ընդամենը</i>	-119.6	43.9	20.4	47.4	16.1	42.5	806	264
	Քաղաք	-168.2	35.5	26.1	46.5	18.6	45.2	940	340
	Գյուղ	-59.1	54.9	14.8	48.7	13.2	39.3	650	175
Շիրակ	<i>Ընդամենը</i>	-141.7	41.3	22.4	47.0	18.0	46.0	591	98
	Քաղաք	-174.1	28.6	36.3	45.6	22.9	48.3	580	105
	Գյուղ	-89.9	63.4	6.3	49.0	11.0	42.8	605	88
Սյունիք	<i>Ընդամենը</i>	-99.6	61.0	14.9	48.6	16.2	25.6	1392	267
	Քաղաք	-99.1	57.4	19.4	48.3	19.3	26.5	1540	340
	Գյուղ	-100.8	69.4	4.1	49.3	9.7	23.7	1090	119
Վայոց ձոր	<i>Ընդամենը</i>	-101.6	66.7	8.7	48.2	13.5	20.7	636	24
	Քաղաք	-104.7	56.7	18.6	46.9	20.8	24.0	673	40
	Գյուղ	-99.9	73.1	2.6	48.8	9.6	18.9	616	15

Ա	-	1	2	3	4	5	6	7	8
Տավուշ	<i>Ընդամենը</i>	-64.4	63.8	11.0	47.2	12.2	27.5	551	27
	Քաղաք	-6.6	52.0	20.7	4				
	Գյուղ	-102.2	70.7	6.3	4				
Ընդամենը	<i>Ընդամենը</i>	-99.6	51.9	17.3	46.7	22.5	32.4	1134	542
	Քաղաք	-112.6	42.5	25.5	45.5	29.4	32.5	1240	630
	Գյուղ	-76.3	69.4	5.3	48.8	10.2	32.1	920	363

¹ Ցուցանիշը հաշվարկվել է 2001 և 2011 թվականների մարդահամարների արդյունքների, ինչպես նաև մարզերի գյուղ-քաղաք կտրվածքով բնակչության բնական շարժի միջնարդահամարային ժամանակաշրջանի ՀՀ ԱՎԾ կայքի տվյալների բազաների բաժնի էլեկտրոնային տեղեկատվության հիման վրա:

² Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2008-2012, ՀՀ ԱՎԾ, Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2013 թ., էջ 86:

³ Նույն տեղում, էջ 89-90:

⁴ Նույն տեղում, էջ 81:

⁵ Ցուցանիշը հաշվարկվել է 2011 թվականի մարդահամարի արդյունքների հիման վրա:

⁶ Աղքատության մակարդակը մարզերի գյուղ-քաղաք կտրվածքով հաշվարկվել է Տնային տնտեսությունների կենսապայմանների ամբողջացված հետազոտության (2012 թ.) անվանագերծված էլեկտրոնային տվյալների հիման վրա:

⁷ ՀՏԱ-ն հետազոտական խմբի հաշվարկն է, ընդ որում, ըստ մարզերի արժեքներում հնարավոր են որոշակի շեղումներ՝ կապված տնտեսական գործունեության 21 տեսակը 4 խոշոր խմբերի տրոհելու, ինչպես նաև արտադրանքի ճյուղային արժեքային ցուցանիշների և գործունեության տեսակների ավելացված արժեքների մեթոդաբանական տարբերությունների հետ:

⁸ Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2008-2012, ՀՀ ԱՎԾ, Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2013 թ., էջ 103: Ներմուծման ծավալների բաշխումն ըստ ՀՀ մարզերի և Երևանի իրականացվել է կազմակերպությունների տնտեսական գործունեության վայրով (առանց ֆիզիկական անձանց կողմից կազմակերպված առևտրի տվյալների)՝ ՀՀ կառավարությանն առնչվող պետական եկամուտների կոմիտեից ստացված տեղեկատվության հիման վրա:

Նախ՝ ՀՀ 2000-2013 թթ. համախառն ավելացված արժեքը ստորաբաժանվել է գործունեության չորս հիմնական տեսակների՝ արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, շինարարություն և ծառայություններ: Այնուհետև, ըստ դիտարկվող տարիների, որոշվել են վերոնշյալ ճյուղերի արժեքային ցուցանիշների մարզային կառուցվածքները, որոնց հիման վրա էլ ստացվել են գործունեության չորս հիմնական տեսակների մարզային ավելացված արժեքները (յուրաքանչյուր ճյուղի ավելացված արժեքը բազմապատկելով տվյալ ճյուղի մարզային բաժնեմասով):

Մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՏԱ համեմատաբար բարձր արդյունքով աչքի են ընկնում Կոտայքի (հանրապետական միջինի նկատմամբ՝ 71.1%), Արարատի (70.7%) և Արագածոտնի (70.5%) մարզերը: Աղյուսակ 12-ի մեկ շնչի հաշվով ՀՏԱ 2013 թ. արժեքների (7-րդ սյուն) դիտարկումից պարզ է դառնում, որ, որպես կանոն, ՀՀ մարզերի քաղաքային բնակավայրերում տվյալ ցուցանիշի մակարդակը բարձր է գյուղականից, բացառությամբ Արմավիրի, Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզերի: Ընդ որում, քաղաքային բնակավայրերում մեկ շնչին բաժին ընկնող ավելացված արժեքի գերազանցումը գյուղականին առավել ակնառու է Կոտայքի (44.6%-ով) և Սյունիքի (41.3%) մարզերի պարագայում:

Աղյուսակ 12-ի վերջին՝ 8-րդ ցուցանիշը մեկ շնչի հաշվով ներմուծման ծավալն է՝ արտահայտված ազգային դրամական միավորով: Գործոնային վերլուծությունում ներմուծման ցուցանիշի ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ այն մոդելում ընտրված այլ փոփոխականների հետ ավելի սերտ է կոռելացվում, քան մեկ շնչի հաշվով արտահանման կամ արտաքին առևտրաշրջանառության ցուցանիշները:

Հարկ է նշել, որ գործոնային և կլաստերային վերլուծությունները իրականացվել են SPSS ծրագրային փաթեթի միջոցով: Գործոնային վերլուծության համար ելակետային տվյալների պիտանիության ապացույցը հավելված 2-ի աղյուսակ 1-ի KMO and Barlett's Test-ն է: Սովորաբար, KMO թեստի արդյունքները տատանվում են 0-ից 1-ը, իսկ վերլուծությունը կիրառելի է դառնում, եթե այն գտնվում է 0.5-1.0 սահմաններում: Մեր մոդելում այն կազմում է 0.720, ինչը վկայում է ընդունելի նույնականացման մասին:

Հավելված 2-ի աղյուսակ 2-ում բերված են գործոնային վերլուծության սկզբնական վիճակագրությունները: Ըստ այդմ՝ վերլուծության համար ընտրվել է երկու գործոն. առաջինը բացատրում է գումարային դիսպերսիայի 52.2%-ը, երկրորդը՝ 28.2%-ը, կամ երկու գործոնները միասին՝ գումարային դիսպերսիայի 80.4%-ը:

Գործոնային վերլուծության արդյունքների մեկնաբանման հաջորդ քայլը գործոնային գործակիցների փոխատեղված (Rotated Component Matrix) մատրիցի դիտարկումն է: Տվյալ աղյուսակը գործոնային վերլուծու-

թյան հիմնական արդյունքն է, որում արտահայտվում են փոփոխականների դասակարգման արդյունքներն ըստ գործոնների: Ինչպես երևում է հավելված 2-ի 3-րդ աղյուսակից, 8 ուսումնասիրվող փոփոխականները դասակարգվել են ըստ երկու գործոնի, ընդ որում, առաջինում ընդգրկվել է 5, իսկ երկրորդում՝ 3 փոփոխական:

Առաջին գործոնն անվանվել է *սոցիալ-ժողովրդագրական*, քանի որ դրանում բնակչության զբաղվածությունը, գործազրկությունը, աղքատության մակարդակը, աշխատունակ տարիքի բնակչության կազմում տղամարդկանց մասնաբաժինը և բնակչության մեխանիկական հավելանք բնութագրող փոփոխականներն են, որոնք ստորակարգված են ըստ գործոնային բեռնվածության, այսինքն՝ ըստ փոփոխականների և տվյալ գործոնի միջև կոռելյացիոն գործակիցների մեծության:

Հավելված 2-ի աղյուսակ 3-ից պարզ է դառնում, որ ՀՀ մարզերի սոցիալական զարգացման վրա ամենամեծ ազդեցությունը թողնում է տնտեսությունում բնակչության զբաղվածությունը, որի կոռելյացիայի գործակիցը գործոն 1-ի հետ կազմում է 0.929, հետևաբար՝ երկրորդն ըստ ազդեցության, առաջինի հետ հակադարձորեն փոխկապված փոփոխականն է, գործազրկության մակարդակը՝ կոռելյացիայի -0.875 գործակցով: Երրորդ փոփոխականը՝ աշխատունակ տարիքի բնակչության կազմում տղամարդկանց մասնաբաժինը, նույնպես սերտորեն է կապված գործոն 1-ի հետ (0.793), իսկ աղքատության մակարդակը, ինչպես և սպասվում էր, վերջինիս հետ ունի հակադարձ կապ (-0.750):

Այստեղից էլ կարելի է եզրակացնել, որ ՀՀ մարզերի սոցիալական վիճակի վրա, առաջին հերթին, բարվոք է ազդում զբաղվածության մակարդակի բարձր լինելը, որն էլ հենց հանգեցնում է բնակչության ցածր գործազրկությանը, և, որ, առավել կարևոր է, ցածր աղքատությանը: Ավելին, սոցիալական վիճակը գնահատող նշված փոփոխականները, ի վերջո, պայմանավորում են ժողովրդագրական ներկայիս իրադրության ամենազգայուն գործընթացի առաջացումն ու զարգացումը՝ էմիգրացիայի ինտենսիվությունը և, որպես դրա ուղղակի հետևանք, բնակչության կառուցվածքում տղամարդկանց՝ հատկապես աշխատունակ տարիքի, մասնաբաժնի նվազումը: Նշանակում է՝ էմիգրացիայի ինտենսիվությունը բարձր է այն բնակավայրերում, որտեղ ցածր է բնակչության զբաղվածության մակարդակը, հետևաբար՝ բարձր են աղքատության և գործազրկության մակարդակները:

Ավելորդ չէ նշել, որ մինչ օրս շրջանառվում էր այն տեսակետը, որ բնակչության էմիգրացիան որոշ չափով մեղմացնում է լարվածությունը աշխատանքի շուկայում՝ էականորեն նվազեցնելով գործազրկության մակարդակը, իսկ էմիգրանտների փոխանցած դրամական տրանսֆերտները նվազեցնում են աղքատության մակարդակը: Սակայն գործոնային վերլուծության

արդյունքները ոչ միայն չեն հաստատում, այլև առաջադրում են մեկ այլ վարկած, ըստ որի՝ վերջին տասնամյակում ՀՀ-ից մեկնած քաղաքացիները, նախևառաջ, իրենց են ազատել գործազուրկի և աղքատ լինելու իրողությունից: Նշանակում է՝ *աշխատատեղերի ստեղծումն ու պահպանումը* (թեկուզ և ցածր վարձատրությամբ) ՀՀ-ում սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման էական գրավականից *դառնում են ժողովրդագրական իրադրության կայունացման կարևորագույն պայման՝* ձեռք բերելով ազգապահպան նշանակություն:

Տնտեսական անվանումը կրող երկրորդ գործոնը ներառում է երեք փոփոխական՝ ներմուծում՝ մեկ շնչի հաշվով (0.931), համախառն տարածաշրջանային արդյունք՝ մեկ շնչի հաշվով (0.907) և բարձրագույն կրթությամբ անձանց մասնաբաժին՝ աշխատանքային ռեսուրսների կազմում (0.793): Թեև բարձրագույն կրթություն ունենալու հանգամանքը հակադարձ կապի մեջ է գտնվում սոցիալ-ժողովրդագրական գործոնի հետ, սակայն, ինչպես և սպասվում էր, դա ուղղակիորեն է ազդում տարածաշրջաններում նոր ստեղծվող արժեքի արտադրության գործընթացի վրա: Բարձրագույն կրթությամբ անձանց բարձր մասնաբաժնով տարածաշրջաններում, նույնիսկ վերջիններիս ավելի ցածր մակարդակով զբաղվածության պայմաններում, բարձր է թողարկվող արտադրանքի վերջնական արժեքը:

Գործոնների արժեքներն ըստ մարզերի ներկայացված են հավելված 3-ում: Սոցիալ-ժողովրդագրական գործոնը, առանց բացառության, առավել լավ է դրսևորվում գյուղական բնակավայրերում: Հիշեցնենք, որ գործոնների արժեքները նորմալացված են, այսինքն z-ձևափոխված՝ սովորաբար գտնվելով -3-ից +3-ի սահմաններում:

Գործոնային վարկանիշների (նորմավորված արժեքների) առավել հաճախակի կիրառման եղանակը ստացված նոր գործոնների կարգավորումն է և, սովորաբար, ըստ չորս քվարտիլների դրանց բաժանումը: Սույն գործոնային վերլուծության շրջանակներում որպես գործոնների մակարդակներ կարող են նշվել հետևյալ չորսը՝ բացասական, ավելի շուտ բացասական, ավելի շուտ դրական, դրական (աղյուսակ 13):

Սոցիալ-ժողովրդագրական գործոնը գյուղական բնակավայրերի կազմում ավելի շուտ բացասական է համարվում միայն Լոռու մարզում, իսկ քաղաքային բնակավայրերի կազմում ավելի շուտ դրական են համարվում Սյունիքի և Արագածոտնի մարզերի գնահատականները: Երկրորդ գործոնի մասով, որոշ բացառություններով, դիտվում է հակառակ պատկերը. քաղաքային բնակավայրերը հիմնականում արձանագրում են դրական, իսկ գյուղական բնակավայրերը՝ բացասական գնահատականներ: Այսպես՝ քաղաքային բնակավայրերի կազմից «ավելի շուտ բացասական» են գնահատվում Գե-

դարձնիքի, Սյունիքի և Արմավիրի, իսկ գյուղական բնակավայրերի կազմից «ղրական»՝ Սյունիքի, Արագածոտնի և Արմավիրի մարզերը:

Բնակավայրի փոխկապվածությունը մարզերի սոցիալ-տնտեսական վիճակի հետ

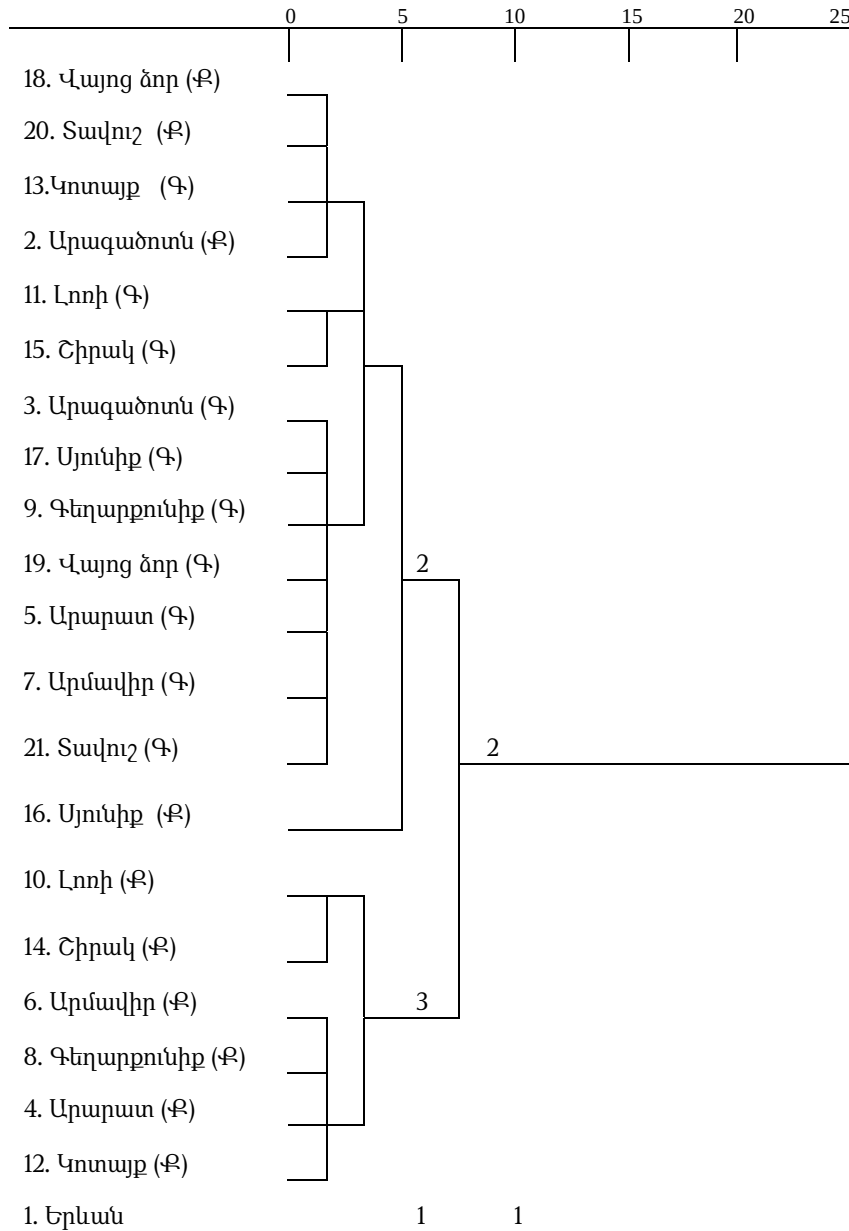
Աղյուսակ 13

Բնակության վայրը	Բացասական	Ավելի շուրջ բացասական	Ավելի շուրջ դրական	Դրական	Ընդամենը
Գործոն 1 (սոցիալ-ժողովրդագրական)					
Քաղաքային	5	4	2	0	11
Գյուղական	0	1	4	5	10
Ընդամենը	5	5	6	5	21
Գործոն 2 (տնտեսական)					
Քաղաքային	0	3	4	4	11
Գյուղական	5	2	2	1	10
Ընդամենը	5	5	6	5	21

Գործոնային վերլուծությունը թույլ է տալիս ՀՀ մարզերի քաղաքային և գյուղական բնակավայրերը խմբավորել ըստ առանձին գործոնների, սակայն տվյալ մեթոդը այն չի իրականացնում երկու գործոնները միասին վերցրած: Կլաստերային վերլուծության առավելությունն այն է, որ հնարավորություն է ընձեռում դասակարգելու ոչ միայն ուսումնասիրվող փոփոխականները, այլ նաև դիտարկվող օբյեկտները, ընդ որում վերջին դեպքում՝ ըստ ցանկացած թվով գործոնների կամ փոփոխականների:

Հավելված 4-ի աղյուսակ 1-ից կարելի է տեղեկանալ կլաստերների պատկանելության մասին՝ պարզելով դրանց կառուցման հերթականությունը, ինչպես նաև վերջիններիս օպտիմալ քանակը: Հավելված 4-ի աղյուսակ 2-ում բերված է յուրաքանչյուր օբյեկտի որևէ կլաստերին պատկանելու տեղեկատվությունը, իսկ գծապատկեր 3-ը ցուցադրում է դրանց միացման կարգը բնութագրող դենդոգրաման: Այն նույնականացնում է միացված կլաստերները և ցուցադրում յուրաքանչյուր քայլում գործակիցների արժեքները, ընդ որում, վերջիններս արտահայտում են ոչ թե գործակիցների ելակետային արժեքները, այլ 0-ից 25-ը բերված սանդղակի արժեքները:

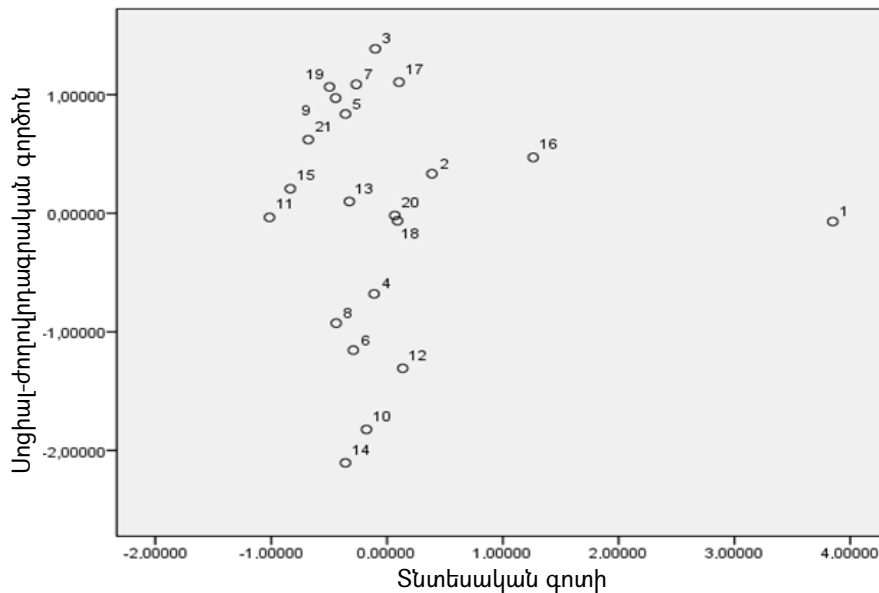
Դենդոգրաման ցուցադրում է ՀՀ մարզերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման վառ արտահայտված անհամաչափությունը: Նախ՝ ՀՀ մարզերը ստորաբաժանված են ըստ երկու կլաստերի՝ Երևան և մնացած մարզեր, ընդ որում, երկու և երեք կլաստերների ձևավորման միջև հեռավորությունը շատ մեծ է՝ վերոնշյալ սանդղակի 7.5-ից մինչև 25-ը: Երեք կլաստերի դեպքում ՀՀ մարզերը բաժանված են 2 կլաստերի. թիվ 3 կլաստերում ընդգրկված են 6 մարզերի քաղաքային բնակավայրեր, իսկ թիվ 2 կլաստերում՝ 14 բնակավայրի տեսակներ՝ 4 քաղաքային և 10 գյուղական (գծապատկեր 3):

Գծապատկեր 3

Մարզերի դենդոգրաման՝ ըստ զարգացման աստիճանի

Թիվ 3 կլաստերում ընդգրկված քաղաքային բնակավայրերը անմիջապես վիճակում են հայտնվել նախնառաջ սոցիալ-ժողովրդագրական գործոնի հետևանքով: Ասվածը հատկապես վերաբերում է Լոռու (10) և Շիրակի (14) մարզերի քաղաքային բնակավայրերին, որոնք, ըստ երևույթին, ամբողջապես դեռ չեն ապաքինվել 1988 թ. երկրաշարժի հասցրած բարոյահոգեբանական և սոցիալ-տնտեսական վնասներից: Ավելացնենք, որ թիվ 3 կլաստերում, բացի նշվածներից, մտնում են նաև Արմավիրի (6), Գեղարքունիքի (8), Արարատի (4) և Կոտայքի (12) մարզերի քաղաքային բնակավայրերը, ընդ որում, տնտեսական գործոնի արժեքով հանրապետական միջինից բարձր արժեք է արձանագրել միայն Կոտայքի մարզը: Ասվածն առավել ակնառու է ցուցադրվում գծապատկեր 4-ում:

Գծապատկեր 4

ՀՀ մարզերի սոցիալ-ժողովրդագրական և տնտեսական գործոնների ցրվածության դիագրամ

1.3

Տարածքային զարգացման համաթիվ (ինդեքս)

Տասնամյակներ շարունակ երկրների զարգացման մակարդակը բնութագրվել է մեկ շնչին ընկնող համախառն ազգային արդյունքով, իսկ 1960-ական թվականներին, որպես զարգացման ամփոփ բնութագրիչ, ընտրվեց

կյանքի միջին տևողությունը: Հնարավոր է գտնել մեկ այլ եզակի ցուցանիշ, կամ երկար շարունակել այդպիսի ցուցանիշների որոնումը: Օրինակ՝ ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագիրը (UNDP) XX դարի վերջին երկրների զարգացումը չափելու և համադրելու նպատակով առաջարկեց հաշվարկել Մարդկային զարգացման համաթիվը: Վերջինս բաղադրյալ համաթիվ է, որն ընդգրկում է կենսամակարդակի առավել կարևոր կողմերն արտացոլող երեք բնութագրիչ:

Սույն հետազոտության խնդիրներից մեկը հենց ՀՀ տարածքային զարգացման համաչափությունը գնահատող ամփոփ համաթվի մշակումն է: Հիմնվելով միջազգային հանրության կողմից լայն ճանաչում և կիրառություն ստացած մարդկային զարգացման համաթվի կառուցման մեթոդաբանության վրա՝ մշակվել է տարածքային զարգացումը չափող մոդիֆիկացված նոր համաթիվ:

Հանրային կյանքի տարածքային զարգացումը բնութագրելու համար առանձնացվել են ժողովրդագրական, տնտեսական և սոցիալական ոլորտները: Նշանակում է, որ ամփոփ համաթիվը բաղկացած է երեք ենթահամաթիվներից, որոնց միջինացումը նպատակահարմար է գտնվել իրականացնել

երկրաչափականի բանաձևով՝ $S\mathcal{Q}h = \sqrt[3]{I_1 \cdot I_2 \cdot I_3}$:

SՋՀ յուրաքանչյուր փոփոխականի համար սահմանվել են առավելագույն և նվազագույն արժեքներ: Որպեսզի համաթիվը չստանա զրո կամ մեկ արժեք, առավելագույն և նվազագույն փաստացի արժեքները մի փոքր ճշգրտվել են: Այսպես՝ նվազագույն արժեքները կարող են սահմանվել որպես նվազագույն ենթադրելի մեծություններ (աղյուսակ 14):

Ժողովրդագրական առաջին ցուցանիշը բնակչության քանակի փոփոխությունն է (աճի տեմպ) տարեկան կտրվածքով: Հայտնի է, որ կայուն զարգացումը երկարաժամկետ կտրվածքով պետք է հանգեցնի բնակչության քանակի զրոյական աճի: Նշանակում է, որ բնակչության ինչպես ընդլայնված, այնպես էլ նեղացված վերարտադրությունը համարվում է զարգացման հարացույցի խաթարում: ՀՀ բնակչության նվազման պատճառը արդի փուլում էմիգրացիան է: Բնակչության քանակի փոփոխությունն ըստ մարզերի գնահատվել է 2001-2011 թթ. միջնարդահամարային աճի միջին տարեկան տեմպի հիման վրա: Հետագա տարիների համար տվյալ ցուցանիշի կիրառումը կսահմանափակվի՝ ըստ մարզերի էմիգրացիայի իրական ծավալների վերաբերյալ տեղեկատվության բացակայության պատճառով: Ուստի անհրաժեշտություն կառաջանա դա փոխարինել մեկ այլ ցուցանիշով, օրինակ՝ ծնելիության գումարային գործակցով կամ կյանքի միջին տևողության մակարդակով:

Ժողովրդագրական երկրորդ փոփոխականը՝ ամուսնության մակարդակն է: Այս ցուցանիշը ևս ստացվում է մարդահամարի տվյալների հիման

վրա, ինչը նշանակում է, որ հետմարդահամարային տարիների համար հարկավոր է այն փոխարինել մեկ այլ ցուցանիշով կամ կիրառել տեղեկատվության մեկ ուրիշ աղբյուր: Ամուսնության գործընթացի լավագույն բնութագրիչը 30-34 տարեկանների կառուցվածքի ամուսնության մակարդակն է:

ՏԶՀ նպատակային կողմնորոշիչները, 2013 թ.

Աղյուսակ 14

Չափիչ	Նվազագույն արժեք	Առավելագույն արժեք	Չափիչի համաթիվ
<i>Ժողովրդագրական փոփոխականներ</i>			
Բնակչության քանակի փոփոխություն, աճի տարեկան տեմպ, տոկոս	97	101	I ₁₁
30-34 տարեկանների ամուսնության մակարդակ, տոկոս	50	85	I ₁₂
Կենսաթոշակային բեռնվածություն, տոկոս	25	12.5	I ₁₃
<i>Սոցիալական փոփոխականներ</i>			
Բնակչության մասնաբաժին, որի սննդակազմում հացամթերքը և կարտոֆիլը մինչև 70% են	50	100	I ₂₁
Աղքատության մակարդակ, տոկոս	60	10	I ₂₂
Ուսման սպասվող տևողություն, տարի	0	18	I ₂₃
<i>Տնտեսական փոփոխականներ</i>			
Համախառն տարածաշրջանային արդյունքը մեկ շնչի հաշվով, հազ. դրամ	100	2000	I ₃₁
Արտաքին առևտրաշրջանառություն մեկ շնչի հաշվով, հազ. դրամ	10	1700	I ₃₂
Ուղևորաշրջանառություն, կմ՝ մեկ բնակչի հաշվով	10	1200	I ₃₃

Ժողովրդագրական երրորդ փոփոխականը՝ կենսաթոշակային բեռնվածությունն է, որը ցույց է տալիս աշխատունակ տարիքի բնակչության նկատմամբ կենսաթոշակային տարիքի (63 տարեկանից բարձր) բնակչության տեսակարար կշիռը: Այն բնութագրում է բնակչության սեռատարիքային կառուցվածքի անհամաչափությունը և դրա խորացումը:

Աղյուսակ 15-ի տվյալներից երևում է, որ բնակչության քանակի նվազման ամենաբարձր տարեկան տեմպով աչքի է ընկնում Լոռու մարզը՝ 1.93%, իսկ ամենացածր տեմպով՝ Գեղարքունիքի մարզը՝ 0.11%: Ամուսնության ամենացածր մակարդակը գրանցվել է ք. Երևանում՝ 70.4% և Սյունիքի մարզում՝ 70.2%, իսկ ամենաբարձրը՝ Գեղարքունիքի մարզում՝ 80.0%: Կենսաթոշակա-

յին բեռնվածությամբ «առաջատարը» Տավուշի մարզն է՝ 22.4%, այնուհետև Լոռու մարզը և Երևանը, համապատասխանաբար՝ 20.4 և 20.3%:

Սոցիալական առաջին երկու փոփոխականների ստացման աղբյուրը տնային տնտեսությունների կենսապայմանների ամբողջացված հետազոտությունն է, որի հիմնական նպատակը բնակչության եկամուտների և ծախսերի չափումն է, այդ թվում՝ ըստ սպառողական և պարենային ծախսերի: Դրա հիման վրա էլ գնահատվում է աղքատության մակարդակը, որն էլ սոցիալական փոփոխականներից մեկն է:

2012 թ. «Հազարամյակի մարտահրավերներ» ծրագրի փակվելուց հետո նշված հետազոտության ներկայացուցչականությունը որոշ չափով սահմանափակվել է, ինչի պատճառով էլ հասանելի չէ բնակչության ամբողջական եկամուտների ցուցանիշն ըստ մարզերի: Դրա փոխարեն, հետազոտությունում կիրառվել է բնակչության կենսամակարդակը չափող մեկ այլ ցուցանիշ՝ բնակչության այն մասին առնչվող, որի սննդակազմի 70%-ից ավելին (կամ մինչև 70%-ը) եղել են կարտոֆիլն ու հացամթերքը:

Սոցիալական երրորդ փոփոխականը ուսման սպասվող տևողությունն է, որը կիրառվում է նաև մարդկային զարգացման համաթվում: *Ուսման սպասվող տևողությունը* տվյալ երկրում դպրոց ընդունվելու պաշտոնապես սահմանված տարիքի երեխայի կրթություն ստանալու ակնկալվող տարիների թիվն է՝ պայմանով, որ նրա կյանքում պահպանվեն կրթության բնագավառում բնակչության ընդգրկվածության ներկա մակարդակների միտումները: Որպես տնտեսական փոփոխականներ՝ կիրառվել են մեկ շնչի հաշվով ՀՏԱ-ն, արտաքին առևտրաշրջանառությունը (հազ. դրամ) և ուղևորաշրջանառությունը (կմ):

Յուրաքանչյուր փոփոխականի համաթիվը հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$I_{ij} = \frac{x_{ij} - x_{ij \min}}{x_{ij \max} - x_{ij \min}},$$

որտեղ՝ x_{ij} - j-րդ չափիչի (ենթահամաթիվ) i-րդ փոփոխականի փաստացի

արժեքն է, $x_{ij \min}, x_{ij \max}$, համապատասխանաբար՝ j-րդ չափիչի i-րդ փոփոխականի նվազագույն և առավելագույն արժեքները:

Օրինակ՝ Երևանի ժողովրդագրական չափիչի երկրորդ փոփոխականի՝ ամուսնության մակարդակի համաթիվը հավասար է՝

$$I_{12} = \frac{70.4 - 50.0}{85.0 - 50.0} = \frac{20.4}{35.0} = 0.583$$

ՏԶՀ կազմման համար կիրառված փոփոխականների 2013 թ. մակարդակներն ըստ ՀՀ մարզերի

	Երևան	Արագածոտն	Արարատ	Արմավիր	Գեղարքունիք	Լոռի	Կոտայք	Շիրակ	Սյունիք	Վայոց ձոր	Տավուշ
<i>Ժողովրդագրական փոփոխականներ</i>											
Բնակչության քանակի փոփոխություն, տոկոս	-0.40	-0.40	-0.43	-0.39	-0.11	-1.93	-0.68	-1.17	-0.74	-0.68	-0.43
30-34 տարեկանների ամուսնության մակարդակ, %	70.4	78.8	74.8	77.4	80.0	77.9	79.4	77.1	70.2	79.3	77.1
Կենսաթոշակային բեռնվածություն, տոկոս	20.3	15.5	14.7	14.2	14.3	20.4	15.0	16.6	18.6	18.1	22.4
<i>Սոցիալական փոփոխականներ</i>											
Մանկավարժական հասցանքերի և կարտոֆիլի մինչև 70% լինելը	83.5	81.1	89.5	77.9	85.2	72.0	64.9	75.8	84.4	87.6	79.3
Աղքատության մակարդակ, տոկոս	25.5	22.7	32.4	31.3	35.8	38.6	42.5	45.9	25.2	21.0	27.7
Ուսման սպասվող տևողություն, տարի	13.5	11.6	11.5	11.8	12.0	11.8	12.4	12.4	11.6	12.3	11.9
<i>Տարեսական փոփոխականներ</i>											
ՀՏԱ մեկ շնչի հաշվով, հազ. դրամ	1744.8	743.3	745.0	673.1	686.2	485.4	727.2	521.6	1286.2	595.8	523.8
Արտաքին առևտուրը մեկ շնչի հաշվով, հազ. դրամ	1583.9	284.3	297.6	253.5	216.5	419.7	370.4	94.4	1043.5	119.9	47.8
Ուղևորաշրջանառություն, կմ՝ մեկ բնակչի հաշվով	1076.8	92.5	294.2	203.7	133.7	283.8	402.3	176.7	450.9	101.5	75.6

Ժողովրդագրական չափիչի համաթիվն էլ որոշվում է ըստ երեք փոփոխականների համաթիվների միջին երկրաչափական բանաձևի. Երևանի համար այն հավասար է՝

$$I_{11} = \sqrt[3]{I_{11} \cdot I_{12} \cdot I_{13}} = \sqrt[3]{0.650 \cdot 0.583 \cdot 0.376} = 0.522 :$$

Տնտեսական փոփոխականների համաթիվերը հաշվարկելիս տվյալ ցուցանիշի առավելագույն, նվազագույն և փաստացի մակարդակները վերցվել են լոգարիթմի տասը (կամ բնական) հիմքով: Օրինակ՝ Երևանի մեկ շնչին ընկնող համախառն տարածաշրջանային արդյունքի համաթիվը հավասար է՝

$$I_3 = \frac{\log 1744.8 - \log 100}{\log 2000 - \log 100} = \frac{3.242 - 2.0}{3.301 - 2.0} = \frac{1.242}{1.301} = 0.955:$$

Նույնկերպ են հաշվարկվել նաև տնտեսական մնացած երկու փոփոխականի համաթիվերը, այնուհետև՝ երկրաչափականի բանաձևով դրանք միջինացվել են: Վերջապես, տարածքային զարգացման համաթիվը (ՏԶՀ) ստացվել է ժողովրդագրական, սոցիալական և տնտեսական ենթահամաթիվների միջինացման արդյունքում: Օրինակ՝ Երևանի զարգացման համաթիվը հավասար է՝

$$\text{ՏԶՀ} = \sqrt[3]{I_1 \cdot I_2 \cdot I_3} = \sqrt[3]{0.522 \cdot 0.702 \cdot 0.973} = 0.709 :$$

ՏԶՀ թվային արժեքներին կարելի է տալ նաև կարգային գնահատական: Այսպես՝ 0.5-ից ցածր արդյունքը կարելի է համարել որպես շատ ցածր, 0.5–0.6 միջակայքի արդյունքը՝ ցածր, 0.6–0.7 միջակայքինը՝ միջին, 0.7–0.8 միջակայքինը՝ միջինից բարձր, իսկ 0.8-ից մեծը՝ բարձր: Աղյուսակ 16-ից երևում է, որ ՀՀ մարզերից և ոչ մեկը չունի զարգացման բարձր մակարդակ: Ավելին, միջինից բարձր մակարդակ ունի միայն Երևանը, այն էլ՝ ի հաշիվ տնտեսական փոփոխականների բարձր մակարդակի: Սակայն, ժողովրդագրական ինդեքսի ցածր մակարդակը նախանշում է, որ ընդամենը մեկ-երկու տասնամյակ հետո Երևանի ժողովրդագրական հիմնախնդիրների (բնակչության քանակի, ծնելիության և ամուսնության նվազումը, բնակչության ծերացումը, կենսաաթոշակային բեռնվածության աճը և այլն) սրացումը կհանգեցնի մյուս փոփոխականների մակարդակների նվազմանը:

Միջին զարգացում ունի հանրապետության 7 մարզ, որից առաջատար են Արարատի և Սյունիքի մարզերը: Ցածր զարգացում ունեն Լոռու և Շիրակի մարզերը, իսկ շատ ցածր զարգացմամբ աչքի է ընկել միայն Տավուշի մարզը:

ՏԶՀ գնահատականն ըստ ՀՀ մարզերի

Մարզ	Ժողովրդագրական համաթիվ	Սոցիալական համաթիվ	Տարեսական համաթիվ	ՏԶՀ	Գնահատական
Երևան	0.522	0.702	0.973	0.709	Միջինից բարձր
Արագածոտն	0.741	0.669	0.588	0.663	Միջին
Արարատ	0.721	0.652	0.679	0.683	Միջին
Արմավիր	0.761	0.594	0.631	0.658	Միջին
Գեղարքունիք	0.809	0.610	0.593	0.664	Միջին
Լոռի	0.428	0.498	0.645	0.516	Ցածր
Կոտայք	0.730	0.416	0.711	0.600	Միջին
Շիրակ	0.620	0.465	0.525	0.533	Ցածր
Սյունիք	0.551	0.677	0.850	0.682	Միջին
Վայոց ձոր	0.645	0.738	0.519	0.627	Միջին
Տավուշ	0.469	0.631	0.414	0.497	Շատ ցածր

ՏԶՀ-ն ցուցադրում է այն ճանապարհը, որի հաղթահարմամբ տվյալ տարածաշրջանը կնվաճի զարգացման բարձր մակարդակ: Յուրաքանչյուր տարածաշրջանի խնդիրն այն առավել արագ անցնելու ուղիների որոնումն է: Մարզերի մեծամասնության համար այդ ճանապարհը տնտեսական փոփոխականների անշեղորեն աճն է, սակայն միայն դա չպետք է լինի ուշադրության կենտրոնում: Վերջին տարիներին բնակչության միգրացիոն, ամուսնալուծական և սոցիալական ոլորտներում նկատվում են որոշակի բացասական միտումներ, մասնավորապես՝ առկա են բնակչության քանակի, ամուսնության մակարդակի, կյանքի միջին տևողության, ուսման սպասվող տևողության նվազման հետ կապված հիմնախնդիրներ: Ուստի հասարակության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների առաջնային խնդիրներից մեկը տնտեսական աճի և տարածաշրջանային զարգացման միջև ցանկալի կապի ձևավորումն է:

1.4

ՀՀ մարզերի տեղակարգային դասակարգումը

Տնտեսական բարեփոխումների իրականացման, տնտեսական նոր համակարգերի շինարարության փուլում ՀՀ-ում անցած տարիներին որոշակի հաջողություններ գրանցվել են: Սակայն պնդել, որ այդ հաջողությունները կենտրոն-տարածաշրջան կտրվածքով հավասարաչափ են տեղաբաշխվել, ճիշտ չի լինի: Դրա պատճառը տարածաշրջանային հստակ քաղաքականության բացակայությունն է: Տարածաշրջանային քաղաքականությանը,

վերջին հաշվով, կենտրոնական իշխանության մարմինների նպատակային և հետևողական այն գործողություններն են, որոնք ուղղված են առանձին տարածքների սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը: Ընդ որում, այդ քաղաքականությունը պետք է ունենա ընտրանքային բնույթ, հաշվի առնի յուրաքանչյուր տարածաշրջանում ձևավորված տնտեսական զարգացման ներուժը՝ ներառյալ ենթակառուցվածքային ոլորտը: Սակայն պետք է փաստել, որ արդյունաբերական առաջատար երկրները ենթակառուցվածքային (տրանսպորտ, կապ, առողջապահություն, կրթություն) ոլորտի զարգացումը տարածքային զարգացման ծրագրերում չեն ներառում՝ դրանք համարելով ընդհանուր ազգային զարգացման ծրագրի մաս: Կարծում ենք՝ որ այս մոտեցումը հստակ սահմանազատում է կառավարման հիերարխիկ (աստիճանակարգային) օղակների պարտավորությունները և այսպիսով, տարածքային զարգացման քաղաքականությունը կենտրոնանում է որոշակի նպատակների շուրջ: Մեր երկրում ենթակառուցվածքային ոլորտը տարածքային զարգացման ընդհանուր ծրագրերից անջատելը ճիշտ չի լինի, քանի որ տնտեսական շրջանների հետամնացությունը շուտափույթ հաղթահարելու գործում պահանջվում է կառավարման բոլոր օղակների պատասխանատվության կենտրոնացում՝ առկա և ներգրավված միջոցները չփոշիացնելու համար: Անշուշտ, համապատասխան պետական միջոցների առկայության դեպքում տարածքային զարգացումը ավելի դյուրին է դառնում, սակայն դրանց բացակայությունը ստիպում է որոնել իրատեսական ուղիներ երկրի հավասարաչափ տնտեսական զարգացման ուղղությամբ գործնական առաջընթաց ապահովելու համար:

Տարածաշրջանային քաղաքականության առաջին փուլը ներառում է այն տարածքների առանձնացումը, որոնց նկատմամբ պետք է իրականացվի հատուկ քաղաքականություն: Այլ խոսքով՝ պետք է իրականացվի տարածքների տեղակարգում սոցիալ-տնտեսական ավելի ցածր մակարդակ ունեցող տարածքներն առանձնացնելու նպատակով: Տարածքային տնտեսական զարգացման նպատակները պետք է լինեն.

- տարածքային անհամամասնությունների հարթեցումը տնտեսական արդյունավետության պահանջվող մակարդակի ձեռքբերման, սոցիալական և քաղաքական կայունության ապահովման համար,
- մարդկային կապիտալի օգտագործման արդյունավետության բարձրացումը, գործազրկության և ոչ արդյունավետ զբաղվածության նվազեցումը,
- որոշակի դրական ազդեցություն ունենալ երկրի ժողովրդագրական ցուցանիշների վրա, հասնել աշխատանքային ռեսուրսների լիարժեք օգտագործմանը:

**ՀՀ մարզերի տեղակարգային դասակարգումն ըստ
առանձին սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդագրական
ցուցանիշների¹**

Մարզերը Սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշները	Երևան	Արագածոտն	Արարատ	Արմավիր	Գեղարքունիք	Լոռի	Կոտայք	Շիրակ	Սյունիք	Վայոց ձոր	Տավուշ
Բնակչության մեկ շնչին ընկնող ՀՏԱ-ն	1	4	3	7	6	11	5	10	2	8	9
Տնտեսապես ակտիվ բնակչության տես. կշիռը ընդհանուրի մեջ	1	10	3	2	7	4	5	6	9	11	8
Բնակչության մեխանիկական հավելաճի գործակիցը ²	3	5	6	4	2	10	9	11	7	8	1
Գործազուրկների տեսակարար կշիռը ընդհանուրի մեջ	11	1	3	5	7	10	9	8	6	2	4
Միջին ամսական եկամուտները	2	3	4	1	7	10	6	8	5	11	9
Միջին ամսական անվանական աշխա- տավարձը	2	11	6	3	5	7	4	8	1	9	10
Միջին ամսական անվանական աշխա- տավարձն ըստ պետական ոլորտի	1	11	6	2	3	4	7	5	9	10	8
Միջին ամսական անվանական աշխա- տավարձն ըստ ոչ պետական ոլորտի	3	7	6	5	2	8	4	9	1	10	11
Բարձրագույն կրթությ. բարձրորակ մասնագ. տեսակարար կշիռը	1	7	10	8	11	5	4	2	3	6	9
Գործող արդյունաբերական ձեռնարկու- թյունների թիվը՝ 1000 մարդու հաշվով ³	7	3	4	5	8	9	6	11	10	2	1
Բնակչության մեկ շնչին ընկնող արդյու- նաբեր. արտադրանքի արտադրությունը	3	7	4	8	10	5	2	9	1	3	2
Բնակչության մեկ շնչին ընկնող գյուղա- տնտեսական արտադրանքի արտադրու- թյունը	11	2	4	3	1	9	10	6	5	7	8
Բնակչության մեկ շնչին ընկնող առևտրային շրջանառությունը	1	8	5	7	11	9	2	6	4	10	3
Տեղակարգային դասակարգման ընդհանուր վարկանիշը	47	79	64	58	80	101	73	99	63	97	83
Տեղակարգման վարկանիշը	1	6	4	2	7	11	5	10	3	9	8

¹ Աղյուսակը կազմվել է սույն հետազոտության 1-9 աղյուսակների և «ՀՀ մարզերը թվերով» վիճակագրական ժողովածուի, Երևան, 2012, էջ 26-93-ի համապատասխան տվյալների հիման վրա:

² Գործազուրկության և բնակչության մեխանիկական հավելաճի գործակցի տարակարգումն իրա-
կանացվել է նվազող համարակալմամբ:

³ Այս ցուցանիշի հաշվարկման ժամանակ հիմք է ընդունվել 2012 թ. դրությամբ գործող ձեռնար-
կությունների թիվը:

Որպեսզի տարածքային տնտեսական զարգացման ազգային քաղաքականության նպատակներն ավելի պարզ լինեն, իրականացվել է ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի տեղակարգային դասակարգում՝ ըստ առանձին սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների, որոնց վերլուծության միջոցով բացահայտվել են զարգացման արդի փուլում մեր երկրի տնտեսական ռազմավարության հիմնախնդիրները: Այդ նպատակով հաշվարկվել, ինչպես նաև օգտագործվել է պաշտոնական վիճակագրության ներկայացրած՝ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակը բնութագրող 13 ցուցանիշ՝ համարակալելով և դասակարգելով 1-ից 11 միջակայքում: Տեղակարգման ցուցանիշների ընդհանուր գումարի ամենաբարձր մակարդակը կարող է լինել 13-ը, իսկ ամենացածրը՝ 143-ը: Միայն բնակչության մեխանիկական հավելաճի և գործազրկության ցուցանիշների համարակալումն է ընթացել նվազող կարգով՝ 11-ից մինչև 1-ը:

Ելնելով Երևան քաղաքի և մարզերի տեղակարգման՝ աղյուսակ 17-ում բերված տվյալներից և հաշվի առնելով այն, որ տեղակարգման միջին ցուցանիշն ունի 76.7 արժեքը, ուսումնասիրվող տարածքները դասակարգվել են չորս՝ բարձր, միջինից բարձր, միջնից ցածր և ցածր խմբերում: Բարձր խմբում ներառվում է միայն Երևանը, միջինից բարձր խմբում ընդգրկվել են Արմավիրի, Արարատի, Կոտայքի և Սյունիքի, միջնից ցածրում՝ Գեղարքունիքի և Տավուշի, ցածր խմբում՝ Լոռու, Շիրակի և Վայոց ձորի մարզերը:

ՀՀ մարզերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ցուցանիշների տեղակարգային դասակարգումն ակնհայտորեն ցուցադրում է կենտրոն-մարզեր զարգացման խզումը: Երևանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակը բնութագրող տեղակարգման ցուցանիշների ընդհանուր գումարը 47 է, որը հանրապետության տասնմեկ մարզերի շարքում ամենամեծն է: Սակայն, լինելով աշխատուժի ներհանրապետական ձգողության կենտրոն, Երևանում բարձր է նաև գործազրկության մակարդակը: Դա կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ բնակչության ընդհանուր քանակի մեջ մայրաքաղաքում տնտեսապես ակտիվ բնակչության տեսակարար կշիռը բավական բարձր է (տեղակարգման համարը 1 է):

Տեղակարգային գնահատականները ցույց են տալիս, որ չնայած որոշ մարզերում (օրինակ՝ Լոռիում և Շիրակում) գործում են տեղական և օտարերկրյա ներդրումներով արդյունաբերական ձեռնարկություններ, սակայն 1000 մարդու հաշվով գործող արդյունաբերական ձեռնարկությունների թվով տեղակարգման աղյուսակում դրանք զբաղեցնում են վատագույն դիրքեր, ինչի հետևանքով դրանցում գործազրկության մակարդակը և միգրացիայի ակտիվությունը համեմատաբար բարձր են: Այդ մարզերում ցածր են բնակչության միջին ամսական եկամուտների և ոչ պետական ոլորտներում միջին

ամսական անվանական աշխատավարձի մակարդակները: Իսկ բնակչության մեկ շնչին ընկնող ՀՏԱ ցուցանիշով զբաղեցնում են վերջին տեղերը:

Շիրակը բարձրագույն կրթությամբ որակյալ մասնագետների ցուցանիշով հանրապետությունում զբաղեցնում է երկրորդ տեղը:

Տնտեսապես ակտիվ բնակչության տեսակարար կշիռը բարձր է այն մարզերում, որտեղ կան գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու առավել բարենպաստ պայմաններ: Այդ մարզերն են Արարատը և Արմավիրը, որտեղ բնակչության միգրացիան ունի միջին ակտիվություն, որը համահունչ է նշված մարզերում գրանցված գործազրկության մակարդակին: Բնակչության մեկ շնչին ընկնող գյուղատնտեսական և արդյունաբերական արտադրանքի թողարկման տեղակարգման ցուցանիշները Արարատում՝ Արմավիրի համեմատությամբ ավելի բարձր են, սակայն երկուսն էլ ունեն մարդկային կապիտալի՝ բարձրագույն կրթությամբ բարձրորակ մասնագետների ցածր ներուժ:

Չնայած Կոտայքը տեղակարգման աղյուսակում, Արարատի և Արմավիրի մարզերին համանման, գտնվում է միջինից բարձր խմբում, այնուհանդերձ, այստեղ բնակչության միգրացիայի և գործազրկության ցուցանիշները հուսադրող չեն, իսկ բնակչության մեկ շնչին ընկնող գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության ցուցանիշի գծով նրանցից բավական հետ է մնում: Մեծ է միայն բնակչության մեկ շնչին ընկնող առևտրաշրջանառությունը: Գեղարքունիքում և Արագածոտնում առկա են անասնապահությունը զարգացնելու բարենպաստ պայմաններ, բնակչության մեկ շնչին ընկնող գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրությունը տեղակարգման ամենաբարձր մակարդակում է: Մեկ շնչին ընկնող արդյունաբերական ապրանքների արտադրության տեղակարգման ցուցանիշը երկու մարզում էլ համեմատաբար ցածր է, չնայած որ այդտեղ գործում են հանքագործական, թանկարժեք մետաղների և քարերի մշակության արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Այսպիսով՝ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ տեղակարգման կրիտիկական գոտում գտնվող մարզերն են Վայոց ձորը, Տավուշը, Լոռին և Շիրակը:

Տեղակարգային գնահատման արդյունքները հաստատվում են նաև սույն հետազոտության հաջորդ՝ «Տարածաշրջանային անհավասարությունը և ապակենտրոնացումը» բաժնում կատարված հետազոտությունների հիման վրա:

ՀՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԶԱՓ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆՆԵՐԸ

2.1 Տարածաշրջանային անհավասարությունը և ապակենտրոնացումը

Տարածաշրջանային անհամաչափության հիմնական գործոնը, թերևս, կարելի է համարել եկամուտների անհավասարությունը, որը աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում դառնում է բնակչության դժգոհությունների պատճառ և վտանգում երկրների քաղաքական կայունությունը: Անհավասարության տարածաժամանակային չափումները, տնտեսական քաղաքականության մշակման տեսանկյունից, հետաքրքրություն են առաջացնում, քանի որ ինչպես տնտեսական ակտիվության, այնպես էլ եկամուտների և սոցիալական ցուցանիշների տարածաշրջանային անհավասարությունները հանգեցնում են բնակչության եկամուտների ընդհանուր անհավասարությանը: Բացի այն, որ տարածքային անհավասարությունը միջանձնային անհավասարության հիմնական որոշիչն է, դա նաև հաճախ դառնում է էթնիկ հակամարտությունների պատճառ¹: Այս խնդիրը բավական արդիական է, և բազմաթիվ տնտեսագետներ կարևորում են գիտելիքի և արտաքին էֆեկտների դերը տնտեսական աճի խթանների բացահայտման և ըստ երկրների ու տարածաշրջանների դրանց տարրալուծման գործում: Չնայած այն հանգամանքին, որ գիտելիքն ու գիտատեխնիկական առաջընթացը նպաստում են տնտեսական աճին, այնուամենայնիվ դրանք միտված են նաև խորացնելու տարածքային անհամաչափությունը, քանզի անհավասարության է, որ այս երկու բաղադրիչները հավասարաչափ բաշխվեն տարածության և ժամանակի մեջ: Հետևաբար՝ տնտեսական աճը, գոնե սկզբնապես, հանգեցնում է անհավասարության խորացմանը, ուստի կարելի է ենթադրել, որ դրա հետագա զուգամիտումը հակված է կրելու ոչ գծային բնույթ: Այս պնդումը հիմնավորել է ամերիկացի տնտեսագետ Ս. Կուզնեցը՝ առաջ քաշելով «ճոճանակի երկար տատանման» գաղափարը²: Ըստ դրա՝ եկամուտների անհավասարության սկզբնական աճն ու անկումը պայմանավորված են տնտեսական աճի հետ ասոցացվող ուրբանիզացիայի և արդյունաբերականացման դիֆերենցիալների դերի աճի և գյուղատնտեսության անկման հետ: Շատ հեղինակներ հենց այս գաղափարի վրա են կառուցել տարածքային վերլուծությունները՝

¹ Kanbur, R. and A. Venables (2005). Spatial Inequality and Development. In R. Kanbur and A. Venables (editors), Spatial Inequality and Development, p. 3–11. New York: Oxford University Press.

² Kuznets S. Economic growth and Income inequality //American Economic Review 1995, p. 1–28.

առաջ քաշելով տարածական զարգացման զանգաձև կորի գոյությունը: Ըստ այդմ՝ անհավասարությունը սկզբնապես աճում է, քանզի զարգացած տարածաշրջաններն օգտվում են արտաքին գործոններից, որոշում կայացնողներին մոտ գտնվելու հանգամանքից, քաղաքական ուժերից և կապիտալի ու աշխատուժի շարժունակությունից:

Տարածքային անհավասարության հիմնախնդրի բացահայտմանը նվիրված աշխատություններում կարևորվում է նաև ապակենտրոնացման հիմնախնդիրը: Ապակենտրոնացումը կարող է ուժեղացնել պետական ոլորտի արդյունավետություն¹, բայց կարող է նաև թուլացնել միջգերատեսչական վերաբաշխումը՝ հանգեցնելով տարածքային անհավասարության ավելացմանը²: Փաստորեն, արդյունավետության և վերաբաշխման միջև անհամապատասխանությունը կարող է ծագել ապակենտրոնացումից: Աշխարհի մի շարք երկրների համար սա էական խնդիր է, քանի որ առկա է պետական հատվածի ապակենտրոնացման գլոբալ միտում³: Այս երևույթը բավական ակնառու է և՛ զարգացած (Իսպանիա, Բելգիա), և՛ զարգացող երկրներում (Չիլի, Բրազիլիա): Այնուամենայնիվ, ապակենտրոնացումը և դրա հետևանքները ավելի հատուկ են զարգացող երկրներին, քանի որ Համաշխարհային բանկը և այլ միջազգային կազմակերպություններ ապակենտրոնացումը համարում են զարգացող երկրների տնտեսական զարգացման ռազմավարության կարևորագույն տարրը⁴:

ՀՀ տարածքային անհավասարության հիմնական պատճառների բացահայտումը թույլ կտա վերհանել տարբեր սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների ազդեցությունն անհավասարության վրա: Հարկ է նշել, որ ՀՀ մարզերի կտրվածքով տվյալների բազան աղքատիկ է, դրանց հավաքագրումը՝ դժվար, ինչն էլ բարդացնում է անհավասարության գնահատումը: Բարդությունը կապված է նաև երկու հիմնական խնդիրների հետ.

1. համապատասխան տնտեսական ցուցանիշի ընտրություն,
2. համակենտրոնացման գործակիցների ընտրություն:

Տարածքային անհավասարության միջմարզային ուսումնասիրությունը հնարավոր է իրականացնել մեկ շնչին ընկնող եկամուտների⁵, մեկ աշխատո-

¹ Oates, W. (1993). Fiscal Decentralization and Economic Development. National Tax Journal, 46(2), p. 237–243

² Prud'homme, R. (1995). The Dangers of Decentralization. World Bank Research Observer, 10(2), p. 201–220.

³ Watts, R. L. (2008). Comparing Federal Systems. Montreal: McGill-Queen's Univ. Press.

⁴ Gopal, G. (2008). Decentralization in Client Countries: An Evaluation of the World Bank Support, 1990–2007. Washington D.C.: Weltbank.

⁵ Shankar, R. and A. Shah (2003). Bridging the Economic Divide within Countries - a Scorecard on the Performance of Regional Policies in Reducing Regional Income Disparities. World Development, 31(8), p. 1421–1441.

դին ընկնող ՀՆԱ¹ կամ մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ² ցուցանիշների հիման վրա: Բոլոր այս ցուցանիշներն ունեն իրենց առավելությունները և թերությունները, սակայն սույն հետազոտության մեջ հիմք են ընդունվել բնակչության մեկ շնչի հաշվով ՀՆԱ ցուցանիշները³: Հետևաբար՝ կարևորվում է նաև համապատասխան ապակենտրոնացման մակարդակի հաշվարկը, որը կատարվում է մի քանի մեթոդներով.

- ա) տեղական բյուջեների եկամուտների հարաբերությունը ընդհանուր պետական եկամուտներին,
- բ) տեղական բյուջեների եկամուտների (առանց պետական տրանսֆերտների) հարաբերությունը ընդհանուր պետական եկամուտներին,
- գ) տեղական բյուջեների ծախքերի հարաբերությունը ընդհանուր պետական ծախսումներին,
- դ) տեղական ծախսումների հարաբերությունը ընդհանուր պետական ծախսումներին՝ հանած սոցիալական ապահովության և ռազմական ծախսերը:

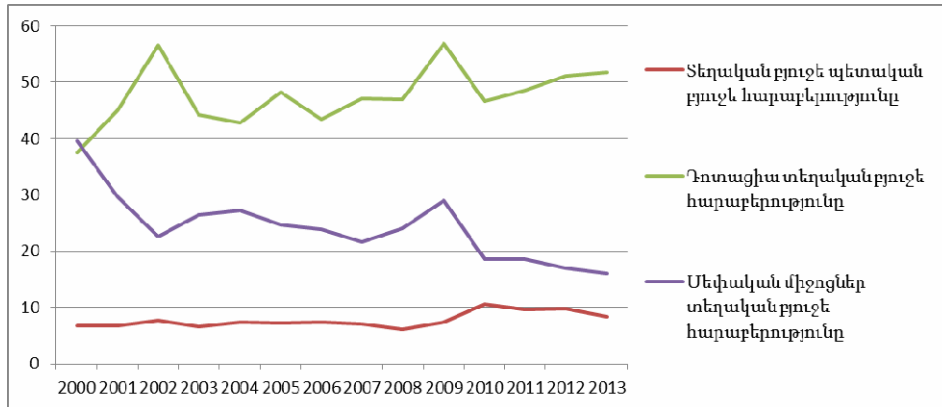
Նշված ցուցանիշների հիման վրա մարզային կտրվածքով ապակենտրոնացման մակարդակի հաշվարկը ներկայացված է գծապատկեր 5-ում: Ինչպես երևում է գծապատկերից, ապակենտրոնացման մակարդակն ըստ առաջին չափորոշի, 2000-2008 թթ. որոշակի հաստատուն մակարդակն ունենալով հանդերձ, 2008-ից կտրուկ աճել է՝ պայմանավորված տնտեսական ճգնաժամի ընթացքում սեփական միջոցների հավաքագրման մակարդակի թուլացմամբ: Այնուհետև տեղի է ունեցել ապակենտրոնացման մակարդակի նվազում:

Ինչ վերաբերում է դոտացիաների տեսակարար կշռին, ապա տեղական բյուջեներում դա ունի աճի միտում, և ինչպես երևում է գծապատկերից, անցել է 50-53%-ի սահմանը: Սա վկայում է կենտրոնական իշխանություններից տեղական համայնքների խիստ կախվածության մասին: Դրա մասին է փաստում նաև սեփական միջոցների տեսակարար կշռի նվազումը տեղական համայնքների բյուջեներում:

¹ Gil Canaleta, C., P. Pascual Arzo, and M. Rapun G'arate (2004). Regional Economic Disparities and Decentralisation. Urban Studies, 41(1), p. 71-94.

² Rodriguez-Pose, A. and N. Gill (2006). How does trade affect regional disparities? World Development, 34(7), p. 1201-1222.

³ Հաշվարկները կատարել են հեղինակները:

Գծապատկեր 5

Ապակենտրոնացման մակարդակն ըստ առանձին ցուցանիշների¹

Թեև համայնքների ֆիսկալ ինքնաբավությունը ապակենտրոնացման հիմնարար և կարևորագույն հատկանիշներից է, այնուամենայնիվ դա ֆիսկալ ապակենտրոնացման միայն մեկ ասպեկտն է, որը նույնպես կախված է տվյալ համայնքի տնտեսական ակտիվության մակարդակից կամ ֆիսկալ կարևորությունից: Համահարթեցման (սուբսիդավորման) սկզբունքը ենթադրում է, որ պետության տնտեսական աջակցությունը ավելի ազդեցիկ կլինի սպառողական պահանջարկի և ծախսերի կրճատման վրա, եթե ծառայությունները մատուցվեն իշխանության հնարավորինս ստորին օղակների միջոցով: Իհարկե, արտաքին քաղաքականությունը, պաշտպանությունը, միգրացիան և միջազգային առևտուրը կարող են լավագույնս իրականացվել կենտրոնական ապարատի կողմից, սակայն համայնքներն էլ ունակ են լուծելու կարևորագույն հարցեր՝ կապված իրենց առնչվող օբյեկտների, հանրային անվտանգության, կրթության, առողջապահության, ինչպես նաև շատ նեղ այնպիսի տեղական խնդիրների հետ, ինչպիսիք են փողոցային լուսավորությունը, կոյուղին, աղբահանությունը և այլն: Այնուամենայնիվ, ընդհանուր սկզբունքներով պետական աջակցության տրամադրումը բոլոր համայնքներին անարդյունավետ է, քանի որ հաշվի չի առնվում պահանջարկի գործոնը, ինչը հանգեցնում է որոշ համայնքների գերֆինանսավորմանը, իսկ մյուսների՝ թերֆինանսավորմանը: Այլ խոսքով, կենտրոնական ապարատի աջակցությունը ենթադրում է, որ բոլոր համայնքների և դրանց բնակիչների ճաշակներն ու նախասիրությունները միօրինակ են:

¹ Գծապատկերը կազմել են հեղինակները ԱՎԾ և ՀՀ ֆինանսների նախարարության տրամադրված տվյալների հիման վրա:

Տեղական ինքնակառավարման մարմինները բնակիչների հետ շփվում են ավելի սերտորեն, ուստի դրանք, կարելի է ասել, այն եզակի կառույցներն են, որ ամբողջությամբ ծանոթ են բնակիչների նախասիրություններին և պահանջարկին: Այսինքն՝ սեփական միջոցների աղբյուրների ընտրությունն ու օգտագործումը առավել արդյունավետ կարող են իրականացնել հենց տեղական ինքնակառավարման մարմինները:

Այսպիսով՝ համաշխարհային փորձի ուսումնասիրությունը և մեր կողմից ստացված արդյունքները բավարար հիմքեր են տալիս պնդելու, որ տնտեսական զարգացման արդի փուլում համայնքների միջև տարածքային անհամաչափությունը մեղմելու, ինչպես նաև տնտեսական աճը խթանելու համար անհրաժեշտ է դրանց տալ որոշակի ինքնավարություն և ընտրել ապակենտրոնացման ճանապարհը: Մասնավորապես՝ «Ֆինանսական համահարթեցման մասին» ՀՀ օրենքում պետք է կատարել հետևյալ փոփոխությունները. համահարթեցման տրամադրման ժամանակ հաշվի առնել նաև տվյալ համայնքում ստեղծված ավելացված արժեքի մեծությունը (տրամադրվող դոտացիայի մեծությունը պետք է կախված լինի տվյալ համայնքում ստեղծված ավելացված արժեքի մեծությունից): Այսինքն՝ նշված օրենքի 5-րդ հոդվածի 2-րդ կետում կատարել փոփոխություն, և, (ա) գործոնով պայմանավորված, դոտացիա հատկացնել բոլոր այն համայնքներին, որոնցում բնակչության մեկ շնչին ընկնող ՀՏԱ մակարդակը ցածր է հանրապետության բնակչության մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ միջին մակարդակից: Այս սկզբունքով համայնքին տրամադրվող դոտացիայի մեծությունը կարելի է հաշվարկել հետևյալ կերպ՝

$$U_i = ((\sum U_i + \sum (S_i + \Phi_i + E_i + C_i) / \sum F_i) - (S_i + \Phi_i + E_i + C_i) / F_i) \times F_{fix} \\ \sum U_i / \sum ((\sum U_i + \sum (S_i + \Phi_i + E_i + C_i) / \sum F_i) (S_i + \Phi_i + E_i + C_i) \times F_i),$$

որտեղ՝ U_i -ն սույն գործոնով i -րդ համայնքի համար նախատեսվող դոտացիայի գումարն է,

S_i , Φ_i , E_i և C_i -ն յուրաքանչյուր բյուջետային տարվա դոտացիայի հաշվարկներում կիրառվող հանրապետության (բացառությամբ 300-ից ոչ ավելի բնակիչ ունեցող համայնքների) i -րդ համայնքի բնակչության մեկ շնչին ընկնող՝ հողի հարկի, գույքահարկի, եկամտահարկի և շահութահարկի հաշվարկային ցուցանիշներն են,

$\sum U_i$ -ն՝ դոտացիաների ընդհանուր գումարն է, որը սահմանվում է օրենքով,

F_i -ն՝ i -րդ համայնքի (որը չի պատկանում 300-ից ոչ ավելի բնակիչ ունեցող համայնքների թվին) բնակչության թիվն է:

Մեկնաբանելով բանաձևը՝ ստացվում է այսպես.

$$U_i = (\text{ՀՏԱԱմ} - \text{ՀՏԱԱհ}) \times F_i \times \Phi,$$

որտեղ՝ $\text{ՀՏԱԱմ} = (\sum U_i + \sum (S_i + \text{Պ}_i + \text{Ե}_i + \text{Շ}_i) / \sum F_i)$ եկամտահարկի, գույքահարկի, հողի հարկի, շահութահարկի և օրենքի (ա) գործոնով տրամադրվող դոտացիայի մեկ շնչին ընկնող հանրապետական միջին սահմանային մակարդակն է,

$\text{ՀՏԱԱհ} = (S_i + \text{Պ}_i + \text{Ե}_i + \text{Շ}_i) / F_i$ նույն մեծությունն է համայնքային կտրվածքով,

Գ-ն միջին կշռող գործակիցն է:

Հաջորդ խնդիրը կապված է համապատասխան համակենտրոնացման ցուցանիշների կիրառման հետ: Միջմարզային վերլուծությունների ժամանակ համակենտրոնացման ցուցանիշը պետք է կախում չունենա ուսումնասիրվող տարածաշրջանների քանակից (տարածքային անկախություն), զգալուն չլինի ՀՆԱ միջին մակարդակից շեղումների հանդեպ (հիմնական անկախություն) և բավարարի Պիժո-Դալթոնի փոխանցման սկզբունքի պահանջը¹: Այս սկզբունքը ենթադրում է, որ թվաքանակական անցումը հարուստ տարածաշրջաններից դեպի աղքատ տարածաշրջաններ նվազեցնում է անհավասարությունը: Այս երկու պահանջները բավարարվում են վարիացիայի (coefficient of variation - CV), ճշգրտված Ջինիի (GINI) և ըստ բնակչության թվի կշռված վարիացիայի գործակիցների (WCV) կիրառման ժամանակ:

$$CV := \frac{1}{\bar{y}} \left[\frac{1}{n \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2} \right]^{1/2},$$

$$GINI := \frac{2 \sum_{i=1}^n i y_i}{n \sum_{i=1}^n y_i} + \frac{n+1}{n},$$

$$WCV := \frac{1}{\bar{y}} \left[\sum_{i=1}^n P_i (y_i - \bar{y})^2 \right]^{1/2},$$

որտեղ՝ $\bar{y}$ – ը մեկ շնչին ընկնող հանրապետական ՀՆԱ միջինն է,

y_i – տվյալ մարզի մեկ շնչին ընկնող ՀՏԱ-ն է,

n – ը մարզերի թիվն է,

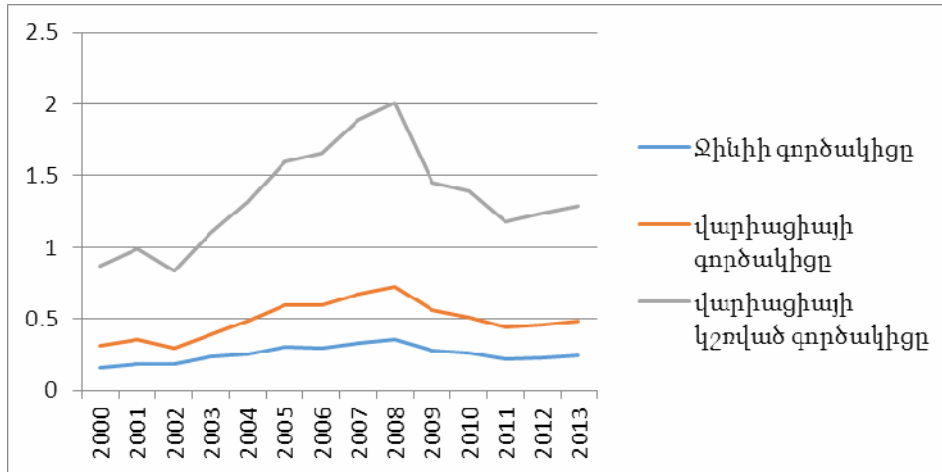
I – ը մարզի ինդեքսն է,

P_i – ը տվյալ մարզի բնակչության կշիռն է երկրի ընդհանուր բնակչության մեջ:

Նշված երեք գործոններով հաշվարկված ՀՀ տարածաշրջանային անհավասարությունը ներկայացված է գծապատկեր 6-ում: Տվյալ դեպքում ճշգրտված Ջինիի գործակիցը մեկնաբանվում է որպես մարզերի միջև եկամուտների հավասարաչափ բաշխումը բնորոշող ցուցանիշ: Որքան Ջինիի գործակիցը մոտ է 0-ին, այնքան եկամուտների բաշխումը մարզերի միջև

¹ Pigou, A. C. (1912). Wealth and Welfare. London: Macmillan. Dalton, H. (1920). The Measurement of the Inequality of Incomes. Economic Journal, 30(119), p. 348–361.

ավելի հավասարաչափ է: Որքան այն ավելի մոտենում է 1-ին, այնքան ավելի խորանում է եկամուտների անհավասարությունը:

Գծապատկեր 6

ՀՀ տարածաշրջանային անհավասարությունն
ըստ տարբեր ցուցանիշների¹

Ինչպես երևում է գծապատկերից, ուսումնասիրվող 2000-2013 թթ. Ձինիի գործակցի աճը և անկումը համընկնում են ՀՀ ՀՆԱ աճի և անկման հետ: Սա ևս վերահաստատում է այն դրույթը, որ առաջադրել էր Ս. Կուզնեցը. տնտեսական աճին զուգընթաց, խորանում է բնակչության միջև եկամուտների անհավասար բաշխումը՝ այս դեպքում՝ մարզերի միջև առկա խզումը: Այսինքն՝ կան լոկոմոտիվային մարզեր, որոնք գեներացնում են հանրապետական ՀՆԱ առյուծի բաժինը և ավանդականորեն հետամնաց մարզեր, որոնք մշտապես գտնվում են հանրապետական միջինից ցածր մակարդակի վրա (գծապատկեր 7):

Գծապատկերից նաև ակնհայտ է, որ զարգացած տարածաշրջանի՝ Երևանի առանձնացումը մեղմում է տարածքային անհավասարությունը: Ընդ որում, զարգացած մարզերն առավել կտրուկ են արձագանքում տնտեսական շոկերին, դա, մասնավորապես, նկատելի է 2008-2009 թթ. համաշխարհային ճգնաժամի համտեքստում:

ՀՀ տնտեսական զարգացման և մարզային անհավասարությունների խորացման կապը ներկայացված է ստորև բերված էկոնոմետրիկ ռեգրեսիոն մոդելների օգնությամբ.

¹ Հաշվարկները կատարել են հեղինակները:

$$GINI_t = a_1 + a_2 GDP_t + a_3 GDP_t^2 + \varepsilon_t,$$

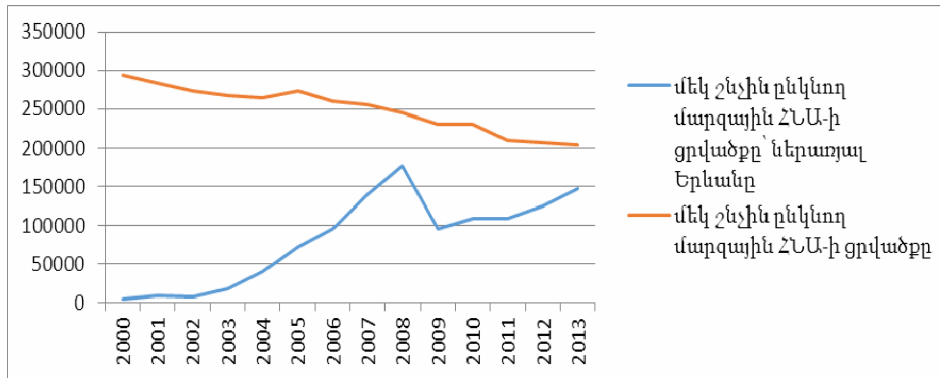
$$GINI_t = a_1 + a_2 D(GDP)_t + a_3 D(GDP)_t^2 + \varepsilon_t,$$

որտեղ՝ $GINI_t$ -ն մարզային Ջինիի գործակիցն է ժամանակի t պահին,

GDP_t -ն մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն է,

ε_t -ն՝ սխալը կամ շեղումն է:

Մոդելում որպես կախյալ փոփոխական է դիտարկվել Ջինիի գործակիցը¹ (որպես ՀՀ մարզերի եկամտային անհավասարությունը բնորոշող ցուցանիշ), իսկ անկախ փոփոխականներ են ՀՀ տնտեսական աճը և դրա քառակուսին:

Գծապատկեր 7

Մեկ շնչին ընկնող
մարզային ՀՆԱ-ի ցրվածքի շարժընթացը

Նախ՝ գնահատվել է Ջինիի գործակցի և ՀՆԱ աճի միջև առկա քառակուսային կապը, այնուհետև՝ Ջինիի գործակցի և ՀՆԱ աճի տեմպի միջև կապը: Գնահատումը կատարվել է փոքրագույն քառակուսիների եղանակով, որի արդյունքները ներկայացված են հավելված 5-ում:

Մոդելի հիմնական վիճակագրական հայտանիշները ցույց են տալիս, որ տնտեսական աճի և եկամուտների մարզային անհավասարաչափ զարգացման միջև կա հստակ ռեգրեսիոն կապ՝ ներկայացված զանգաձև կորի տեսքով (հավելված 5, գծապատկեր 1): Փաստորեն, մարզային տնտեսությունների՝ եկամուտների կայուն վիճակի անցման շարժընթացը առաջացնում է զանգաձև կոր, որտեղ արտաքին էֆեկտներն ունեն առանցքային դերակատարում տնտեսական աճի, ինչպես նաև տեխնոլոգիական առաջընթացի՝ դեպի մարզեր ուղղորդման խնդրում: Հարկ է նշել, որ զարգացման

¹ Ի տարբերություն վարիացիայի (CV) և կշռված վարիացիայի (WCV) գործակիցների, Ջինիի գործակիցն ունի առավել մեղմ համահարթեցված բնույթ:

սկզբնական փուլերում անհավասարությունն անխուսափելի է, քանզի տնտեսական քաղաքականությունն ու ներդրումներն ուղղվում են դեպի դինամիկ զարգացող մարզեր, որտեղ տեղի է ունենում աշխատանքի արդյունավետության և արտադրողականության տեմպերի կտրուկ աճ՝ կախված տեխնոլոգիաների մակարդակից, ենթակառուցվածքների զարգացման մակարդակից և այլն: Արդյունքում ապահովվում է առաջանցիկ տնտեսական աճ, սակայն կարևորվում է նաև սոցիալական քաղաքականության միջոցով անհավասարության մեղմումը, ինչը կատարվում է տարբեր գործիքների կիրառմամբ, օրինակ՝ դոտացիաներ, սուբսիդիաներ, տրանսֆերտներ և այլն: Ուստի, որպես անհավասարությունը մեղմող գործիքակազմ, մեր կողմից ընտրվել են մասնավոր դրամական փոխանցումները, մարզերում զբաղվածների քանակը և համահարթեցման նպատակով ՀՀ պետական բյուջեից տրամադրվող դոտացիաների մեծությունը:

$$VAR(GDP)_t = f(a, DOTAC_t) + \varepsilon_t,$$

$$GDP_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 DOTAC_{it} + \varepsilon_{it}:$$

Սույն մոդելներով կատարված հաշվարկների արդյունքները ցույց են տալիս (հավելված 6), որ դոտացիաները արդյունավետ թիրախային գործիք են, և դրանց ճիշտ կիրառումը կարող է հանգեցնել մարզերի միջև անհավասարության մեղմմանը: Մասնավորապես՝ մեկ միավորով դոտացիայի ավելացումը հանգեցնում է 0.074 կետով եկամտային ցրվածքի կրճատմանը, այսինքն՝ դա մոտենում է հանրապետական միջինին: Մինչև 2015 ժամանակ, մասնավոր դրամական փոխանցումների և զբաղվածների քանակի ու անհավասարության համահարթեցման միջև կապը շատ թույլ է:

Մեր կողմից իրականացվել են նաև մարզային հետազոտություններ՝ ցույց տալու համար, թե որքան են հանրապետական միջինից մարզերի մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ շեղումներն ըստ տարիների: Դրանք ավելի պատկերավոր դարձնելու համար գծապատկերներում ներկայացված են բացարձակ շեղումները (հավելված 7, գծապատկեր՝ 1-9): Գծապատկերները կառուցված են հետևյալ տրամաբանությամբ. վերցված են մարզային շեղումները հանրապետական միջինից, որտեղ նախ՝ բացառված է Երևանը, ապա Սյունիքը: Այս երկու տարածաշրջանների բացառումը բերում է մնացած մարզերի ցուցանիշների որոշակի համահարթեցման, իսկ ներառումը՝ շեշտակի անկման՝ դրանք մշտապես պահելով բացասական մակարդակի վրա: Ընդհանուր պատկերն այն է, որ կան ավանդական հետամնաց մարզեր (Տավուշ, Շիրակ, Լոռի), որոնք ավելի զգայուն են սոցիալական համահարթեցման ծրագրերի նկատմամբ, և միջին մակարդակում գտնվող մարզեր (Գեղարքունիք, Արմավիր, Վայոց ձոր, Կոտայք, Արագածոտն), որոնք ներդրումների խթանման և զբաղվածության մակարդակի ավելացման պարագայում կմոտենան երրորդ խմբում գտնվող Երևանին և Սյունիքին, որոնք համարել ենք լոկոմոտիվային:

2.2

ՀՀ տարածքային զարգացման հիմնախնդիրները բիզնես միջավայրի և գյուղացիական տնտեսությունների վարման պայմանների համատեքստում

Տարածքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման առկա իրավիճակի գնահատման նպատակով սույն հետազոտությունում կարևորվել է մարզերում ձևավորված բիզնես միջավայրի և գյուղացիական տնտեսությունների գործունեության պայմանների ուսումնասիրությունը: Կազմվել է երկու հարցաթերթիկ, որոնցից յուրաքանչյուրում ընդգրկված հարցերը թույլ են տալիս հնարավորինս բացահայտել կրիտիկական գոտում գտնվող չորս՝ Շիրակի, Լոռու, Տավուշի և Վայոց ձորի մարզերի բնակչության տնտեսական գործունեությամբ զբաղվելու խոչընդոտները, որոշակիացնելու այն միջոցառումները, որոնց իրականացման արդյունքում նշված մարզերում կձևավորվեն բիզնեսի վարման և գյուղատնտեսական գործունեությամբ զբաղվելու առավել բարենպաստ պայմաններ (հավելված 8 և 9):

Հարցումների նպատակը նաև տարածքներում ձևավորված բիզնես միջավայրը նկարագրող գործոնների բացահայտումն է: Վերջիններս կարող են ինչպես նպաստել, այնպես էլ խոչընդոտել ձեռնարկությունների գործունեությանը, և դրանցից մեծապես կախված է առանձին տարածքների և, ի վերջո, երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակը: Երբ խոսքը բիզնես միջավայրի մասին է, ապա նկատի են առնվում ձեռնարկությունների արդյունավետ գործունեությանը նպաստող պայմանները, որոնք ստեղծում են նորամուծությունների և արտադրողականության բարձրացման խթաններ:

Կրիտիկական մարզերում տնտեսական գործունեությամբ զբաղվելու առնչությամբ ձևավորված իրավիճակի մասին օբյեկտիվ գնահատականներ տալու, ինչպես նաև այլ տարածքների հետ համեմատական վերլուծություններ իրականացնելու նկատառումներով հարցումներ են կատարվել նաև մեր ներկայացրած վարկանշային աղյուսակի բարձր գոտում գտնվող Երևան քաղաքում և միջինից ցածր գոտում գտնվող Գեղարքունիքի մարզում:

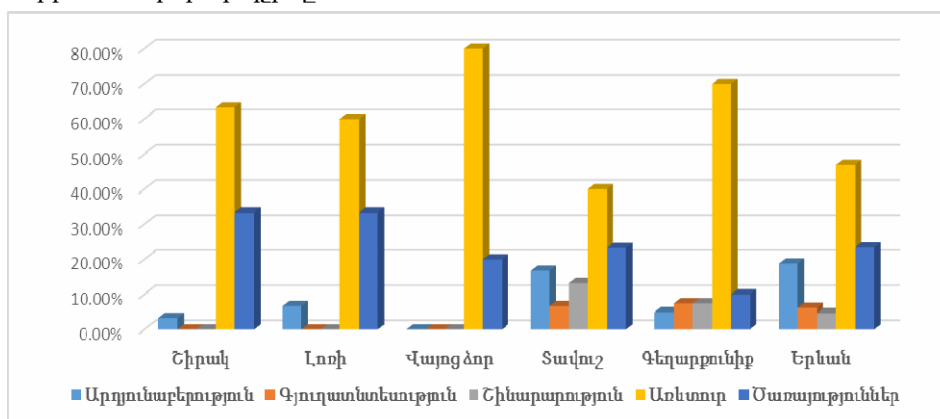
Անհրաժեշտ տվյալներ հավաքագրելու նպատակով օգտագործվել է դետերմինացված ընտրանքի մեթոդը, ինչը նշանակում է, որ ընտրանքում ներառված տարրերն այնտեղ են հայտնվել՝ առանց հաշվի առնելու դրանց հանդես գալու հավանականությունը: Նշենք նաև, որ դետերմինացված ընտրանքը որոշ չափով ներկայացուցչական չէ, սակայն գրավիչ է միավորների ընտրության հարմարավետության, պարզության և էժանության տեսակետից: Ավելացնենք, որ հետազոտական խումբը ընտրանքի ներկայացուցչակա-

նությունը բարձրացնելու, այսինքն՝ բիզնեսի տարբեր տեսակների հնարավորինս համաչափ ընդգրկվածությունն ապահովելու նպատակով հենվել է տեղական ինքնակառավարման (մարզպետարան, քաղաքապետարան, գյուղապետարան) մարմինների տրամադրած կողմնորոշիչ տեղեկատվության վրա:

Ընտրանքի սխալը հնարավորինս փոքրացնելու նկատառումներով որոշվել է յուրաքանչյուր մարզում դիտարկվող միավորների թիվը սահմանել առնվազն 30՝ բիզնեսի միջավայրը, և 40՝ գյուղացիական տնտեսությունները վարելու պայմանները ուսումնասիրելու համար: Ավելորդ չէ նշել, որ ընտրանքի տարածքային համակցությունների նշված մեծությունները համապատասխանում են մեծ ընտրանքի ձևավորման պահանջներին:

Այժմ անցնենք ստացված արդյունքների ներկայացմանը և համեմատական վերլուծությանը: Նախ՝ աչքի ընկնող առաջին փաստն այն է, որ հարցվողների գերակշիռ մասը զբաղված է եղել առևտրի ոլորտում, որոնց տեսակարար կշիռը հատկապես բարձր է Վայոց ձորում՝ 80% (գծապատկեր 8, հավելված 10): Տավուշի մարզում հարցվողների 40%-ն զբաղված էր առևտրում, 23.3%-ը՝ ծառայությունների ոլորտում, 13.3%-ը՝ շինարարությամբ, 16.7%-ը՝ արդյունաբերությունում, 6.7%-ը՝ գյուղատնտեսությունում:

Շիրակում և Լոռիում առևտրում զբաղվածությունը կազմել է հարցվողների, համապատասխանաբար՝ 63.3 և 60%-ը, 3.3 և 6.7%-ը համապատասխանաբար ներառում է արդյունաբերական բիզնեսը, մնացածը ծառայությունների ոլորտի զբաղվածությունն է: Գեղարքունիքում ևս հարցվողների շրջանում առևտրում զբաղվածությունը բավական բարձր տեսակարար կշիռ ունի՝ 70%: Երևանում կատարված հարցումների արդյունքում պարզվել է, որ հարցվողների ավելի մեծ հատվածը (46.9%) դարձյալ զբաղված է առևտրում, զգալի է նաև ծառայությունների (23.4%) և արդյունաբերության (18.8%) մեջ զբաղվածների տեսակարար կշիռը:

Գծապատկեր 8

Բիզնեսում զբաղվածությունն ըստ մարզերի (%)

Շիրակում, Գեղարքունիքում և Վայոց ձորում հարցման ենթարկվածների, համապատասխանաբար՝ 40.7, 45.0 և 40.0%-ը բիզնեսով զբաղվում է ավելի քան 10 տարի, Լոռիում և Տավուշում ավելի քան 10 տարի բիզնեսով զբաղվում են հարցվողների, համապատասխանաբար՝ 23.3 և 20.0%-ը (աղյուսակ 18): Հարցվողների ավելի մեծ հատված՝ 36.7%, Լոռիում զբաղվում է բիզնեսով 5-10 տարի: Այդ ցուցանիշը Երևանում 10.9% է: Մինչև մեկ տարի բիզնեսով զբաղվողների ամենաբարձր տեսակարար կշիռը Երևանում է՝ 20,3% և Տավուշի մարզում՝ 16.7%:

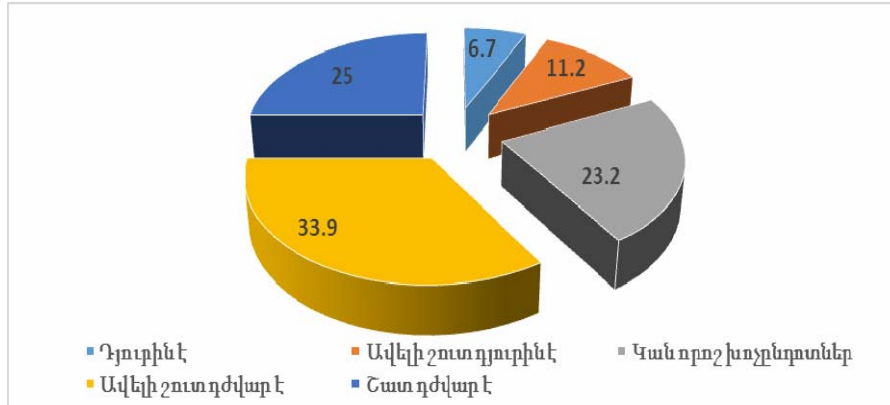
Բիզնեսով զբաղվելու տևողությունը (%)

Աղյուսակ 18

Ժամկետը Մարզերը	Մինչև մեկ տարի	1-3 տարի	3-5 տարի	5-10 տարի	10 տարուց ավելի	Ընդամենը
Շիրակ	3.3	20.0	13.3	16.7	46.7	100.0
Լոռի	0.0	13.3	26.7	36.7	23.3	100.0
Վայոց ձոր	3.3	23.3	13.3	20.0	40.0	100.0
Տավուշ	16.7	20.0	30.0	13.3	20.0	100.0
Գեղարքունիք	5.0	2.5	10.0	37.5	45.0	100.0
Երևան	20.3	26.6	31.2	10.9	10.9	100.0
Ընդամենը	9.8	18.3	21.9	21.4	28.6	100.0

Վերջին երեք տարվա ընթացքում բիզնեսով զբաղվողների տեսակարար կշիռը նշանակալից է: Ուսումնասիրվող բոլոր մարզերում և Երևան քաղաքում 1-3 տարի բիզնեսով զբաղվողների տեսակարար կշիռը միջինում 18.3% է: Վայոց ձորում հարցվողների 60.0%-ը կարծում է, որ այստեղ բիզնեսով զբաղվելը կամ բիզնես գործունեություն վարելը դժվար է, իսկ 26.7%-ը տվել է՝ «ավելի շուտ դժվար է» պատասխանը: Այդ են պնդում նաև կրիտիկական գոտու մնացած մարզերի բնակիչները (գծապատկեր 9, հավելված 11): Իսկ օրինակ՝ Գեղարքունիքում հարցվողների 20.0%-ը կարծում է, որ բիզնեսով զբաղվելը շատ դյուրին է, այն դեպքում, երբ նման գնահատական չի տվել Լոռու և Տավուշի հարցվողներից և ոչ մեկը:

Շիրակում ընդամենը 10.0%-ն է համաձայն այդ պնդմանը, իսկ Վայոց ձորում՝ 3.0%-ը: Երևանում բիզնեսի վարումը «հեշտ», «ավելի շուտ հեշտ» է համարում հարցվողների համապատասխանաբար՝ 4.7 և 21.9%-ը, «դժվար» և «ավելի շուտ դժվար»՝ 7.8 և 21.9%-ը: Ընդհանուր առմամբ, բոլոր հարցվողների 58.9%-ը պնդում է, որ մեր երկրում բիզնեսով զբաղվելը կամ բիզնես վարելը բավականաչափ դժվար է: Ընդ որում, բիզնեսի վարումը դժվար են համարում նրանք, ովքեր նման փորձ կատարել են վերջին մեկ տարում: Այդ խմբի բիզնեսմենների 45.4%-ը կարծում է, որ բիզնես ստեղծելը դժվար է կամ ավելի շուտ դժվար (աղյուսակ 19):

Գծապատկեր 9

Բիզնեսի ստեղծման դյուրինությունը (%)

Բիզնես սկսելու դյուրինությունն ըստ բիզնես գործունեությամբ զբաղվելու տևողության

Աղյուսակ 19

Տևողություն	Դյուրին է		Ավելի շուտ դյուրին է		Կան որոշ խոչընդոտներ		Ավելի շուտ դժվար է		Շատ դժվար է		Ընդամենը	
	հարց. թիվ	ընդ. կշիռ	հարց. թիվ	ընդ. կշիռ	հարց. թիվ	ընդ. կշիռ	հարց. թիվ	ընդ. կշիռ	հարց. թիվ	ընդ. կշիռ	հարց. թիվ	ընդ. կշիռ
Մինչև 1 տարի	0	0	2	9,1	10	45,5	5	22,7	5	22,7	22	100,0
1-3 տարի	0	0	3	7,3	7	17,1	16	39,0	15	36,6	41	100,0
3-5 տարի	3	6,1	9	18,4	10	20,4	19	38,8	8	16,3	49	100,0
5-10 տարի	4	8,3	6	12,5	13	27,1	15	31,2	10	20,8	48	100,0
10 և ավելի տարի	8	12,5	5	7,8	12	18,8	21	32,8	18	28,1	64	100,0
Ընդամենը	15	6,7	25	11,2	52	23,2	76	33,9	56	25,0	224	100,0

Միաժամանակ, նրանց 45.5%-ը նաև նշում է բիզնես վարելու որոշակի խոչընդոտների մասին: Անկախ բիզնեսով զբաղվելու ժամկետներից՝ մեր երկրում բիզնեսի վարման հնարավորությունը բոլոր հարցվողները գնահատում են հիմնականում դժվար: 224 հարցվողից միայն 40-ը կամ 17.9%-ն է կարծում, որ բիզնեսի վարումը հեշտ է: Հեշտ է համարել 5-10 և 10 և ավելի տարիներ բիզնեսով զբաղվողների համապատասխանաբար՝ 8.3 և 12.5%-ը, «ավելի շուտ հեշտ»՝ 12.5 և 7.8%-ը:

Հարցվողների 23.2%-ը կարծում է, որ բիզնեսի վարման համար առկա են որոշ խոչընդոտներ: Բոլոր մարզերում և Երևանում այդ խոչընդոտներից էական են համարվում ֆինանսական բնույթի արգելքները (172 պատասխան): Նշանակալից է վարձակալության հետ կապված խոչընդոտը (83 պա-

տասխան): Վարչական և օրենսդրական խոչընդոտները մատնանշել է 59 հարցվող, իսկ 62 հարցվող կարծում է, որ բիզնեսի վարման համար առկա են սուբյեկտիվ, կամայական խոչընդոտներ (աղյուսակ 20):

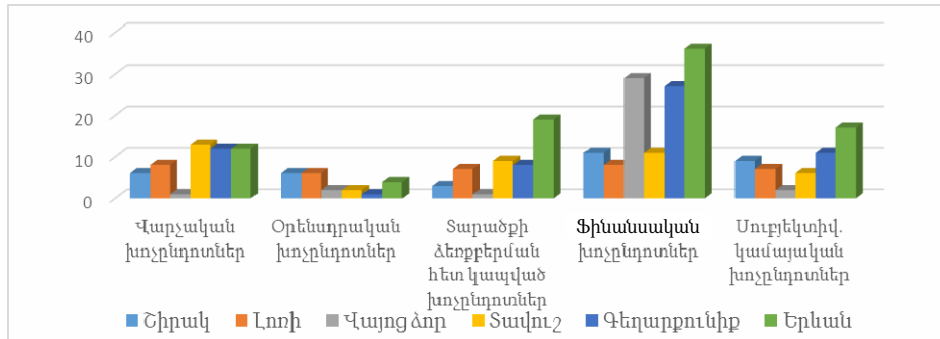
Բիզնես սկսելու խոչընդոտները

Աղյուսակ 20

Մարզ	Վարչական և օրենսդրական խոչընդոտներ	Սնփականության գրանցման խոչընդոտներ	Տարածքի վարձակալության հետ կապված խոչընդոտներ	Ֆինանսական խոչընդոտներ	Սուբյեկտիվ, կամայական խոչընդոտներ
Շիրակ	9	1	8	24	6
Լոռի	11	2	10	29	10
Վայոց ձոր	7	2	15	27	6
Տավուշ	7	7	8	20	11
Գեղարքունիք	12	1	12	25	8
Երևան	13	12	30	47	21
Ընդամենը	59	25	83	172	62

Ֆինանսական բնույթի խոչընդոտներն ավելի հաճախ մատնանշել են առևտրի ոլորտում զբաղվածները, ինչը նաև կապված է այն իրողության հետ, որ բիզնեսում զբաղվածությունը ավելի մեծ տեղ է գտել այդ ոլորտում: Առևտրի ոլորտում հստակ է նաև վարձակալության, վարչական և օրենսդրական խոչընդոտների դերակատարությունը, չնայած նույնը կարելի է պնդել ծառայությունների, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և շինարարության ոլորտներում զբաղվածների մասին: Այլ խոսքով, ընդհանուր պատկերն այնպիսին է, որ մարզերում բիզնեսի վարման հիմնական խոչընդոտը ֆինանսական ռեսուրսների պակասն է, և որ մնացած խոչընդոտների նշանակությունը էական չէ: Նույն հիմնախնդիրն առկա է նաև Գեղարքունիքում և Երևանում (հավելված 12):

Ֆինանսական ռեսուրսների անբավարարությունը նաև շինարարության իրականացման, շինարարության լիցենզիաներ ստանալու հիմնական խոչընդոտն է (գծապատկեր 10, հավելված՝ 13, 14): Երևանի և ուսումնասիրվող մարզերի հարցվողների ընդհանուր թվի 32.9%-ը կարծում է, որ շինարարություն իրականացնելը շատ դժվար է, 31.9%-ը՝ դժվար է, իսկ 17.6%-ը՝ շեշտել է, որ առկա են որոշ խոչընդոտներ: Շինարարություն իրականացնելու խոչընդոտներ հստակ առկա են Վայոց ձորում. հարցվողների միայն 10%-ն է կարծում, որ այստեղ շինարարություն իրականացնելը հեշտ է: Շիրակի մարզում հարցվողների 33.3%-ը դժվարացել է պատասխանել շինարարություն սկսելու դյուրինության մասին հարցին՝ պատճառաբանելով, որ այդ խնդրին առնչվելու առիթ չի ունեցել: Շինարարության լիցենզիա ստանալու հետ կապված խոչընդոտները հիմնականում ֆինանսական և վարչական բնույթի են: Այլ սուբյեկտիվ խոչընդոտները նույնպես էական են:

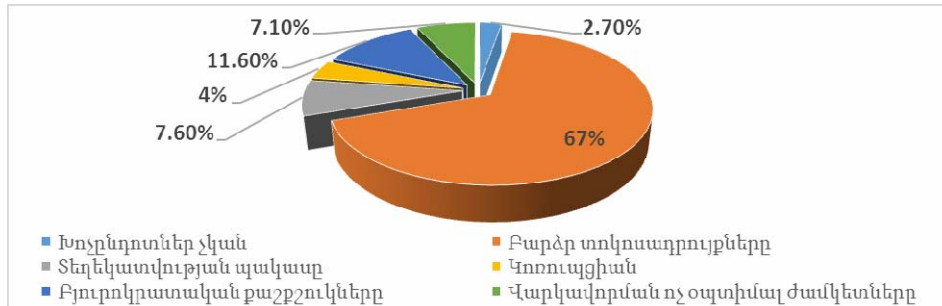
Գծապատկեր 10

Շինարարության լիցենզիա ստանալու խոչընդոտները

Ֆինանսական միջոցների համալրման առավել հասանելի ուղին համարվում է բանկային վարկը, որի հասանելիության առկայությամբ հարցվողները հայտնել են գրեթե նույն կարծիքը, ըստ որի՝ վարկային տոկոսադրույքները բարձր են, առկա են վարկավորման ոչ օպտիմալ ժամկետներ, որոշ դեպքերում կոռուպցիան և բյուրոկրատական քաշքշուկները գործնականում առաջացնում են ֆինանսավորման այդ գործիքից օգտվելու դժվարություններ (գծապատկեր 11, հավելված 15): Մարզերում բարձր վարկային տոկոսադրույքը խոչընդոտ է համարում հարցվողների 60%-ից ավելին, Վայոց ձորում այդ պնդմանը համաձայնել է հարցվողների 90%-ը, իսկ Լոռիում՝ 80%-ը: Մնացած մարզերում և Երևան քաղաքում ևս հարցվողները բանկային տոկոսադրույքի բարձր լինելը համարում են բիզնեսի զարգացումն արգելակող հիմնական խոչընդոտ:

Բանկային բարձր տոկոսադրույքը բիզնեսի զարգացման խոչընդոտ են համարում գյուղատնտեսության մեջ և ծառայությունների ոլորտում զբաղվածների 78.8%-ը, առևտրի ոլորտում զբաղվածների 64.1%-ը, արդյունաբերության ոլորտում զբաղվածների 63.6%-ը և շինարարության ոլորտում զբաղվածների 40%-ը (հավելված 16):

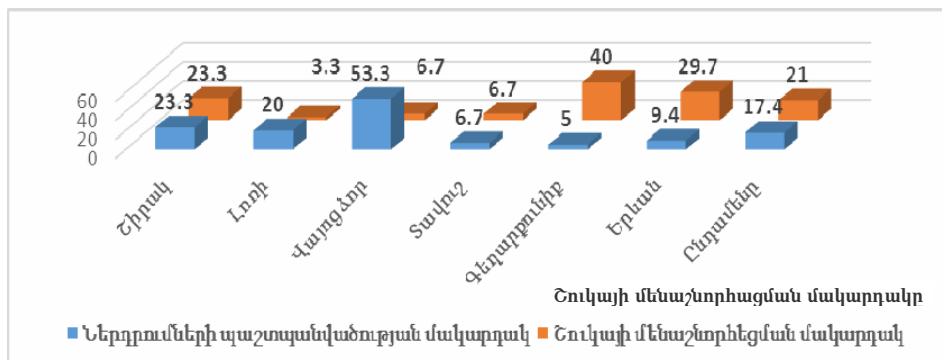
Հարցվողների 20%-ը համոզմունք է հայտնում, որ և՛ կոռուպցիան, և՛ բյուրոկրատական քաշքշուկները բանկային վարկավորման գործընթացներում տեղ են գտնում շինարարության ոլորտում, այն դեպքում, երբ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության ոլորտներում կոռուպցիոն դեպքեր չեն արձանագրվել:

Գծապատկեր 11

Բիզնես վարկեր վերցնելու խոչընդոտները

Իրենց կողմից կատարված ներդրումները պաշտպանված է համարում Վայոց ձորի գործարարների 53.3%-ը, այն դեպքում, երբ Գեղարքունիքում այդ տեսակետը պաշտպանել է հարցվողների 5%-ը: Ընդ որում, որքան ուսումնասիրվող մարզերում ներդրումների պաշպանվածությունը բարձր է, այնքան ցածր է շուկայի մենաշնորհացման մակարդակը: Ներդրումների պաշտպանվածության և շուկայի մենաշնորհացման փոխկապվածությունը ներկայացված է գծապատկեր 12-ում (հավելված 17):

Գծապատկեր 12

Ներդրումների պաշտպանվածության և շուկայի մենաշնորհացման փոխկապվածությունն ըստ մարզերի

Երևանում և Լոռիում հարցվողների ավելի ստվար զանգված, համապատասխանաբար՝ 51.6%-ը և 53.3%-ը նշում են, որ ներդրումները պաշտպանված են մասնակիորեն: Եթե բոլոր մարզերում և Երևանում հարցվողների կեսից ավելին հայտնել է այն կարծիքը, որ ներդրումներն առնվազն մասամբ են պաշտպանված, այնուհանդերձ, նրանք համակարծիք են, որ օրենքները չեն գործում: Այդ տեսանկյունից, վատթարագույնը Տավուշի մարզում ձևա-

վորված իրավիճակն է (53.3%): Երևանում օրենքների չգործելու մասին արձանագրել է հարցվողների 9.4%-ը, մնացած մարզերում այդ ցուցանիշը տատանվում է 20-33%-ի շրջանակներում:

Այն, որ ներդրումները մասնակիորեն են պաշտպանված, պնդում են շինարարության ոլորտի գործարարների 60%-ը, գյուղատնտեսության ոլորտում զբաղվածների 55.6%-ը, արդյունաբերության ոլորտում՝ 36.4%-ը, առևտրի ոլորտում՝ 29.0%-ը, ծառայությունների ոլորտում՝ 26.9%-ը: Շինարարության մեջ զբաղվածների 30%-ը կարծում է, որ այդ շուկան մենաշնորհացված է, արդյունաբերության մենաշնորհացման մասին փաստում է հարցվողների 27.3%-ը, առևտրի մասին՝ 22.1%-ը և ծառայությունների մասին՝ 17.3%-ը: Գյուղատնտեսության ոլորտում մենաշնորհացում չկա: Օրենքների չգործելուց բողոքում են գյուղատնտեսության մեջ զբաղվածների 33.3%-ը, առևտրի՝ 27.5%-ը, արդյունաբերության՝ 22.7%-ը, ծառայությունների՝ 19.2%-ը և շինարարության՝ 10%-ը (աղյուսակ 21):

Բիզնեսի ոլորտում զբաղվածների ներդրումների պաշտպանվածությունն ըստ տնտեսության ոլորտների (%)

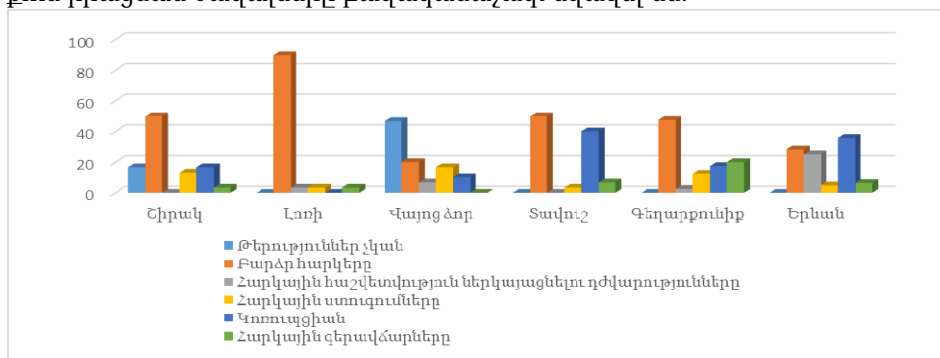
Աղյուսակ 21

Տարեկան ոլորտը	Լիովին պաշտպանված են	Պաշտպանված են	Մասամբ պաշտպանված են	Պաշտպանված չեն, բայց որ չեն գործում օրենքները	Պաշտպանված չեն, բայց որ շուկան ունի մենաշնորհացման միտում	Ընդամենը
Արդյունաբերություն	0.0	13.6	36.4	22.7	27.3	100.0
Գյուղատնտեսություն	0.0	11.1	55.6	33.3	0.0	100.0
Շինարարություն	0.0	0.0	60.0	10.0	30.0	100.0
Առևտուր	6.1	15.3	29.0	27.5	22.1	100.0
Ծառայություններ	7.7	28.8	26.9	19.2	17.3	100.0
Ընդամենը	5.4	17.4	31.7	24.6	21.0	100.0

Ներդրումները մասնակիորեն պաշտպանված են համարում նրանք, ովքեր զբաղվում են բիզնեսով մինչև 3-5 տարի (51.0%)՝ պնդելով նաև օրենքները չգործելու (68.4%) և շուկայի մենաշնորհացման մասին (10.2%): Բիզնեսում համեմատաբար վստահ են իրենց զգում նրանք, ովքեր գործում են 10 և ավելի տարի: Նրանց 25%-ը նշում է, որ իրենց ներդրումները պաշտպանված են, իսկ 20.3%-ը՝ մասամբ պաշտպանված (հավելված 18): Այս խմբի գործարարները ևս այն կարծիքին են, որ օրենքները չեն գործում (20.3%) և շուկան մենաշնորհացված է (25.0%):

Հարկային քաղաքականությունն անթերի են համարում Վայոց ձորի հարցվողների 46.7%-ը և Շիրակի մարզի՝ 16.7%-ը: Ուսումնասիրվող մնացած մարզերի և Երևանի գործարարները կարծում են, որ ոլորտում առկա են թերություններ. առաջնահերթ դա վերաբերում է հարկային ծանր բեռին: Այս հանգամանքը շեշտադրել է Լոռվա մարզի հարցվողների 90%-ը՝ միաժամանակ նշելով, որ ոլորտում կոռուպցիա գոյություն չունի: Հարկային բեռը ծանր են համարել նաև Շիրակի և Տավուշի հարցվողների 50%-ը, Գեղարքունիքի՝ 45.7%-ը: Հարկային մարմինների կողմից կոռուպցիոն երևույթները ավելի մեծ չափերով տեղ են գտել Տավուշում (հարցվողների 40%-ը), Երևանում (35.9%), Գեղարքունիքում (17.5%-ը) և Շիրակում 16.7%-ը: Ուսումնասիրվող բոլոր մարզերում հարկային գերավճարներից հատկապես բողոքել են Գեղարքունիքի գործարարները (20%), մնացած մարզերում այդ երևույթն էական չի համարվել (գծապատկեր 13, հավելված 19):

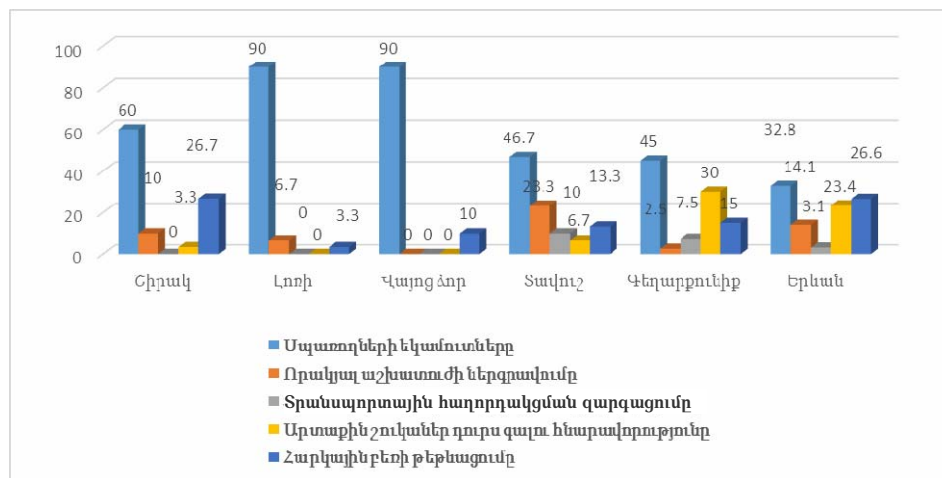
Հարկային դրույքաչափերը բարձր է համարում արդյունաբերության մեջ զբաղվածների 54.5%-ը, առևտրի՝ 47.3%-ը, իսկ մնացած ոլորտներում այդ ցուցանիշը տատանվում է 30.0-38.5%-ի սահմաններում: Հարկային մարմինների կողմից կոռուպցիայի առկայության մասին պնդում են շինարարության մեջ զբաղվածների 50%-ը և գյուղատնտեսության մեջ զբաղվածների 44.4%-ը: Այսպիսով՝ հարկային քաղաքականության գլխավոր թերությունները համարվում են բարձր դրույքաչափերը և կոռուպցիան, իսկ հարկային հաշվետվությունների ներկայացման դժվարությունները, հարկային ստուգումները և գերավճարները էական խոչընդոտներ չեն համարվում (հավելված 20): Բարձր հարկերը, որպես բիզնեսի վարման հիմնական խոչընդոտ, համարել են բոլոր հարցվողները՝ անկախ բիզնեսում զբաղվածության ժամկետներից (հավելված 21): Որպես կանոն, բոլոր մարզերում և Երևանում հատկապես առևտրի ոլորտում զբաղվածները պնդում են, որ վերջին 2-3 տարվա ընթացքում իրացման ծավալները բավականաչափ նվազել են:

Գծապատկեր 13

ՀՀ հարկային քաղաքականության
թերություններն ըստ մարզերի

Դա բացատրվում է արտագաղթով, գնորդների եկամուտների նվազմամբ, հետևաբար՝ գնողունակության անկմամբ: Ուստի ուսումնասիրվող մարզերում բիզնես միջավայրի բարելավման հիմնական գործոններից հարցվողներն առաջնահերթ կարևորում են սպառողների եկամուտները, մասնավորապես՝ Վայոց ձորի և Լոռու մարզերի հարցվողների 90%-ը, Շիրակի՝ 60%-ը, Տավուշի՝ 46.7%-ը, Գեղարքունիքի՝ 45.0%-ը (գծապատկեր 14, հավելված 22): Երևանում պատկերն ավելի բարվոք է. այստեղ բիզնեսի զարգացման համար կարևորվել են հարկային բեռի թեթևացումը՝ 26.6% և արտաքին շուկա դուրս գալու հնարավորությունը՝ 23.4%:

Գծապատկեր 14

Բիզնեսի զարգացման կարևորագույն նախադրյալները

Շիրակի մարզում հարցվողների 26.7%-ը ևս կարծում է, որ անհրաժեշտ է հարկային բեռը թեթևացնել, 10%-ը կարևորել է բարձրորակ աշխատուժի ներգրավումը: Տավուշի մարզում 23.3%-ը ավելի կարևորվում է բարձրորակ աշխատուժի ներգրավման հարցը, իսկ հարցվողների 13.3%-ը հարկային բեռի թեթևացումը համարել է պակաս էական:

Գյուղատնտեսության ոլորտում զբաղված գործարարները սպառողների պակաս եկամուտները չեն համարում բիզնեսի զարգացման խոչընդոտ, ինչը փաստում է, որ պակաս եկամուտների պարագայում անգամ առաջնահերթ պահանջմունքները բավարարվում են: Սակայն վերջիններս իրենց բիզնեսի զարգացման համար կարևորում են արտաքին շուկաներ դուրս գալը (55.6%) և դարձյալ հարկային բեռի թեթևացումը (հավելված 23):

Շինարարության ոլորտի զարգացման համար եկամուտները և բարձրորակ աշխատուժի ներգրավումն ունեն կարևոր նշանակություն, ոլորտում զբաղվածները հարկային բեռը համարում են ծանր: Միայն արդյունաբերության ոլորտում զբաղվածներն են, որ հարկային բեռը այդքան ծանր չեն հա-

մարում, սակայն կարծում են, որ ոլորտի զարգացումն առաջնահերթ կախված է սպառողների եկամուտներից (36.4%), որակյալ աշխատուժի առկայությունից (36.4%) և արտաքին շուկաներ դուրս գալու հնարավորությունից (22.7%):

Բիզնեսի զարգացման համար սպառողների եկամուտներն առավելապես կարևորում են առևտրի և ծառայությունների ոլորտներում զբաղվածները: Հարցվողների, համապատասխանաբար՝ 59.5 և 69.2%-ը ընդգծել է այդ գործոնը: Նշանակալի երկրորդ գործոնը հարկային բեռի թեթևացումն է:

Անկախ նրանից, թե որքան ժամանակ են հարցվողները զբաղված գործարարությամբ՝ մինչև մեկ, թե տասը և ավելի տարիներ, նրանք, որպես կանոն, առաջնահերթ մատնանշել են սպառողների եկամուտները (միջին ցուցանիշը կազմել է 55.8%), ինչը նշանակում է, որ մեր երկրում, սպառողների գնողունակության ցածր մակարդակը բիզնեսի զարգացման էական խոչընդոտ է (հավելված 24): Պակաս նշանակություն չունեն այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են հարկային բեռի թեթևացումը՝ 17.4%, արտաքին շուկաներ դուրս գալու հնարավորությունը՝ 13.4%: Հետաքրքիր է, որ տրանսպորտային հաղորդակցման (կոմունիկացիաների) զարգացումը կարևորել է հարցվողների միայն 3.6%-ը:

Ուսումնասիրվող բոլոր մարզերում հարցվողները հիմնականում պնդել են, որ բիզնես միջավայրը վերջին տասը տարիներին վատթարացել է: «Վատթարացել է» և «ավելի շուտ վատթարացել է» հարցերին դրական պատասխան են տվել Շիրակի մարզի հարցվողների 83.4%-ը, Վայոց ձորի մարզի՝ 86.6%-ը, Տավուշի՝ 70.0%-ը, Գեղարքունիքի՝ 60.0%-ը (աղյուսակ 22):

Բիզնես միջավայրի գնահատականը վերջին 5-10 տարիների ընթացքում (%)

Աղյուսակ 22

Մարզ	Բարելավվել է	Ավելի շուտ բարելավվել է	Գծվառանում են պարտախանել	Ավելի շուտ վատթարացել է	Վատթարացել է	Ընդամենը
Շիրակ	3.3	3.3	10.0	26.7	56.7	100.0
Լոռի	10.0	26.7	23.3	23.3	16.7	100.0
Վայոց ձոր	3.3	6.7	3.3	3.3	83.3	100.0
Տավուշ	.0	6.7	23.3	23.3	46.7	100.0
Գեղարքունիք	12.5	12.5	15.0	20.0	40.0	100.0
Երևան	4.7	29.7	40.6	21.9	3.1	100.0
Ընդամենը	5.8	16.5	22.3	20.1	35.3	100.0

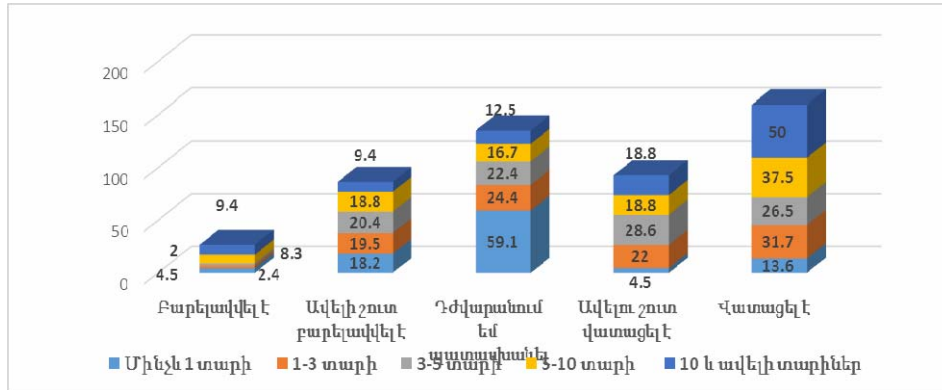
Բիզնես միջավայրի վատթարացման մասին պնդում են Լոռու մարզի գործարարների 40.0%-ը և Երևանի՝ 25.0%-ը: Երևանի պարագայում դա որոշ չափով հասկանալի է, քանի որ մայրաքաղաքում առկա է քիչ թե շատ տնտեսական ակտիվություն, ինչի արդյունքում բիզնեսի վարման պայմանները էապես չեն վատթարանում, բնակչության եկամուտներն այստեղ համեմատաբար բարձր են, հետևաբար՝ Երևանը դառնում է գայթակղիչ ներքին միգրացիոն հոսքերի համար: Սակայն Լոռու մարզում, ինչպես պնդում էին հարցվողները, գործում է, եթե կարելի է այդպես անվանել, «ազգակցական շղթայի սինդրոմ», ըստ որի՝ փոքր բնակավայրերում, բարեկամական կապերի շրջանակներում, հարկային մարմինների հետ պայմանավորվածություններ են ձեռք բերվում առևտրային շրջանառությունը պակաս ցույց տալու առումով (հսկիչ-դրամարկային մեքենաները չաշխատացնելով, կամ՝ մասամբ գործարկելով), որի հետևանքով հարկային քաղաքականությունից կամ բիզնես միջավայրից դժգոհողների թիվը փոքր է: Ի դեպ, նույն երևույթը ինչ-որ չափով առկա է նաև մնացած մարզերում, դա է պատճառը, որ հարցվողները, որոշ դեպքերում, ձեռնպահ էին մնում հարկային մարմինների կոռուպցիայի մասին պնդումներից: Այլ խոսքով, պայմանավորվածությունների հիման վրա ստեղծվում է երկուստեք փոխշահավետ միջավայր:

Վերջին տասը տարիների ընթացքում բիզնես միջավայրի վատթարացումից դժգոհում են առևտրի ոլորտում զբաղվածների 65.7%-ը և ծառայությունների ոլորտում զբաղվածների 46.1%-ը: Արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և շինարարության ոլորտներում զբաղվածների մի մասը դժվարացել է բիզնես միջավայրի մասին տալ միանշանակ գնահատական: Ամեն դեպքում, վատթարացման մասին կարծիքների թիվը նշանակալից է (հավելված 25):

Բիզնես միջավայրի վատթարացման մասին («վատթարացել է», «ավելի շուտ վատթարացել է» պատասխանները միասին վերցրած) շեշտադրել են ավելի քան տասը տարի բիզնեսով զբաղվողների 68.8%-ը, 5-10 տարի զբաղվողների 56.3%-ը, 1-3 տարի զբաղվողների 53.7%-ը և 3-5 տարի զբաղվողների 55.1%-ը: Մինչև մեկ տարի բիզնեսով զբաղվողների 59.1%-ը չունի հստակ պատասխան այն հարցին, թե բիզնես միջավայրն ինչ ուղղությամբ է փոխվել, համենայն դեպս, նրանց 18.1%-ը համակարծիք է վատթարացման մասին պնդումներին (գծապատկեր 15, հավելված 26):

Բիզնես միջավայրի սուբյեկտիվ գնահատականի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ո՛չ մարզերում և ո՛չ էլ Երևան քաղաքում դա գերազանց գնահատականի չի արժանացել (գծապատկեր 16, հավելված 27): Հարցվողների գերակշիռ մեծամասնությունը՝ Շիրակում՝ 79.3%-ը և Տավուշում՝ 73.3%-ը, նշում են, որ դա բավարար մակարդակի վրա չէ, Լոռիում հարցվողների 62.1%-ը բիզնես միջավայրը համարում է բավարար, 27.6%-ը՝ անբավարար, իսկ 10%-ը հայտնել է այն կարծիքը, որ գոհ է ստեղծված իրավիճակից: Ի դեպ, վերջինս,

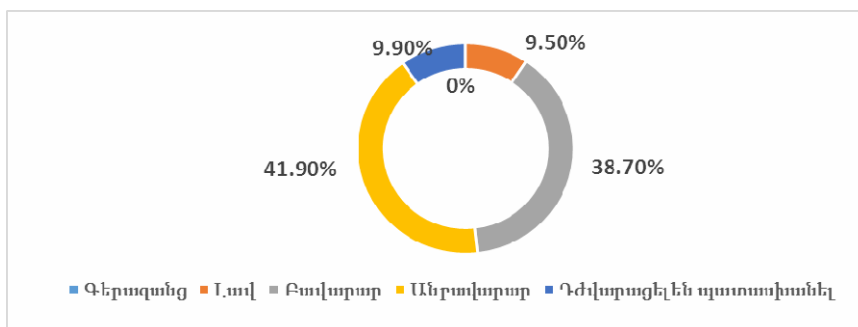
ուսումնասիրված մարզերի համար ամենաբարձր ցուցանիշն է (բացառությամբ Երևանը):

Գծապատկեր 15

Բիզնես միջավայրի փոփոխությունը վերջին 5-10 տարիների ընթացքում՝ ըստ գործունեության

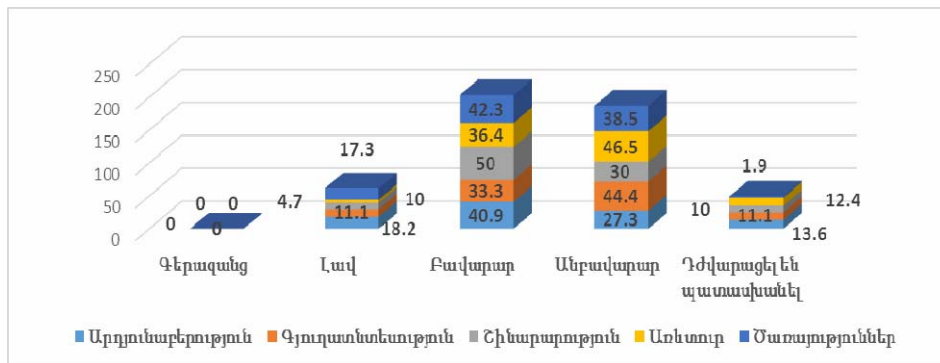
Վայոց ձորում նույն տեսակետն ունի հարցվողների 50.0%-ը, իսկ 40.0%-ը դա համարում է բավարար, 6.7%-ն էլ կարծում է, որ մարզում առկա է բիզնեսով զբաղվելու լավ միջավայր: Գեղարքունիքում 42.5%-ը տվել է բացասական գնահատական, 22.5%-ը դժվարացել է պատասխանել, իսկ 32.5%-ը կարծում է, որ մարզում բիզնես միջավայրը բավարար մակարդակի վրա է: Երևանի հարցումների արդյունքները տարբեր են չորս կրիտիկական մարզերից: Այստեղ հարցվողների 21.9%-ը բիզնես միջավայրը գնահատել է լավ, 51.6%-ը՝ բավարար, 14.1%-ը դժվարացել է պատասխանել այդ հարցին և միայն 12.5%-ն է այն համարել անբավարար: Ուստի կարելի է անել այն հետևությունը, որ մեր առանձնացրած չորս հետամնաց մարզերի անբավարար բիզնես միջավայրն իր հերթին է նպաստում դրանց հետամնացության սառեցմանը:

Գծապատկեր 16

Մարզի բիզնես միջավայրի գնահատականը

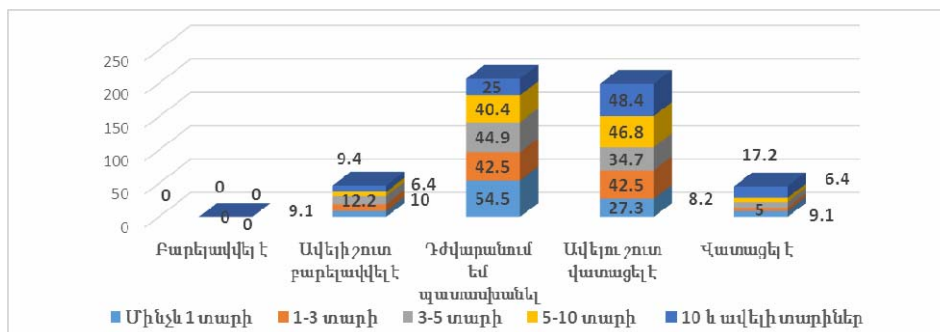
Բիզնես միջավայրը անբավարար են համարել առևտրում զբաղվածների 46.5%-ը, գյուղատնտեսության՝ 44.4%-ը, ծառայությունների՝ 38.5%-ը, շինարարության՝ 30.0%-ը և արդյունաբերության՝ 27.3%-ը: Բավարար են գնահատել հարցվողների 38.7%-ը և լավ՝ 9.5%-ը: Հարցվողների 9.9%-ը դժվարացել է պատասխանել այդ հարցին (գծապատկեր 17, հավելված 28):

Գծապատկեր 17

Բիզնես միջավայրի գնահատականն ըստ տնտեսության ոլորտների

5-10, 10 և ավելի տարիներ բիզնեսով զբաղվածների, համապատասխանաբար՝ 46.8 և 48.4%-ը նշում են, որ բիզնես միջավայրն անբավարար է, մինչև մեկ տարի բիզնեսով զբաղվածների 54.5%-ը բիզնես միջավայրը համարում է բավարար, 1-3 տարի զբաղվածների կարծիքն այդ կապակցությամբ կիսով է. 42.5%-ը կարծում է, որ դա բավարար մակարդակի է, մյուս 42.5%-ը պնդում է դրա անբավարարության մասին: 3-5 տարի բիզնեսով զբաղված հարցվողների մեջ 44.9%-ը գոհ է բիզնես միջավայրից, իսկ 34.7%-ը՝ դժգոհ (գծապատկեր 18, հավելված 29):

Գծապատկեր 18

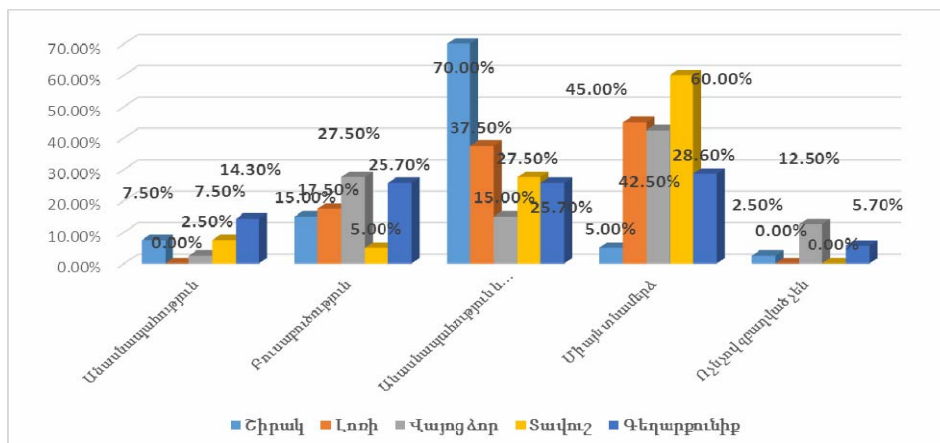
Բիզնես միջավայրի գնահատականն ըստ գործունեության տևողության

Մարզերի գյուղացիական տնտեսությունների վարման պայմանների ուսումնասիրություն

Ինչպես արդեն նշել ենք, սույն հետազոտության շրջանակներում կարևորել ենք նաև գյուղացիական տնտեսությունների վարման պայմանների՝ զբաղվածության հիմնախնդրի, դրանցում առկա խոչընդոտների, պետության կողմից իրականացվող ֆինանսական աջակցության ծրագրերի արդյունավետության, դրանցում գյուղացիական տնտեսությունների ներգրավվածության բացահայտումը և գյուղացիական տնտեսությունների կազմակերպական կառուցվածքի վերափոխման գնահատականների ուսումնասիրությունը:

Չորս կրիտիկական մարզերում և Գեղարքունիքում գյուղացիական տնտեսությունների շրջանակներում կատարված հարցումները ցույց են տալիս, որ դրանցում գյուղատնտեսության այս կամ այն ոլորտում զբաղվածության պատկերն այսպիսին է. միայն Շիրակի մարզում է գյուղացիական տնտեսությունների մեծ մասը՝ 70%-ը, զբաղված և՛ անասնապահությամբ, և՛ բուսաբուծությամբ (գծապատկեր 19, հավելված 30):

Մնացած մարզերում նշված երկու ոլորտում միաժամանակյա զբաղվածության տեսակարար կշիռը բավական ցածր է: Օրինակ՝ Վայոց ձորում դա կազմել է 15.0%, Տավուշում՝ 27.5%, Լոռիում՝ 37.5%: Գեղարքունիքում և՛ անասնապահությամբ, և՛ բուսաբուծությամբ զբաղվում է հարցվողների 25.7%-ը: Եթե Գեղարքունիքում գյուղացիական տնտեսությունների 28.6%-ն է մասնակիորեն զբաղված բուսաբուծությամբ, ապա Լոռիում այդ ցուցանիշը հասնում է 45.0%-ի, Վայոց ձորում՝ 42.5%-ի, Տավուշում՝ 60%-ի:

Գծապատկեր 19

Մարզերում գյուղատնտեսական գործունեությամբ զբաղվածությունն ըստ գործունեության առանձին ոլորտների

Պարզաբանենք. մասնակիորեն բուսաբուծությամբ զբաղվելուն վերաբերող հարցվողները նկատի ունեն այն, որ մշակում են հիմնականում տնամերձ հողատարածքները: Իսկ այն հողատարածքները, որոնք գտնվում են բնակավայրերից հեռու, արդեն երկար տարիներ չեն մշակվում անհրաժեշտ ֆինանսական ռեսուրսների, գյուղատնտեսական համապատասխան տեխնիկայի անբավարարության և բացակայության պատճառով: Հավելենք, որ վարձակալած տեխնիկայի միջոցով հողերի մշակումը մեկ հեկտարի հաշվով պահանջում է 65 հազար դրամ, յուրաքանչյուր հեկտարի համար անհրաժեշտ է 400 կգ ցորեն (հաճախ ավելի՝ մկների կերածը փոխհատուցելու համար), 15 պարկ պարարտանյութ (մեկ պարկ պարարտանյութի շուկայական արժեքը 6 հազար դրամ է): Այն մարզերի գյուղացիական տնտեսությունները, որոնք գյուղապետարանից պարարտանյութ են ձեռք բերում սուբսիդավորված գներով, հայտնել են կարծիք, որ իրենք կարող են դա ավելի էժան գնել, օրինակ՝ Վրաստանում: Ուստի նախընտրում են պարարտանյութի և սերմացուի սուբսիդավորման գումարները ստանալ անմիջականորեն:

Ո՛չ անասնապահությամբ և ո՛չ էլ բուսաբուծությամբ զբաղվողների տեսակարար կշիռը բարձր է Վայոց ձորում (12.5%), իսկ Գեղարքունիքում և Շիրակում այդ ցուցանիշը համապատասխանաբար կազմել է՝ 5.7 և 2.5%: Միայն անասնապահությամբ զբաղվողների տեսակարար կշիռը ուսումնասիրվող մարզերում բավական ցածր է. Լոռիում այդպիսի գյուղացիական տնտեսություն հարցվողների շրջանում չի հայտնաբերվել, Շիրակում և Տավուշում դրանց տեսակարար կշիռը կազմում է հարցվողների 7.5%-ը, Վայոց ձորում՝ 2.5%-ը, իսկ Գեղարքունիքում՝ 14.3%-ը: Որպես կանոն, անասնապահությամբ զբաղվելը լայնածավալ բնույթ չի կրում, յուրաքանչյուր գյուղացիական տնտեսություն ունի 1-2 կով, երբեմն՝ մի քանի գլուխ ոչխար:

Անասունների գլխաքանակն ավելացնելու հնարավորությունները սահմանափակվում են արոտավայրերի բացակայությամբ, որոնք, ինչպես պնդում էին Շիրակի, Վայոց ձորի, Տավուշի մարզերի հարցվողները, պատկանում են իշխանական բարձրագույն մարմինների մի քանի պաշտոնյաների (նրանք տվել են նաև անուններ), ովքեր ցանկապատել են այդ տարածքները՝ բնականաբար, զրկելով գյուղացիական տնտեսություններին ավելի մեծ ծավալով անասնապահությամբ զբաղվելու հնարավորությունից: Իսկ, այսպես կոչված, «ստացիոնար» պայմաններում անասնապահությամբ զբաղվելը առաջացնում է ողջ տարին կերի հայթայթման լրացուցիչ դժվարություններ: Գյուղացիները չունեն նաև անասնագուների ընդլայնման համար անհրաժեշտ միջոցներ:

Բուսաբուծությամբ զբաղվելու հիմնական խոչընդոտները պարզաբանելու նպատակով հարցվողներին տրվել է հարցաթերթիկում նշված հինգ պատասխաններից առավելագույնը երեքն ընտրելու հնարավորություն: Ըստ

հարցման արդյունքների՝ հողագործությամբ զբաղվելու ամենամեծ խոչընդոտը աշխատուժի և տեխնիկայի անբավարարությունն է, որը ընդհանուր պատասխանների 27.4%-ը կամ հարցվածների 59.5%-ն է, բնական աղետները խոչընդոտ են համարել, համապատասխանաբար՝ 24.3%-ը կամ հարցվածների 52.8%-ը, պարարտանյութ, սերմացու և թունաքիմիկատներ ձեռք բերելու դժվարությունները՝ 23.4%-ը և 50.8%-ը, ոռոգման ջրի բացակայությունը՝ 13.4%-ը և 29.2%-ը, իսկ հողակտորը տնից հեռու կամ փոքր լինելը, հողի որակի անկումը՝ 11.3%-ը և 24.6%-ը (աղյուսակ 23):

Տեխնիկայի և աշխատուժի անբավարարությունը ավելի մտահոգում է Շիրակի, Լոռու և Վայոց ձորի գյուղացիական տնտեսություններին, Տավուշում մտահոգության առարկա են պարարտանյութերի, սերմացուի և թունաքիմիկատների ձեռքբերման հետ կապված դժվարությունները, ինչպես նաև ոռոգման ջրի բացակայությունը: Իհարկե, դա չի նշանակում, որ Շիրակում, Վայոց ձորում և Լոռիում դրանք լուրջ խնդիրներ չեն: Բնական աղետներն անհանգստացնում են հատկապես Շիրակի և Լոռու մարզի գյուղացիական տնտեսություններին:

Աղյուսակ 23

**Բուսաբուծությամբ լիարժեք զբաղվելուն
խոչընդոտող հանգամանքները**

Մարզեր	Գյուղատնտեսական տեխնիկայի և աշխատուժի պակաս	Պարարտանյութ, սերմացու և թունաքիմիկատներ ձեռք բերելու դժվարություն	Ոռոգման ջրի բացակայություն	Բնական աղետներ (կարկուտ, ցրտահարություն, երաշտ)	Հողակտորի տեղից հեռու կամ փոքր լինելը, հողի որակի անկում	Ընդամենը	
						Պարասխան	Հարցվող
Շիրակ	32	29	2	35	7	105	40
Լոռի	32	13	19	38	12	114	40
Վայոց ձոր	36	24	3	9	12	84	40
Տավուշ	8	20	26	12	10	76	40
Գեղարքունիք	8	13	7	9	7	44	35
Ընդամենը	116	99	57	103	48	423	195

Բոլոր մարզերում, բացառությամբ Գեղարքունիքի, անասնապահության ոլորտում առկա խոչընդոտներից առավել կարևոր է համարվել անասնակերի թանկությունը (աղյուսակ 24). պատասխանների 40.1%-ը, որը հարցվածների 77.4%-ն է: Անասնամթերքի վաճառքի հետ կապված դժվարությունները կազմում են պատասխանների 17.0%-ն են կամ հարցվածների 32.8%-ը,

գումերի և այլ օժանդակ շինություններ ստեղծելու դժվարությունները, ինչպես նաև աշխատուժի պակասը՝ 13.0%-ը, մնացածը բաժին է ընկնում այլ խոչընդոտների: Եթե անասնամթերքի իրացմամբ պայմանավորված դժվարությունները տեղ են գտել Լոռու հարցվողների 20.4%-ի պատասխաններում, ապա Վայոց ձորում այդ ցուցանիշը 3.5% է: Լոռիում հարցվողները դժգոհել են նաև աշխատուժի անբավարարությունից: Շիրակում, Վայոց ձորում և Տավուշում որոշակի խոչընդոտներ կան՝ կապված անասնագումերի և այլ օժանդակ շինությունների ստեղծման հետ:

Անասնապահությամբ զբաղվելուն խոչընդոտող հանգամանքները

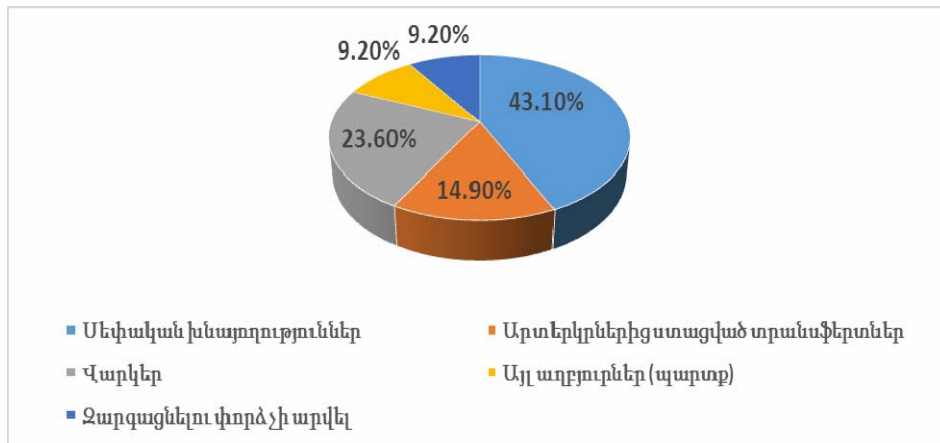
Աղյուսակ 24

Մարզ	Անասնակերի թանկություն	Անասնամթերքի վաճառքի դժվարություններ	Գումեր և այլ օժանդակ շինություններ արևածելու դժվարություններ	Աշխատուժի պակաս	Այլ խոչընդոտող (արտոլավարների անբավարար լինելը)	Ընդամենը
Շիրակ	33	12	15	6	10	76
Լոռի	37	23	3	23	27	113
Վայոց ձոր	32	2	12	0	11	57
Տավուշ	30	19	12	9	9	79
Գեղարքունիք	19	8	7	11	6	51
Ընդամենը	151	64	49	49	63	376
% պատասխ. մեջ	40.1	17.0	13.1	13.1	16.7	100.0
% հարցվածն. մեջ	77.4	32.8	25.1	25.1	32.3	-

Ուսումնասիրվող մարզերում անասնապահությամբ և բուսաբուծությամբ զբաղվելու համար անհրաժեշտ ֆինանսական ռեսուրսները գյուղացիական տնտեսությունները հայթայթում են տարբեր աղբյուրներից, որոնց տեսակարար կշիռները ֆինանսական միջոցների օգտագործման կառուցվածքում, ըստ ուսումնասիրվող առանձին մարզերի, տարբեր է: Վայոց ձորում, օրինակ, մեծ տեսակարար կշիռ ունեն սեփական խնայողությունները՝ 82.5%, Լոռիում դա 65.0% է (գծապատկեր 20, հավելված 31):

Շիրակում սեփական խնայողությունները և արտերկրից ստացած դրամական փոխանցումները գյուղացիական տնտեսությունները զարգացնելու նպատակով օգտագործվող միջոցների կառուցվածքում ունեն 30-ական տոկոս մասնաբաժին: Վարկային ռեսուրսների տեսակարար կշիռը բավական բարձր է Տավուշում՝ 52.5%, այստեղ 22.5%-ի է հասնում այն գյուղացիա-

կան տնտեսությունների տեսակարար կշիռը, որոնք ոչ մի փորձ չեն կատարում գյուղատնտեսական այս կամ այն ոլորտում զբաղվածություն ապահովելու համար:

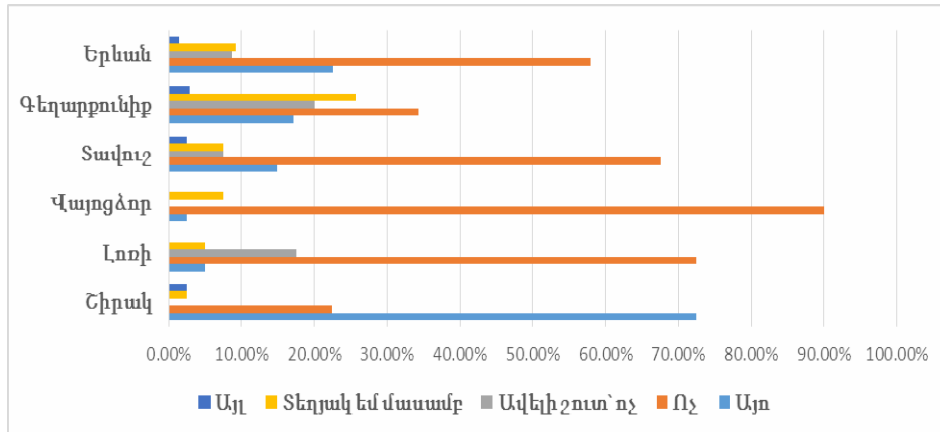

Գծապատկեր 20

Գյուղացիական տնտեսությունները զարգացնելու (պահպանելու) նպատակով օգտագործվող ֆինանսական միջոցները

Գեղարքունիքում գյուղացիական տնտեսությունների զարգացմանն ուղղված ֆինանսական միջոցների կառուցվածքը տարբերվում է մնացած մարզերում ձևավորված իրավիճակից, սակայն որևէ մեկ գործոնի ընդգծված առավելություն չի ցուցադրվում: Թերևս, առանձնանում է միայն «այլ աղբյուրներ» (պարտք) պատասխանը: Դա արտացոլում է այս կամ այն գործոնից պակաս կախվածությունը, ինչով էլ ընդգծվում է մնացած մարզերի հետամնացությունը և ֆինանսական միջոցների սղությունը:

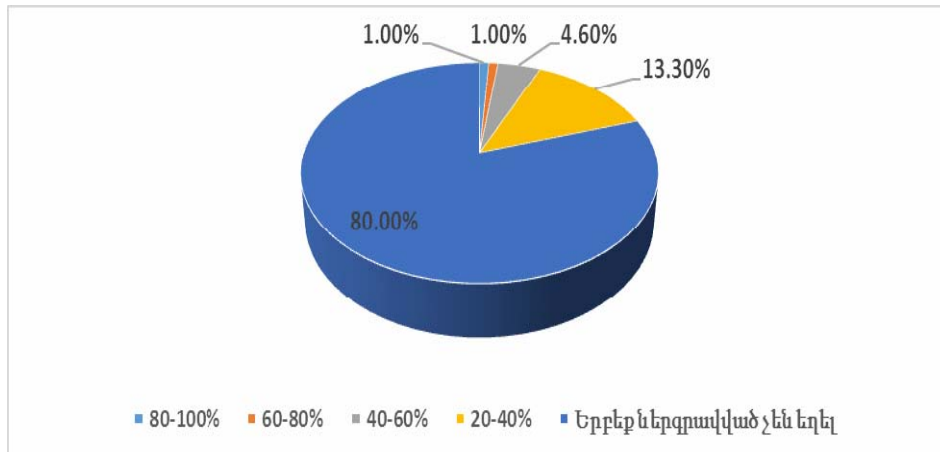
«Տեղյա՞կ եք, արդյոք, սուրսիդիաների բաշխման մեխանիզմից» հարցին գյուղացիական տնտեսությունների գերակշիռ մասը՝ 72.5%-ը, Շիրակում տվել է դրական պատասխան (գծապատկեր 21, հավելված 32): Մնացած մարզերում գերակշռող է «ոչ» պատասխանը, որը Վայոց ձորում հասնում է 90.0%-ի, Լոռիում՝ 72.5%-ի, Տավուշում՝ 67.5%-ի: Գեղարքունիքի մարզում սուրսիդիաների բաշխման մեխանիզմին տեղեկացված է գյուղացիական տնտեսությունների 17.1%-ը, իսկ 25.7%-ը տեղեկացված է մասամբ:

Գծապատկեր 21

Սուրսիդիանների բաշխման մեխանիզմից տեղեկացվածությունը

Անկախ սուրսիդիանների բաշխման մեխանիզմից տեղեկացված լինելու հանգամանքից, ըստ հարցման արդյունքների, պարզվում է, որ մարզերի գյուղացիական տնտեսությունները նմանօրինակ ծրագրերում հիմնականում ներգրավված չեն: Օրինակ՝ եթե Շիրակում հարցվողների 72.5%-ը տեղեկացված է սուրսիդավորման մեխանիզմներից, սակայն 77.5%-ը սուրսիդավորման ծրագրերին չի մասնակցել (գծապատկեր 22, հավելված 26):

Գծապատկեր 22

Սուրսիդավորման ծրագրերին գյուղացիական տնտեսությունների մասնակցության աստիճանը

Լոռիում սուբսիդավորման ծրագրերին չի մասնակցել հարցվողներից և ոչ մեկը, Վայոց ձորում՝ 87.5%-ը, Տավուշում՝ 82.5%-ը: Գեղարքունիքում գյուղացիական տնտեսությունների 51.4%-ը մասնակցել է սուբսիդավորման ծրագրերին, սակայն նրանց 25.7%-ը իր մասնակցությունը գնահատել է 20-40%-ի չափով: Նույնքան են գնահատել իրենց մասնակցությունը սուբսիդավորման ծրագրերին Շիրակի և Տավուշի հարցվողների 15%-ը և Վայոց ձորի մարզի գյուղացիական տնտեսությունների 12.5%-ը:

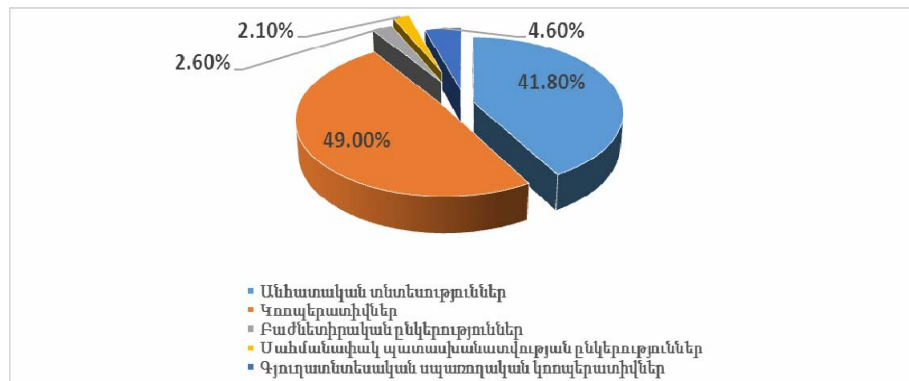
Պետության կողմից գյուղատնտեսության աջակցության ամենակարևոր ծրագրերը գյուղացիական տնտեսությունները համարում են էժան պարարտանյութի և սերմացուի ձեռքբերումը (պատասխանների 29.2%-ը կամ հարցվածների 57.9%-ը), էժան և երկարաժամկետ վարկերը (պատասխանների 25.6%-ը կամ հարցվածների 50.8%-ը), գյուղատնտեսական մթերքների գնումների պետական երաշխավորված համակարգի ներդրումը և ոռոգման ջրի սակագնի նվազեցումը (համապատասխանաբար՝ պատասխանների 19.9 և 19.6%-ը կամ հարցվածների 39.5 և 39.0%-ը) (աղյուսակ 25): Որոշ մարզերում (Շիրակ) տարածում է ստացել «սերմացու՝ բերքի դիմաց» սուբսիդավորումը, ըստ որի՝ գյուղացուն տրվում է մեկ կիլոգրամ ցորեն՝ պայմանով, որ դրա դիմաց վերադարձվի երկու կիլոգրամ: Կարկուտի ու երաշտի դեպքում գյուղացիները ստիպված են լինում պարտքը վերադարձնել դրամական համարժեքով: Կարծում ենք՝ լավագույն ցանկության դեպքում անգամ նման գործելանոճը սուբսիդիա անվանել հնարավոր չէ:

Աղյուսակ 25

Պետության կողմից գյուղատնտեսության աջակցման ամենակարևոր ծրագրերը

Մարզ	Էժան և երկարաժամկետ վարկեր	Ոռոգման ջրի սակագնի նվազեցում	Էժան պարարտ-նյութի և սերմացուի ձեռքբերում	Մթերքների գնումների պետական երաշխավորված համակարգի ներդրում	Գյուղատնտեսական մթերքների գների պետական սուբսիդավորում
Շիրակ	13	34	31	13	12
Լոռի	23	5	27	35	0
Վայոց ձոր	31	17	17	7	0
Տավուշ	26	12	25	8	8
Գեղարքունիք	6	8	13	14	2
Ընդամենը	99	76	113	77	22
% պատասխ. մեջ	25.6	19.6	29.2	19.9	5.7
% հարցվածն. մեջ	50.8	39.0	57.9	39.5	11.3

Գյուղացիական տնտեսությունների կազմակերպական կառուցվածքի վերափոխման գնահատականների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ եթե Շիրակի մարզում հարցվողների 80.0%-ը նախապատվությունը տալիս է անհատական տնտեսություններին, իսկ 20%-ը՝ գյուղացիական կոոպերատիվների ձևավորմանը, ապա Լոռիում, Վայոց ձորում և Տավուշում պատկերը միանգամայն այլ է (գծապատկեր 23, հավելված 34): Այսպես, օրինակ, Լոռիում գյուղացիական կոոպերատիվների ձևավորմանը կողմնակից է հարցվողների 75.0%-ը, Վայոց ձորում՝ 77.5%-ը, Տավուշում՝ 51.3%-ը: Գեղարքունիքում գյուղացիական կոոպերատիվներ հիմնելու ցանկություն է հայտնել հարցվողների 17.1%-ը, անհատական տնտեսությունների կողմնակից է 45.7%-ը, 22.9%-ը հայտնել է գյուղատնտեսական սպառողական կոոպերատիվներ ստեղծելու, 8.6%-ը՝ բաժնետիրական ընկերություններ և 5.7%-ը՝ սահմանափակ պատասխանատվության ընկերություններ ձևավորելու ցանկության մասին: Տավուշում ևս որոշ գյուղացիական տնտեսություններ նախապատվությունը տվել են բաժնետիրական և սահմանափակ պատասխանատվության ընկերություններին (5.1-ական %), գյուղատնտեսական սպառողական կոոպերատիվներին (2.6%):

Գծապատկեր 23

Գյուղացիական տնտեսությունների կազմակերպման նախապատվությունը

2.3

ՀՀ տարածքային զարգացման տեսլականը

Զարգացող երկրների համար սկզբնական փուլում, ինչպես ֆինանսական ռեսուրսների բաշխման, այնպես էլ բարենպաստ ինստիտուցիոնալ միջավայր ձևավորելու տեսանկյունից, հիմնական դերակատարություն ունեն պետական կառավարման մարմինները կամ, այսպես կոչված, Կենտրոնը:

Տարածքային զարգացման նպատակով Կենտրոնը կարող է կարևորել համաչափ խթանող քաղաքականության իրականացումը, որի նպատակը ներդրումների համար առավել բարենպաստ, գրավիչ պայմանների ձևավորումն է, թույլ զարգացած տարածքներում տնտեսական գործունեության ակտիվացումը:

Ընդհանրապես, հումքային տարածքները կարելի է համարել հետամնաց, դեպրեսիվ, քանի որ հետամնացության հիմնական չափանիշներն են արդյունաբերության կառուցվածքի նեղ լինելը և արտադրության բազմազանեցման (դիվերսիֆիկացման) ցածր մակարդակը, տնտեսության տարբեր ոլորտների զարգացման անհավասարակշռությունը, արտադրության բարձր կենտրոնացվածությունը և այլն: Տնտեսությունների հետամնացության առումով, պակաս կարևոր դեր չեն խաղում նաև տարածքի աշխարհագրական մեկուսացվածությունը, հեռացվածությունը տնտեսական և մշակութային առաջադիմության կենտրոններից, սոցիալական և արդյունաբերական ենթակառուցվածքների հնացած լինելը, գործունեության այլընտրանքային ձևերին անցում կատարելու թույլ արձագանքը:

Նման տարածքներին աջակցություն ցուցաբերելու նպատակով, առաջին հերթին, կիրառվում է հատուկ քաղաքականություն, որը, նախ՝ ուղղվում է դրանցում նոր արտադրությունների զարգացմանը, երկրորդ՝ այն հաճախ խթանվում է Կենտրոնի կողմից և երրորդ՝ չափազանց կարևոր է սոցիալական աջակցության և մարդկային կապիտալի զարգացման կայուն համակարգի առկայության տեսանկյունից: Այս հետևությունները հաստատվում են հումքային շրջանների նկատմամբ աշխարհի երկրների տարածաշրջանային քաղաքականության փորձի սույն հետազոտությունում մեր կատարած ուսումնասիրությունների հիման վրա:

ՀՀ տարածքային զարգացման հիմնախնդիրների լուծման պատասխանատուն Տարածքային կառավարման նախարարությունն է, որի գործունեությունն ուղղված է տարածքային համաչափ զարգացման իրացմանը: Այդ նպատակով մշակվել է «Տարածքային զարգացման հայեցակարգ», որում սահմանվել են ոլորտի զարգացման հիմնական ուղղությունները, նպատակները, խնդիրները, գործիքները, ինչպես նաև նախանշվել են տարածքային կառավարման ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների ուղղությունները: Մակայն հայեցակարգում տարածքային զարգացման հիմնախնդիրների բացահայտման և լուծման ուղղությամբ տարբերակված մոտեցում չկա, ինչը թույլ չի տվել առանձնացնել առավել խոցելի տարածքները:

Տարածքային ծրագրերի և հայեցակարգերի մշակման ժամանակ հիմնական խնդիրը, որը ծնում է մեթոդական և կազմակերպական դժվարություններ՝ համապատասխան հայեցակարգի իրացման առանցքային ուղղությունների հիմնավորումն է: Այսինքն՝ այստեղ պետք է ներկայացվի վարչա-

կառավարչական գործունեության այն ցանկը, որի իրացման արդյունքը պետք է լինի տարածքային զարգացման հայեցակարգային ծրագրի իրականացման տեղական և գլխավոր նպատակների նվաճումը: Ուստի դրանում պետք է հնարավորինս հաշվի առնել տարածքային զարգացման առկա ներուժը, դրա իրացման առանձնահատկություններն ու հնարավորությունները: Այլ խոսքով, տարածքային զարգացման հայեցակարգում պետք է հաշվառվեն և առավելագույն չափով ներկայացվեն յուրաքանչյուր տարածքին բնորոշ առանձնահատկությունները:

Տարածքային զարգացման համաչափությունը ենթադրում է.

1. Ինստիտուցիոնալ միջավայրի բարելավում, որը կնպաստի տարածքների տնտեսական զարգացմանը և կենտրոնից դեպի հեռու գտնվող տարածքներ նյութական և աշխատանքային ռեսուրսների տեղաշարժին: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է՝
 - 1.1. փոքր և միջին քաղաքների և շրջկենտրոնների բազայի հիման վրա ընդունել ներտարածքային և մունիցիպալ զարգացման մասին հատուկ օրենսդրություն,
 - 1.2. տարածքի վարչատնտեսական համակարգում ամրապնդել տնտեսական զարգացման նոր կենտրոնների դերը,
 - 1.3. տարածքներում ձևավորել այնպիսի վարչական կառուցվածքներ, որոնք կստանձնեն տարածքային զարգացման կարգավորման պատասխանատվությունը:
2. Տարածքային առանձնացվածությունը վերացնելու և դրանց միջև սերտ համագործակցությունը զարգացնելու նպատակով կարևորում ենք նաև «Միջտարածքային համագործակցության զարգացման» հայեցակարգի մշակումը: Այդ ուղղությամբ անհրաժեշտ է բացահայտել՝
 - 2.1. տարածքային զարգացման ենթակառուցվածքային ոլորտում համատեղ հետաքրքրությունների, շահերի շրջանակը,
 - 2.2. բիզնեսի զարգացման ներտարածքային հնարավորությունները,
 - 2.3. տարածքների ռեսուրսային կենսապահովման համատեղ ծրագրերի իրացման հնարավորությունները,
 - 2.4. գյուղ-քաղաք գործընկերության շրջանակները:
3. Տարածքների տնտեսական զարգացման խթանման նպատակով կարևորում ենք ընտրանքային տարածքային քաղաքականության հիման վրա ներտարածքային զարգացման գոտիների առանձնացումն ու դրանց աջակցությունը: Այդ առումով, ենթադրում ենք, որ առաջնահերթ լուծումներ պահանջող գերակա խնդիրներն են՝
 - 3.1. տարածքի զարգացմանը նպաստող, այսպես կոչված, առաջ մղող ճյուղերի և շրջանների առանձնացումը,

- 3.2. տարածքների՝ քաղաք-լոկոմոտիվ առանձնացումը,
- 3.3. տարածքների տեխնոլոգիական և նորամուծական կենտրոնների առանձնացումը,
- 3.4. հումքային գոտիների առանձնացումը,
- 3.5. ծառայությունների գոտիների առանձնացումը:
- 4. Տարածքներում դեպի մարդը կողմնորոշված բարենպաստ կենսական միջավայրի ձևավորումը, որը ուղղված է առկա բնակչության համար հարմարավետ կենսական միջավայր ձևավորելուն: Կարծում ենք՝ սոցիալ-կենցաղային հարմարավետության անհրաժեշտ մակարդակը տարածքային զարգացման քաղաքականության անբաժանելի պայմանն է, քանի որ այն տվյալ տարածքը դարձնում է գրավիչ՝ բնակչության ներհոսքի ակտիվացման առումով:
- 5. Տարածքային զարգացման մասնագիտացված ենթակառուցվածքների ձևավորումը:

Տարածքային կառավարման մեխանիզմների կատարելագործման նշանակետը պետք է լինեն *տնտեսության կայուն աճը, աշխատուժի, կապիտալի և հողի շուկաների կայացումը, առաջարկի և պահանջարկի միջև հարաբերակցության սահմանումը՝ բացառապես ինքնակառավարման մեխանիզմների հիման վրա և, վերջապես, տարածքային կառավարման ինստիտուցիոնալ հիմքերի մշակումը:*

Տարածքային կառավարման ինստիտուցիոնալ հիմքերի ներքո հասկացվում է տնտեսական, իրավական, կազմակերպական այն միջավայրը, որն անմիջականորեն առնչվում է ենթատարածքի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը: Այսպես, օրինակ, տվյալ տարածքի շուկայի պահանջմունքները բավարարող ապրանքարտադրողներին կարող են տրամադրվել որոշակի արտոնություններ՝ կապված նրանց կողմից շահույթի վերաներդրման, արտադրական հզորությունների ընդլայնման ծրագրերի իրացման, արտահանման խթանման քաղաքականության շրջանակներում նոր արտադրատեսակների մշակման, ագրոարդյունաբերական կլաստերների ձևավորման, դրանց ֆինանսական և իրավական աջակցություն ցուցաբերելու հիման վրա սպառողական շուկայի ընդլայնման, նոր աշխատատեղերի ձևավորման, ենթատարածքում սոցիալական ենթակառուցվածքների կատարելագործման խթանման հետ:

Տարածքի ինստիտուցիոնալ միջավայրը փոխկապված է երկրի ինստիտուցիոնալ միջավայրին: Ճիշտ է, պետությունը, մի կողմից՝ ինստիտուտ է, սակայն, մյուս կողմից՝ այն նաև ինստիտուտ ձևավորող է: Եթե շուկայական տնտեսության սկզբնական փուլում պետությունը գործում էր հին ինստիտուտների պահպանման և նորերի ստեղծման ուղղությամբ, ապա ներկայումս հիմնականում կա շուկայական կողմնորոշման ինստիտուցիոնալ միջա-

վայրի ձևավորման անհրաժեշտություն՝ հատկապես «կենտրոնից» հեռու գտնվող տարածքների առումով: Մեր երկրում ստեղծվել է մի իրավիճակ, որի դեպքում պետությունը կտրուկ փոփոխել է ֆորմալ (ձևական) կանոնները, սակայն հին, ոչ ֆորմալ կանոնները պահպանվում են, ինչն էլ հանգեցնում է հին ինստիտուտների վրա նորմատիվային կանոնների նոր մոդելների և ինստիտուտների նոր կառուցվածքների ճնշման մեծացմանն ու դրա հետևանքով շուկայական բարեփոխումների արդյունավետության նվազմանը:

Ուսումնասիրելով և գնահատելով տարածքների զարգացման առկա ներուժը, ինչպես նաև հաշվի առնելով սոցիալ-տնտեսական այն իրավիճակը, որ ներկայում ձևավորվել է ՀՀ-ում՝ ներկայացրել ենք ՀՀ տարածքային զարգացման այնպիսի մոդել, ըստ որի՝ յուրաքանչյուր շրջանի խոշոր քաղաքները պետք է դառնան տնտեսական աճի կենտրոններ: Նշված նպատակի իրացումը պետք է ընթանա նախապատրաստման և կենսագործման փուլերով, որոնցից առաջինը ենթադրում է հետևյալ քայլերի հաջորդական իրականացում.

1. Առաջին փուլում կարևորվում է կառավարության կողմից տարածքային մոդելի զարգացմանն օժանդակող՝ «Տարածքային զարգացման կառավարման մասին» և «Բնակչության զբաղվածության մասին» օրենքների մշակումը և Ազգային ժողովի քննարկմանը ներկայացնելը: «Տարածքային զարգացման կառավարման մասին» օրենքում պետք է կարևորվեն տարածաշրջանում ձեռնարկությունների կազմավորման, գրանցման, օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման երաշխիքների, վարկային, մաքսային, հարկային արտոնությունների տրամադրման, արժույթային սահմանափակումների վերացման, արտահանման խթանման նպատակով պետության կողմից ժամանակավոր սուբսիդիաների տրամադրմանն առնչվող հիմնադրույթները:

«Բնակչության զբաղվածության մասին» օրենքը պետք է պաշտպանի յուրաքանչյուր աշխատողի աշխատանքի, հանգստի, սոցիալական պահանջմունքների բավարարման, առողջության պահպանման իրավունքը, սահմանի աշխատօրվա տևողությունը, նվազագույն աշխատավարձը, աշխատանքային պայմանագրային պարտավորությունների խախտման իրավական հետևանքները:

2. Երկրորդ փուլը պետք է ներառի տնտեսական շրջանների զարգացման ծրագրի մշակումը: Այս փուլում ազգային և միջազգային փորձագիտական խմբերը պետք է ուսումնասիրեն մեր երկրի առանձին տնտեսական շրջանների առկա ներուժը, որը թույլ կտա ամբողջական տեղեկատվություն ստանալ՝

- տարածքի նյութական և աշխատանքային ռեսուրսների իրական ներուժի, մասնագետ կադրերի որակական կազմի, ժողովրդագրական իրավիճակի,

- տարածքի ենթակառուցվածքային համակարգի զարգացվածության,
- տարածքում առկա արդյունաբերական ձեռնարկությունների տնտեսական վիճակի (գործող, չգործող, չգործարկված, դրանց արտադրական կարողությունները, արտաքին տնտեսական կապերը, վերագործարկմանն անհրաժեշտ կապիտալի մոտավոր գնահատականը) մասին:

Այնուհետև միջազգային տնտեսական կազմակերպությունների աջակցությամբ և Տարածքային կառավարման նախարարության համատեղ ջանքերով պետք է կազմվի տարածաշրջանային զարգացման քարտեզ, որտեղ կնշվեն մարզկենտրոնի և մերձակա տարածքների արդյունաբերական ձեռնարկությունների տեղաբաշխումը և դրանց ցանկը (ռեսստորը):

3. Երրորդ փուլում մարզկենտրոնային զարգացման ծրագրերը պետք է գովազդել համացանցով, ինչպես նաև դիվանագիտական ներկայացուցչությունների, սփյուռքի գործարարների միջոցով: Դրան կարող են օժանդակել նաև գիտական սիմպոզիումները, համաժողովները, գիտահանրամատչելի լրատվությունը:

Հնարավոր ներդրողներին հայտնաբերելուց հետո, որոնք կարող են լինել ինչպես օտարերկրյա, այնպես էլ ազգային, նրանց պետք է տրամադրել յուրաքանչյուր տնտեսական շրջանի զարգացման որոշակի ծրագրեր, գործարկման ենթակա ձեռնարկությունների ցանկ և արտոնությունների ողջ փաթեթը: Հնարավոր մեծաթիվ ներդրողների շրջանակներում ընտրությունը պետք է կատարել մրցույթով:

Ներկայում կապիտալի համաշխարհային շուկայում օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման ուղղությամբ ձևավորվել է կատաղի մրցակցություն, որտեղ հաղթում են այն երկրները, որոնք կիրառում են ներդրումների ներգրավման բազմաբնույթ՝ ֆինանսական, հարկաբյուջետային և այլ (ենթակառուցվածքների և ծառայությունների զարգացմանը նպաստող լրահատկացումներ, նորմատիվաիրավական արտոնություններ) խթաններ: Խթանների նշված փաթեթի կիրառումը կարելի է հիմնավորել նրանով, որ մեկ կամ մի քանի օտարերկրյա ընկերությունների ներգրավումը ազգային ներդրումային գործընթացներին մյուսների համար կծառայի ազդակ այն մասին, որ այդ երկրում առկա են ներդրումային բարենպաստ պայմաններ: Հեռանկարում այդ խթանները կարտացոլվեն այն արդյունքների մեջ, որոնք ստացվում են տեսակարար ծախսերի կրճատման և արտադրության գործընթացում աշխատուժի հմտությունների զարգացման շնորհիվ: Ուստի արտոնությունների տրամադրման ճանապարհով ազգային շուկայի գրավչության բարձրացումը կարելի է դիտարկել որպես համեմատական առավելություն:

Նույնիսկ աշխարհի առաջատար երկրները, որոնք ունեն կապիտալի ավելցուկ, օտարերկրյա ներդրումների ներգրավումը խրախուսելու նպատա-

կով օգտագործել և օգտագործում են արտոնությունների մի շարք ձևեր: Իհարկե, այս պարագայում նպատակը ոչ թե այս կամ այն արտոնությունների զարգացումն է, առանց որոնց օտարերկրյա կապիտալը այդ երկրներին հասանելի չի լինի, այլ, ինչպես արդեն նշել ենք, հետաքրքրող ապրանքների համաշխարհային մրցակցության թուլացումը: Արտոնությունների տրամադրմամբ սեփական երկրում մրցակցող ապրանքների արտադրության կազմակերպումը, դրանց գների նվազմանը զուգահեռ, նվազեցնում է արտահոսող արժույթի ծավալները: Այսկերպ զարգացած երկրները կարգավորում են ինչպես ֆինանսական հոսքերի, այնպես էլ ընթացիկ հաշիվների հոգավածները:

Ուստի տարածքային համաչափ զարգացման մեր նախանշած մոդելը կենսագործելիս, որը կընթանա երեք փուլով, պետք է պարտադիր կիրառել արտոնություններ և զեղչեր: Այսպես՝ առաջին փուլում տրամադրվող արտոնությունները կունենան համալիր բնույթ, այսինքն՝ կվերաբերեն ձեռնարկությունների գրանցումից մինչև արտադրանքի իրացման հետ կապված գործընթացներին: Դրանց համալիրը պետք է տարածվի այն ձեռնարկությունների վրա, որոնցում օտարերկրյա կապիտալի բաժինը հիմնադրական կապիտալում ոչ պակաս, քան 50% է (որը պետք է համապատասխանի օտարերկրյա ներդրումներով ձեռնարկություններին ներկայացվող պահանջներին) և որոնք ստեղծել են 500-1000 աշխատատեղ: Եթե օտարերկրյա ներդրողների բաժինը հիմնադրական կապիտալում մեծ է, դա նպաստում է նրանց պատասխանատվության բարձրացմանը՝ հատկապես նոր արտադրվող ապրանքները արտաքին շուկաներ դուրս բերելու առումով:

Համալիր արտոնություններն առաջին փուլում պետք է տրվեն հինգ տարի ժամկետով՝ չներառելով ձեռնարկությունների մինչգործարկման ժամանակաշրջանը: Ձեռնարկությունների մեքենասարքավորումներով հագեցումը, հումքի, օժանդակ այլ նյութերի ներկրումը պետք է ամբողջովին ազատվեն մաքսատուրքերից և ավելացված արժեքի հարկից: Փաստենք, որ այստեղ մաքսատուրքերից ազատումը տնտեսապես ավելի հիմնավորված է, քան թույլնգային ձեռնարկությունների դեպքում, քանի որ մարզկենտրոնային զարգացման ծրագրերը խրախուսում են երկարաժամկետ կապիտալ ներդրումները: Արտադրված արտադրանքից ձեռնարկությունները պետք է շահութահարկ վճարեն (գործող տոկոսադրույքների 50%-ի չափով): Այլ խոսքով, հինգ տարվա ընթացքում օտարերկրյա ներդրումներով ձեռնարկությունների համար պետք է սահմանվեն «ջերմոցային» պայմաններ: Արտոնությունների տրամադրման պարտադիր պայմաններից մեկը պետք է լինի նոր, առաջադիմական՝ ռեսուրսախնայողական, թափոնասակավ տեխնոլոգիաների օգտագործումը: Տարբեր տիպի հարկերից և ֆիսկալային որոշ պարտավորություններից ներդրողների ազատումը կփոխհատուցի տրանս-

պորտային բարձր ծախքերը, բացի դրանից, նրանք կստանան լրացուցիչ շահույթ, որի վերաներդրումով էլ պայմանավորված կլինի հետագա արտոնությունների դաշտում նրանց գտնվելու հանգամանքը:

Տարածաշրջանային զարգացման ծրագրերի իրականացման ժամանակ անհրաժեշտ է խթանել նաև կլաստերների զարգացումը: Սրանցում կիրառվող արտոնությունների համալիրը թույլ կտա բարձրացնել ոչ միայն գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվությունը, որը անմիջական ազդեցություն կունենա ֆերմերների և նրանց ընտանիքների կենսամակարդակի բարձրացման, գյուղական միջին խավի կայացման վրա, այլև կձևավորվեն արդյունաբերաագրարային խոշոր համալիրներ՝ լրացուցիչ աշխատատեղերի նոր հնարավորություններով:

Հաջորդ հինգ տարիների ընթացքում արտոնություններն աստիճանաբար պետք է նվազեն, որն, իհարկե, չի կարող վերաբերել շահույթի վերաներդրմանը: Այս մոտեցումը լրացուցիչ խթան կհանդիսանա, որպեսզի ներդրողները շահագրգռված լինեն ավելի մեծացնելու ձեռնարկությունների արտադրական հզորությունները և աշխատատեղերը: Հնգամյա պարբերաշրջանով արտոնությունների սահմանումը հիմնավորված է նրանով, որ գիտատեխնիկական առաջընթացը ուղեկցվում է մեքենասարքավորումների ամրոտիզացիայի ժամկետի կրճատմամբ, ուստի եթե նույնիսկ ներդրողները ներկրեն իրենց կենսափուլը ապրած, հնացած տեխնիկա, արտադրության միջոց, ապա դրանց արտադրողականությունը թույլ չի տա արտադրել և արտահանել մրցունակ ապրանքներ: Այսինքն՝ ներդրումները տնտեսապես արդարացված չեն լինի:

Քանի որ, տարածքային առումով, բավական շարժունակ արտադրաճյուղեր են թանկարժեք, բայց, միևնույն ժամանակ, հեշտ արտադրվող վերջնական ապրանքները (էլեկտրատեխնիկական ու էլեկտրոնային սարքավորումներ և դրանց բաղադրիչներ, գրասենյակային սարքավորումներ, համակարգիչներ և այլն), որոնք հակում չունեն դեպի ռետուրսների հիմնական աղբյուրները (արդյունահանող ճյուղեր) կամ դեպի վաճառահանման շուկաները (վերամշակող արդյունաբերություն), ապա անհրաժեշտ է խթանել նմանօրինակ ապրանքների արտադրությունը:

ՀՀ սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական, բարոյահոգեբանական հիմնախնդիրների համալիր լուծման գործում անգնահատելի դեր կարող են ունենալ նաև ազատ տնտեսական գոտիները (ԱՏԳ): Դրանք տնտեսական զարգացման հզոր կազմակերպական լծակներ են, որոնց շրջանակներում ինքնին ձևավորվում է բարենպաստ ներդրումային մթնոլորտ, որի կարիքը ներկայումս այնքան զգում է մեր երկիրը: ԱՏԳ-ների՝ որպես օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման հզոր լծակի մասին վկայում է ինչպես զարգացած, այնպես էլ նորարարյունաբերական երկրների փորձը:

ԱՏԳ-ները պարունակում են սոցիալ-տնտեսական զարգացման հսկայական ներուժ: Նյութական, աշխատանքային, գիտատեխնիկական, ամենից առաջ՝ նորաստեղծական ռեսուրսների կենտրոնացման միջոցով դրանք ընդունակ են կատարելու աճի կենտրոնների դեր, որոնք հետագայում առաջ են մղում երկրի ողջ տնտեսությունը: Առևտրատնտեսական, հարկաբյուջետային, ֆինանսական և վարչական բազմաթիվ արտոնությունների կիրառումը թույլ է տալիս շահույթի նորման ԱՏԳ-ներում հասցնել 30-35%-ի, իսկ հաճախ ավելի բարձր մակարդակի: Էապես կրճատվում է (2-3 անգամ) կապիտալ ներդրումների հետգնման ժամկետը¹:

ԱՏԳ-ներն ունեն այն առավելությունները, որ դրանցում գործում է տեղային, համեմատաբար մեկուսացված կառավարման համակարգ, որոշումներն ընդունվում են ինքնուրույն, միաժամանակ, առկա է պետական կենտրոնական իշխանությունների կողմից բազմակողմ աջակցության համակարգ: ԱՏԳ գործունեությունը նպատակաուղղված է ինչպես հենց գոտիներում, այնպես էլ ամբողջ երկրում բարեկեցության բարձրացմանը, քանի որ երկրի արտաքին առևտրային շրջանառությունն ընդլայնվում է, մեծանում են արտահանման ծավալները, ստեղծվում են լրացուցիչ աշխատատեղեր, խթանվում է արդյունաբերական արտադրությունը, հետամնաց տարածաշրջանները վերելք են ապրում: Ազատ տնտեսական գոտիները մեծացնում են երկրի արժույթային մուտքերը ոչ միայն արտահանման, այլև կոնսիգնացիոն, բոնդային պահեստների, տարածքների վարձակալությամբ տալու, ցուցահանդեսների կազմակերպման, բեռների պահպանման, տրանզիտի և այլ միջոցառումների ճանապարհով: Եվ այս ամենը՝ շնորհիվ արտոնությունների համակարգի օգտագործման:

Ազատ տնտեսական գոտիների գործունեության հիմնական պայմաններն են.

- բարենպաստ տրանսպորտային-աշխարհագրական դիրքը՝ արտաքին և ներքին շուկաների համեմատությամբ,
- արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքների առկայությունը,
- արժեքավոր բնական ռեսուրսների ներուժը:

Քանի որ օտարերկրյա ներդրումները ոչ միայն ուղեկցվում են դրամական կապիտալի, այլև նյութական արժեքների տեղաշարժով, ուստի առանց զարգացած տրանսպորտային հաղորդակցության միջոցների տնտեսական համաչափ զարգացումը գրեթե անհնար է դառնում: Ցավոք, Հայաստանն այսօր արտաքին աշխարհի հետ էժան և արդյունավետ կապի ուղի չունի: Ուստի առաջնորդվելով տնտեսական մեկուսացման ներկայիս պայման-

¹ Организация внешнеэкономических связей. Под ред. А. Коробкина. М., 1993, ст. 85.

ներում ՕՈՒՆ-ի գրավչությունը մեծացնելու, տրանսպորտային անբարենպաստ իրավիճակը մեղմելու նկատառումներով՝ ազատ տնտեսական գոտիները նպատակահարմար է հիմնադրել սահմանամերձ տարածքներում՝ նախապատվությունը տալով ֆունկցիոնալ գոտիների զարգացմանը: Սահմանամերձ տարածքների ընտրության հարցն էլ սահմանափակվում է երկու հարևան պետությունների՝ Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ առայժմ շարունակվող հակամարտությունների պատճառով, ուստի մնում է ընտրություն կատարել Վրաստանի և Իրանի հետ սահմանամերձ գոտիների միջև: Սակայն հաշվի առնելով, որ ՀՀ բոլոր սահմանամերձ տարածքները տնտեսապես հետամնաց են, աշխատատեղերի բացակայության պայմաններում բնակչության զանգվածային միգրացիան շարունակվում է, ներքին ներդրումները բավարար չեն դրանց տնտեսական «վերակենդանացման» համար, նպատակահարմար է ազատ տնտեսական գոտիներ ձևավորել այն տարածքներում, որոնք սահմանակից են վերը նշված հարևան պետություններին: Խոսքը Շիրակի, Լոռու և Տավուշի մարզերի մասին է: Անշուշտ, Վրաստանի հետ տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման շրջանակներում ընդհանուր տնտեսական տարածքի ձևավորումն ավելի շահավետ կլինի, սակայն քանի որ այդ հարցի լուծման ուղղությամբ երկու երկրների կառավարությունները գործնական քայլեր մինչ այժմ չեն ձեռնարկել, իսկ տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման ուղղությամբ ՀՀ և Վրաստանի նախապատվությունները միանգամայն տարբեր են, ուստի օրակարգի հարց է դառնում ազատ առևտրային գոտու ձևավորումը: Ավելին, կան բոլոր նախադրյալները Վրաստանի հետ ձևավորելու տեխնոլոգիաներ կամ միջազգային տիպի ԱՏԳ, ինչը կնպաստի նաև այն օտարերկրյա ներդրողների գործունեության ակտիվացմանն այդ տարածքում, որոնք Վրաստանում ներդրումներ են կատարում, սակայն տրանսպորտային գերբարձր ծախսերի պատճառով խուսափում են մուտք գործել հայկական շուկա:

Շիրակի, Լոռու և Տավուշի մարզերում ԱՏԳ-ների ձևավորման դեպքում առաջնահերթ կլուծվի զբաղվածության հիմնախնդիրը: Այսպես՝ նշված մարզերում գործազուրկների ընդհանուր թիվը 2013 թ. 55.1 հազար էր, որը ՀՀ գործազուրկների ընդհանուր թվի 24.5%-ն էր¹:

Բացի դրանից, Լոռին այն տարածքն է, որը Վրաստանի հետ ունի լայնարձակ սահման, այստեղով են անցնում հանրապետությունը ԱԳՀ երկրների հետ կապող մագիստրալային ճանապարհը և միակ երկաթուղին: Համաշխարհային տնտեսությանը ինտեգրվելու լավագույն տարբերակը Հայաստանի Հանրապետության համար ներկայումս Վրաստանի միջոցով տնտեսական համագործակցության զարգացումն է:

¹ Հաշվարկը կատարվել է ՀՀ մարզերը թվերով 2014, վիճակագրական ժողովածուի էջ 88 տվյալների հիման վրա:

Իրանի հետ սահմանամերձ Սյունիքի տարածաշրջանում նպատակահարմար է ձևավորել արդյունաբերաարտադրական ԱՏԳ, որը հիմնավորում ենք հետևյալ փաստարկներով.

1. տարածաշրջանն ավելի հարուստ է հանքահումքային պաշարներով,
2. այստեղ կան անգործության մատնված բազմաթիվ ձեռնարկություններ,
3. ներկայումս տարածաշրջանում ձևավորվել են միջազգային չափանիշներին համապատասխանող մագիստրալային ճանապարհներ,
4. մայրաքաղաքից հեռու գտնվելու, աշխատատեղերի բացակայության պատճառով բնակչության միգրացիան ունի ավելի ինտենսիվ բնույթ,
5. այլ տարածաշրջանների համեմատությամբ՝ Սյունիքի տարածաշրջանի զարգացումն ունի նաև ռազմավարական նշանակություն,
6. տարածաշրջանում գործում են բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, որոնք կարող են դառնալ առաջնակարգ, ժամանակակից մասնագետների պատրաստման կենտրոններ:

Արդյունաբերաարտադրական գոտու ձևավորումը երկարաժամկետ կապիտալ ներդրումների առումով ավելի գրավիչ է, իսկ ԱՏԳ-ների միջոցով օտարերկրյա կապիտալի ներգրավումն այլ ուղիներից տարբերվում է ներդրողին արդեն հայտնի՝ արտոնությունների և գեղչերի համակարգով: ԱՏԳ-ները ներդրողներին ապահովում են գերշահույթով, որը կապիտալի արտահանման գլխավոր շարժառիթն է:

Միանշանակ կարելի է պնդել, որ թեկուզ հեռավոր շրջաններում, սակայն նոր աշխատատեղերի ձևավորումը ոչ միայն նախկին տեղաբնակների, այլև նույնիսկ այլ տարածքների և մայրաքաղաքի գործազուրկ բնակիչների համար կդառնան ձգողության կենտրոններ: Ցանկացած երիտասարդ մասնագետ սիրով կհամաձայնի աշխատել օտարերկրյա ներդրումներով ձեռնարկությունում, նախ՝ վստահ լինելով, որ կստանա բարձր աշխատավարձ, և ամենակարևորը՝ կապրի և կստեղծագործի իր երկրում:

ՀՀ-ում ձևավորված տեխնոպարկերից ստացվող տնտեսական շահի, օգուտների մեծացման նպատակով ցանկալի է դրանց փոխադրումը արտադրական հիմքերի վրա: Այդ խնդրի լուծման ուղին նորարարական կենտրոնների ձևավորումն է, այսինքն՝ տեխնոպարկերի և արդյունաբերաարտադրական կենտրոնների համաձուլումը, որը, ի վերջո, կնպաստի ՀՀ արտադրական ներուժի զարգացմանը և մրցունակության ամրապնդմանը՝ միջազգային չափանիշներին համապատասխան: Ընդ որում, գիտական ներուժի ավելի արդյունավետ օգտագործում, ՀՀ տնտեսական շրջանների հավասարաչափ զարգացում հնարավոր է ապահովել միայն այն դեպքում, եթե արդեն ձևավորված տեխնոպարկերից որոշները տեղափոխվեն հանրապետության այլ տարածքներ և քաղաքներ:

Նկատի ունենալով, որ, ազատ տնտեսական գոտիների ձևավորման ուղղությամբ գործնական քայլերին զուգահեռ, տեխնոլոգիաների ձևավորումը կշարունակվի, կառավարությունը պետք է մշակի կոնկրետ միջոցառումներ՝ դրանք նաև առաջնակարգ համալսարաններ և կրթական օջախներ ունեցող այլ բնակավայրերում (Վայոց ձոր, Գյումրի, Իջևան, Վանաձոր) տեղակայելու նպատակով: Նման տարածքներում տեխնոլոգիաների ձևավորման գործընթացներին նախընտրելի է մասնակից դարձնել ազգային ներդրողներին, քանի որ բարձրտեխնոլոգիական-տեղեկատվական մշակումներն ունեն մեծ պահանջարկ և բարձրարժեք են: Այսպիսով՝ այն տնտեսական օգուտները, որ ստանում են օտարերկրյա ներդրողները մեր որակյալ աշխատուժի օգտագործումից, կհանգեցնեն տեխնոլոգիաների համաշխարհային շուկայում ՀՀ դիրքերի ամրապնդմանը: Իսկ բարձրտեխնոլոգիական արտադրություններից ստացված օգուտները մի քանի անգամ գերազանցում են տեխնոլոգիաներում սահմանված արտոնություններից առաջացած կորուստները:

Ազատ տնտեսական գոտիների հաջողությունների հիմնական գրավականը իրական, գործնական նպատակների և խնդիրների հստակ ձևակերպումն է, որը պետք է ամրագրվի ԱՏԳ-ների մասին օրենքում: Այն հիմնական նպատակները, որոնք պետք է դրվեն ԱՏԳ-ների ձևավորման հիմքում, հետևյալներն են՝ հետամնաց տնտեսական շրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացում, շուկայական հարաբերությունների խթանում, միջազգային առևտրատնտեսական և գիտատեխնիկական համագործակցության ընդլայնում, օտարերկրյա ներդրումների, տեխնոլոգիաների և կառավարչական հմտությունների ակտիվ ներգրավում: Այս ամենն իրականում տեղ կգտնի ՀՀ ազգային տնտեսության մեջ, եթե մշակվի և ներդրվի արտոնությունների և երաշխիքների արդյունավետ համակարգ:

Արտոնությունների և երաշխիքների բավական գործուն համակարգի հիմնական տարրերը ներկայացվել են տարածքային զարգացման ազգային մոդելում, դրանք կարող են տարածվել նաև ԱՏԳ-ների վրա: Ավելացնենք, որ ազատ տնտեսական գոտիներում արտադրված ապրանքների արտահանման և այդ տարածքներ ապրանքների ներմուծման նկատմամբ քվոտավորում, լիցենզավորում և մաքսատուրքեր չեն կարող օգտագործվել: Այստեղ ևս հարկային դրույքաչափերը պետք է սահմանվեն գործող դրույքաչափերի ոչ ավելի քան 50%-ի սահմաններում: Անհրաժեշտ է կատարել ևս մեկ կարևոր վերապահում. ապրանքները չեն կարող համարվել արտադրված ԱՏԳ-ներում, եթե դրանց ավելացված արժեքը և ձեռնարկության կանոնադրական հիմնադրամում օտարերկրյա ներդրողի բաժնեմասը 50%-ից պակաս են: Այդպիսի ձեռնարկությունների նկատմամբ չեն կարող օգտագործվել նաև լրացուցիչ հարկային արտոնություններ: Այս վերապահումները հնարավորություն կտան ինչ-որ չափով մեղմելու ներքին ներդրողների մրցակազմը՝

արտոնություններից օգտվելու համար թափանցելու այդ տարածքներ՝ վնաս պատճառելով հանրապետության այլ տարածքներում կարևոր արտադրությունների զարգացմանը: Շահույթի վերաներդրումը խթանելու համար շահութահարկից կարող են ազատվել այն ձեռնարկությունները, որոնք ներդրումներ են կատարում նաև ենթակառուցվածքային և սոցիալական ոլորտներում:

ՀՀ տնտեսական զարգացման հիմնական ուղին, այսպիսով, օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման ակտիվացման համար բարենպաստ դաշտի ձևավորումն է, որը կարող է իրագործվել տարածաշրջանային քաղաքականության և ազատ տնտեսական գոտիների գործունեության խթանման միջոցով: Հետևաբար՝ ազատ տնտեսական գոտիների ձևավորումը պետք է դառնա տարածաշրջանային զարգացման քաղաքականության անբաժանելի մասը: ԱՏԳ-ների դրական ազդեցությունը տնտեսության վրա, որպես կանոն, ամբողջությամբ ի հայտ է գալիս այն դեպքում, երբ գոտիների թիվը և չափերը հասնում են կրիտիկական զանգվածի, իսկ ազգային տնտեսությունը և ազգային օրենսդրությունը՝ որոշակի կայունության: Եթե իրավական և տնտեսական համակարգերն անկայուն են, ԱՏԳ ազդեցությունը կփոշիացվի տարբեր ուղղություններով:

Հակված չենք այն կարծիքին, որ օտարերկրյա ներդրումները համադարման են: Սակայն կասկածից դուրս է, որ հարկային, վարկային, արտաքին առևտրի խթանման, պետական խրախուսող և աջակցող քաղաքականության միջոցով օտարերկրյա և ներքին ներդրումների ակտիվացումը հնարավորություն կտա կարճ ժամկետում մեր երկիրը կանգնեցնելու զարգացման այնպիսի ուղու վրա, որից հետո ընդհանուր բարեկեցության մասին խոսակցություններն այլևս կմղվեն հետին պլան՝ իրենց տեղը զիջելով բարձր տեխնոլոգիական քաղաքակիրթ հասարակության չափանիշներով առաջնորդվող պետականության մասին ձգտումներին:

Յուրաքանչյուր երկիր իրականացնում է պետական տարածաշրջանային ուրույն քաղաքականություն, որը համարժեք է գոյություն ունեցող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակին ոչ միայն տվյալ երկրի ներսում, այլև նրա սահմաններից դուրս:

Տարածքային համաչափ զարգացման առաջնային խնդիրներից մեկը մարզերի սոցիալ-տնտեսական ներուժի գնահատումն է՝ դրա արդյունավետ օգտագործման միջոցառումների մշակման ու իրականացման նպատակով:

Ըստ կատարված ուսումնասիրությունների՝ ակնհայտ է, որ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական ներուժը բաշխված է անհավասարաչափ: Այսպես՝

- Որոշ մեծ տարածք զբաղեցնող մարզերում բնակչության թիվը համեմատաբար փոքր է, իսկ խտությունը՝ ցածր (Գեղարքունիք, Լոռի, Տավուշ, Վայոց ձոր, Սյունիք):

- ՀՀ արդյունաբերական ներուժի 80%-ը բաժին է ընկնում Երևանին, Սյունիքին, Կոտայքին և Արարատին: Արդյունաբերական ներուժի օգտագործման տեսանկյունից, վատթարագույն վիճակում է Տավուշի մարզը:

- Եթե Սյունիքում, տնտեսական ներուժի օգտագործման առումով, վճռական նշանակություն ունի հանքարդյունաբերությունը, ապա մնացած մարզերում և Երևանում մեծ է մշակող արդյունաբերության դերը: Գեղարքունիքի մարզում հանքագործական և մշակող արդյունաբերության ներուժը բաշխված է գրեթե հավասար:

- ՀՀ բոլոր մարզերում և Երևան քաղաքում սննդի արդյունաբերությունը բավականաչափ զարգացած է: Սակայն եթե Շիրակի մարզում սննդի արդյունաբերության արտադրանքի ծավալը կազմում է արտադրված արդյունաբերական արտադրանքի 66.0%-ը, ապա Սյունիքում այն ընդամենը 3.0% է: Վայոց ձորը մասնագիտացված է խմիչքների արտադրության մեջ, որին բաժին է ընկնում մարզում արտադրված արդյունաբերական արտադրանքի 49.5%-ը: Ծխախոտային արտադրատեսակների արտադրության ամենամեծ ներուժը կենտրոնացված է Արարատի մարզում, իսկ հիմնային մետաղների արտադրությունը զարգացած է Լոռիում:

- Ընդհանուր առմամբ, ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքը բնութագրվում է տեխնոլոգիական ցածր մակարդակով, և դա բավարար չափով բազմազանեցված չէ:

- Ի տարբերություն արդյունաբերության, գյուղատնտեսության ոլորտում բոլոր մարզերը փորձում են հնարավորինս օգտագործել բուսաբուծական և անասնաբուծական ներուժը՝ կախված առկա բնակլիմայական և տնտեսական պայմաններից:

- Գործարկվող հիմնական միջոցների, շինարարության, բնակելի շենքերի շահագործման մեծ մասը բաժին է ընկնում Երևան քաղաքին, ըստ ֆինանսավորման աղբյուրների՝ բնակելի շենքերի գործարկումը հիմնականում իրականացվում է կազմակերպությունների և բնակչության միջոցների հաշվին:

- Երևան քաղաքում և մարզերում միջին ամսական անվանական աշխատավարձի մակարդակները խիստ տարբերակված են: Միջին ամսական անվանական աշխատավարձի ամենացածր մակարդակը գրանցվել է Արագածոտնի մարզում, որին հաջորդում են Շիրակի, Տավուշի և Վայոց ձորի մարզերը: Ամենաբարձր մակարդակը արձանագրվել է Սյունիքի մարզում, ապա Երևանում, Արմավիրում ու Կոտայքում:

- Առավել զարգացած է համարվում այն տարածաշրջանը, որը լավագույնս է օգտագործում բնական, ինչպես նաև մարդկանց մի քանի սերունդների կյանքի ընթացքում աշխատանքով ստեղծված և կուտակված նյութական, ոչ նյութական և հոգևոր արժեքները (ռեսուրսները), այսինքն՝ տնտեսական ներուժը: Ցավոք, ՀՀ-ում անգամ փորձ չի արվել դա գնահատելու, ինչը յուրաքանչյուր երկրի պաշտոնական վիճակագրության կարևորագույն գործառնություններից մեկն է:

- Նկատի ունենալով, որ էմիգրացիայի հետևանքով ՀՀ մարդկային կապիտալի կորուստները հիմնականում չվերականգնվող են, ապա տարածաշրջանային զարգացումը գնահատելիս կարևոր է սոցիալ-տնտեսական փոփոխականները դիտարկել ժողովրդագրականների հետ միասին՝ մեկ միասնական համակարգում: Պարզվել է, որ միգրացիոն հավելաճի գործակիցը միջմարդահամարային ժամանակահատվածում (2001-2011 թթ.) ՀՀ-ում կազմել է շուրջ 10%: Էմիգրացիայի ամենաբարձր մակարդակը նշված ժամանակահատվածում գրանցվել է Լոռու (19.6%) և Շիրակի (14.2%) մարզերում: Ընդհանուր առմամբ, քաղաքային բնակչության էմիգրացիայի ինտենսիվությունը գրեթե կիսով չափ (47.6%) գերազանցում է գյուղական բնակչության նույնանուն փոփոխականի մակարդակը:

- Զբաղվածության և գործազրկության առումով, պատկերը գրեթե նույնն է. բոլոր մարզերում բնակչության զբաղվածության աստիճանը զգալիորեն բարձր է գյուղական վայրերում, հետևաբար՝ դրանցում ցածր է նաև գործազրկության մակարդակը: Աղքատության մակարդակը նույնպես, առանց բացառության, բոլոր մարզերում ցածր է գյուղական բնակավայրերում, ընդ որում, ամենացածրը գրանցել են Վայոց ձորի և Արագածոտնի մարզերը, համապատասխանաբար՝ 18.9% և 20.2%:

- 15 տարեկանից բարձր բնակչության մեջ բարձրագույն կրթությամբ անձանց բաժնեմասով, ըստ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքների, բացահայտ առաջատարը Երևանն է՝ 37.1%, այնուհետև հաջորդում է Արագածոտ-

նի, Լոռու և Շիրակի մարզի քաղաքային բնակչությունը, որտեղ նշված ցուցանիշը 21%-ից ավելի է: Նշված ցուցանիշի ցածր մակարդակ է արձանագրվել Գեղարքունիքի և Լոռու մարզերի գյուղական բնակչության շրջանում՝ 8.3%:

- Մեկ շնչի հաշվով ՀՏԱ 2013 թ. արժեքները վկայում են, որ հանրապետական միջինի (1134.3 հազ. դրամ) մակարդակից բարձր են միայն Երևանի (1838.2 հազ. դրամ կամ 162.0%) և Սյունիքի մարզի (1391.6 հազ. դրամ կամ 122.7%) արդյունքները: Տվյալ ցուցանիշի հանրապետական միջինի միջակայքում են Տավուշի (48.6%), Լոռու (51.9%), Շիրակի (52.1%) և Վայոց ձորի (56.1%) մարզերը, որոնց էլ, վստահաբար, կարելի է որակել որպես տնտեսական զարգացման առումով ՀՀ մարզերի հետնապահներ:

- ՀՀ մարզերի գործունային վերլուծությունը հաստատել է, որ *սոցիալ-ժողովրդագրական* զարգացման վրա ամենամեծ ազդեցությունը դրսևորել է բնակչության զբաղվածությունը: Նշանակում է՝ էմիգրացիայի ինտենսիվությունը բարձր է այն բնակավայրերում, որտեղ ցածր է բնակչության զբաղվածության մակարդակը, հետևաբար՝ բարձր են աղքատության և գործազրկության մակարդակները, ինչը վկայում է, որ վերջին տասնամյակում ՀՀ-ից մեկնած քաղաքացիները, նախևառաջ, իրենց են ազատել գործազուրկի և աղքատ լինելու իրողությունից:

- Թեև բարձրագույն կրթություն ունենալու հանգամանքը հակադարձ կապի մեջ է սոցիալ-ժողովրդագրական գործոնի հետ, սակայն այն ուղղակիորեն կապված է նոր ստեղծվող արժեքի մեծությանը: Հաջորդ՝ ուշադրության արժանի հանգամանքն այն է, որ ՀՏԱ-ի հետ ավելի սերտորեն է փոխկապված ոչ թե արտահանման, այլ ներմուծման արժեքը: Այստեղից էլ՝ մեկ շնչի հաշվով մեծածավալ ներմուծումը (այդ թվում՝ բարձր տեխնոլոգիաների) հանգեցնում է արտադրության ավելի մեծ ծավալների, ինչն էլ, ի վերջո, պահանջում է բարձր որակավորում ունեցող կադրերով ապահովվածություն:

- Ըստ ՏԶԻ սանդղակի՝ ՀՀ մարզերից և ոչ մեկը չունի զարգացման բարձր մակարդակ: Ավելին, միջինից բարձր մակարդակ ունի միայն Երևանը, այն էլ՝ ի հաշիվ տնտեսական փոփոխականների բարձր մակարդակի: Սակայն ժողովրդագրական ինդեքսի ցածր մակարդակը նախանշում է, որ ընդամենը մեկ-երկու տասնամյակ հետո Երևանի ժողովրդագրական հիմնախնդիրների սրացումը կհանգեցնի մյուս փոփոխականների մակարդակների նվազմանը: Միջին զարգացում ունեն հանրապետության 7 մարզեր, ցածր զարգացում՝ Լոռու և Շիրակի մարզերը, իսկ շատ ցածր զարգացում՝ միայն Տավուշի մարզը:

- Տեղակարգային գնահատականները ցույց են տալիս, որ կրիտիկական գոտում գտնվող մարզերն են Վայոց ձորը, Տավուշը, Լոռին և Շիրակը:

- Մարզերի տնտեսական զարգացման համար ՀՀ պետական բյուջեից համահարթեցման նպատակով տրամադրվող դոտացիաներն ունեն էական ազդեցություն: Դրանք նպաստում են տնտեսական աճի, ինչպես նաև տեխնոլոգիական առաջընթացի՝ դեպի մարզեր ուղղորդելու խնդրի լուծմանը: Միաժամանակ, մասնավոր դրամական փոխանցումների և զբաղվածների քանակի ու անհավասարության համահարթեցման միջև կապը շատ թույլ է:

- Թիրախային մարզերում հարցվողների գերակշիռ հատվածը զբաղված է առևտրի ոլորտում: Ավելի քան 10 տարի բիզնեսով զբաղվողների տեսակարար կշիռը համեմատաբար մեծ է Շիրակում, Գեղարքունիքում և Վայոց ձորում, իսկ Լոռիում համեմատաբար մեծ է 5-10 տարի բիզնեսով զբաղվողների տեսակարար կշիռը: Երևանում զգալի է մինչև մեկ տարի բիզնեսով զբաղվողների տեսակարար կշիռը:

- Ընդհանուր առմամբ, հարցվողների գերակշիռ մասը պնդում է, որ մեր երկրում գործարարությամբ զբաղվելը կամ բիզնես վարելը բավականաչափ դժվար է: 224 հարցվողներից միայն 40-ն է կարծում, որ բիզնեսի վարումը հեշտ է: Նման կարծիք են հայտնել հիմնականում 5 և ավելի տարիներ բիզնեսով զբաղվողները: Բիզնեսով զբաղվելու դժվարության մասին են պնդում կրիտիկական գոտում գտնվող մյուս մարզերի բնակիչները:

- Հարցվողների 1/4-ից ավելին կարծում է, որ բիզնեսի վարման համար առկա են որոշ խոչընդոտներ: Բոլոր մարզերում և Երևանում այդ խոչընդոտներից էական են համարվում ֆինանսական բնույթի արգելքները և վարձակալության հետ կապված հիմնախնդիրները: Այս առումով, առկա են նաև վարչական և օրենսդրական, սուբյեկտիվ և կամայական խոչընդոտներ:

- Մարզերում բիզնեսի վարման հիմնական խոչընդոտը ֆինանսական ռեսուրսների պակասն է, մնացածներն այդքան էլ էական չեն: Ֆինանսական ռեսուրսների անբավարարությունը նաև շինարարության իրականացման, շինարարության լիցենզիաներ ստանալու հիմնական խոչընդոտն է:

- Ֆինանսական միջոցների համալրման առավել հասանելի ուղի է համարվում բանկային վարկը, որի հասանելիության առնչությամբ հարցվողները հայտնել են գրեթե նույն կարծիքը, ըստ որի՝ վարկային տոկոսադրույքները բարձր են, վարկավորման ժամկետները՝ ոչ օպտիմալ, որոշ դեպքերում կոռուպցիան և բյուրոկրատական քաշքշուկները գործնականում ստեղծում են ֆինանսավորման այդ գործիքից օգտվելու դժվարություններ:

- Ներդրումների պաշտպանվածության և շուկայի մենաշնորհացման մակարդակի միջև առկա է հակադարձ կախվածություն: Եթե բոլոր մարզերում և Երևանում հարցվողների կեսից ավելին հայտնել են այն կարծիքը, որ ներդրումները առնվազն մասամբ պաշտպանված են, այնուհանդերձ, նրանք համակարծիք են նաև, որ օրենքները չեն գործում:

- Հարկային քաղաքականության թերություններից առաջնահերթ մատնանշվել է հարկային ծանր բեռը: Հարկային դրույքաչափերը բարձր են համարում հատկապես արդյունաբերության և առևտրի ոլորտներում զբաղվածները, իսկ հարկային մարմինների կողմից դրսևորվող կոռուպցիայի մասին պնդում են շինարարության և գյուղատնտեսության մեջ զբաղվածները: Հարկային հաշվետվությունների ներկայացման դժվարությունները, հարկային ստուգումները և գերավճարները էական խոչընդոտներ չեն համարվում:

- Բոլոր մարզերում և Երևանում հատկապես առևտրի ոլորտում զբաղվածները պնդում են, որ վերջին 2-3 տարվա ընթացքում իրացման ծավալները բավականաչափ նվազել են: Դա բացատրվում է արտագաղթով, գնորդների եկամուտների նվազմամբ, հետևաբար և՛ գնողունակության անկմամբ: Ուստի բիզնես միջավայրի բարելավման հիմնական գործոններից հարցվողներն առաջնահերթ կարևորում են սպառողների եկամուտները՝ անկախ բիզնես գործունեությամբ զբաղվելու ժամկետներից: Պակաս նշանակություն չունեն այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են հարկային բեռի թեթևացումը, արտաքին շուկաներ դուրս գալու հնարավորությունը:

- Որպես կանոն, և՛ անասնապահությամբ, և՛ հողագործությամբ միաժամանակյա զբաղվածության տեսակարար կշիռը բավականին ցածր է: Գյուղացիական տնտեսությունները հողագործությամբ զբաղվում են մասնակիորեն, այսինքն՝ մշակվում են հիմնականում տնամերձ հողատարածքները: Բնակավայրերից հեռու հողատարածքները չեն մշակվում անհրաժեշտ ֆինանսական ռեսուրսների, աշխատուժի, գյուղատնտեսական համապատասխան տեխնիկայի անբավարարության և բացակայության պատճառով:

- Անասունների գլխաքանակն ավելացնելու հնարավորությունները սահմանափակվում են արոտավայրերի բացակայությամբ: Իսկ, այսպես կոչված, «ստացիոնար» պայմաններում անասնապահությամբ զբաղվելն առաջացնում է ողջ տարին կերի հայթայթման լրացուցիչ դժվարություններ: Գյուղացիները չունեն նաև անասնագոմերի ընդլայնման համար անհրաժեշտ միջոցներ:

- Անասնապահությամբ և հողագործությամբ զբաղվելու համար անհրաժեշտ ֆինանսական ռեսուրսներն են սեփական խնայողությունները, արտերկրից ստացվող դրամական փոխանցումները և վարկային ռեսուրսները:

- Գյուղացիական տնտեսությունների գերակշիռ մասը սուբսիդիաների բաշխման մեխանիզմից տեղեկացված չէ:

- Գյուղացիական տնտեսությունների կազմակերպական կառուցվածքի վերափոխման առումով, Շիրակի մարզում նախապատվությունը տվել են անհատական տնտեսությունների, իսկ Լոռիում, Վայոց ձորում և Տավուշում՝ գյուղացիական կոոպերատիվների ձևավորմանը:

Վերը նշված հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ ստուգարկում է՝

1. Ապակենտրոնացման մակարդակի հաշվարկը, հիմնված տարբեր ցուցանիշների վրա, բավարար հիմքեր է տալիս պնդելու, որ տարածքային անհամաչափությունը մեղմելու համար անհրաժեշտ է համայնքներին տալ որոշակի ինքնավարություն: Մասնավորապես՝ «Ֆինանսական համահարթեցման մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի 2-րդ կետում պետք է կատարել փոփոխություն և, (ա) գործոնով պայմանավորված, դոտացիա հատկացնել բոլոր այն համայնքներին, որոնց բնակչության մեկ շնչին ընկնող ՀՏԱ մակարդակը ցածր է հանրապետության բնակչության մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ միջին մակարդակից: Առաջարկված մեթոդաբանությամբ դոտացիաների տրամադրումը համայնքներին թույլ կտա լուծել երկու խնդիր.

- Նախ՝ դոտացիաները համայնքների միջև կբաշխվեն առավել արդյունավետ. թույլ զարգացած համայնքները կստանան ավելի մեծ չափաբաժնով դոտացիաներ, քանի որ ավելի զարգացած համայնքները ունեն նաև եկամուտների այլընտրանքային աղբյուրներ: Այս սկզբունքով դոտացիաների բաշխումը կնպաստի անհավասարության մակարդակի մեղմմանը համայնքների միջև:
- Երկրորդ՝ կբարձրանա տեղական ինքնակառավարման մարմինների ինքնաբավության և անկախության մակարդակը, ինչը կհանգեցնի սեփական միջոցների համալրման նոր աղբյուրների որոնմանը և տվյալ համայնքում բիզնես միջավայրի բարելավման շահագրգռվածությանը:

2. Կարևորելով պետության կողմից փոքր և միջին բիզնեսին առնչվող հարկային արդյունավետ քաղաքականության մշակումն ու կիրառումը, միաժամանակ օրակարգային ենք համարում փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման երկարաժամկետ ծրագրի մշակումը, որի իրացման համար կպահանջվի ձեռնարկատերերին օգնություն ցուցաբերելը հետևյալ ուղղություններով.

- ֆինանսական աջակցություն (սեփական բիզնեսի ստեղծմանը, նորարարական նախագծերի իրացմանն ուղղված դրամաշնորհներ, սուբսիդիաներ՝ վարկերի դիմաց տոկոսների վճարման, լիցենզիոս վճարումներ կատարելու համար, փոքր և միջին ձեռնարկությունների ստեղծման երաշխիքային հիմնադրամի ձևավորում),
- արտաքին տնտեսական գործունեության աջակցություն (Համահայկական արտաքին տնտեսական գործունեության կենտրոնի ձևավորում, որը սուբսիդիաներ կտրամադրի արտահանման կողմնորոշում ունեցող ձեռնարկություններին),

- խորհրդատվական և տեղեկատվական ծառայությունների տրամադրում, կադրերի ուսուցում,
- վարչական խոչընդոտների կրճատում, փոքր և միջին բիզնեսի ու վարչական և վերահսկողական գործառույթներ իրականացնող ստորաբաժանումների միջև փոխազդեցության հստակ և պարզորոշ արարողակարգերի և ալգորիթմների մշակում, կոռուպցիայի վերացման պայմանների ձևավորում, ձեռնարկություններում հարկային ստուգումների թվի կրճատում,
- փոքր ձեռնարկություններին անհրաժեշտ ռեսուրսներով ապահովում (ֆինանսական աջակցության զարգացում, արտոնյալ վարկավորման և լիզինգի կիրառում, նորամուծական տեխնոլոգիաների, սարքավորումների, նյութերի հասանելիության ապահովում, փոքր բիզնեսի կողմից հողատարածքների և անշարժ գույքի ձեռքբերման և վարձակալության մեխանիզմների կատարելագործում),
- տեղեկատվական լայնածավալ գործունեության իրականացում՝ փոքր և միջին ձեռնարկություններին նրանց նկատմամբ պետական մարմինների կողմից իրականացվող գործունեությանը ծանոթացնելու նպատակով:

3. Առանց հստակ ներդրումային քաղաքականության տարածքների համաչափ զարգացման հիմնախնդիրը լուծվել չի կարող, ուստի անհրաժեշտ է մշակել և հաստատել տարածքների ներդրումային ռազմավարությունը, ընդունել օրենք ներդրողների իրավունքների պաշտպանության և աջակցության մեխանիզմների մասին:

4. Գյուղատնտեսության պետական աջակցությունը կարելի է իրականացնել «երկնագույն» և «կանաչ» զամբյուղների շրջանակներում, որոնք թույլատրվում են ԱՀԿ կողմից:

Ըստ «երկնագույն» զամբյուղի՝ գյուղացիական տնտեսություններին տրամադրվում են հարկային զեղչեր, արտոնյալ կամ անտոկոս վարկեր, երկարաձգվում են դրանց դիմաց տոկոսների վճարման ժամկետները, գյուղացիական տնտեսությունների պարտքերը դուրս են գրվում, իսկ գյուղացիական ապրաքարտադրողների պարտքերը փոխանցվում են որպես պետության ներքին պարտք:

«Կանաչ» միջոցառումներն անմիջականորեն չեն առնչվում ճյուղին, սակայն դիտվում են որպես աջակցություն: Դրանցում ներառվում են գյուղական շրջանների ենթակառուցվածքների զարգացումը, գյուղատնտեսական ոլորտի գիտական հետազոտությունները, հողատարածքների բերքատվության բարձրացումը: Սրանք հաճախ ավելի արդյունավետ միջոցառումներ են, քան սուբսիդավորումը:

Այն համալիր միջոցառումները, որոնք կխթանեն ՀՀ գյուղատնտեսության զարգացումը, հանգում են հետևյալին.

- Գյուղատնտեսական հողերը տնօրինելու և տիրապետելու առաջնային իրավունքի վերադարձ մանր գյուղացիական տնտեսություններին միևնույն ժամանակ խրախուսելով գյուղատնտեսական փոքր ու միջին ձեռնարկությունների ձևավորումը:
- Գյուղացիական տնտեսություններին անհրաժեշտ օգնության ցուցաբերում գյուղատնտեսական Փոխօգնության կոոպերատիվների (ՓԿ) հիմնման գործում՝ ոռոգման, ագրոսերվիսի, գյուղմթերքների իրացման ու գյուղատնտեսական աշխատանքների ֆինանսավորման ոլորտներում: ՓԿ-ներում օրենքով պետք է կարգավորվի նաև գյուղացիական տնտեսություն չունեցող քաղաքացիների մասնակցությունը:
- Գյուղացիական տնտեսությունների ապահովագրություն բնական աղետներից: Ապահովագրման համակարգը պետք է կառուցվի միավոր պայմանական տնտեսության հաշվարկով և իրականացվի պետության մասնակցությամբ:
- Ոռոգման համակարգի իրական բարեփոխման իրականացում: Մնալով իր հողի տերը՝ գյուղացին պետք է ոռոգման համակարգից ստանա իր փայաբաժինը: Այն կտրվի այդ համակարգը կառավարող գյուղացիական կոոպերատիվին: Հենց ՓԿ-ները պետք է սահմանեն ոռոգման ջրի գինը:
- Մեծածախ և մանրածախ շուկաների հիմնում, որոնց փայատերերը պետք է լինեն միայն գյուղացիները: Պետք է վերանայել Երևանի, ինչպես նաև մի շարք այլ տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից փողոցային ու բակային առևտուրը սահմանափակող որոշումները:
- Մանր գյուղացիական տնտեսությունների բաժնեմասերի (քվոտաների) սահմանում գյուղատնտեսական արտադրանք մթերոլների (պետական կառույցներ) համար:
- Արտոնյալ վարկերի, վառելանյութի, սերմացուի կամ էժան գյուղտեխնիկայի տրամադրման գործընթացի թափանցիկություն:
- Տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից գյուղմթերքների վաճառքի սահմանափակումների բացառում:
- Գյուղատնտեսական քաղաքականությունը պետք է նպաստի ֆերմերային տնտեսությունների զարգացմանը: Հետևաբար անհրաժեշտ է անցում կատարել գյուղատնտեսության խթանման և աճի ապահովման քաղաքականությանը: Այդ առումով, չափազանց կարևոր է գյուղատնտեսության ոլորտը անհրաժեշտ որակյալ կադրե-

րով համալրելը: Այդ խնդրի լուծման բանալին բարձրագույն կրթություն ունեցողների շրջանում գյուղում ապրելու և աշխատելու նկատմամբ հետաքրքրություն սերմանելու եղանակների ընտրության մեջ է, հակառակ դեպքում նման մասնագետների պատրաստման ֆինանսավորումը արժեզրկվում է:

- Այդ տեսանկյունից, հնարավոր արդյունավետ ուղի կարելի է համարել՝
- երիտասարդ մասնագետներին գյուղական վայրերում բնակարաններով ապահովելու ուղղությամբ համալիր միջոցառումների իրականացումը: Խոսքը ցածր տոկոսադրույքներով հիպոթեկային վարկերի տրամադրման, սոցիալական բնակարանների կառուցման մասին է:
 - Գյուղական ծագում ունեցող երիտասարդ մասնագետների գյուղ վերադառնալու ցանկության դեպքում սուբսիդիաները կարելի է ուղղել նրանց անհատույց անասունների որոշակի գլխաքանակ և թռչուններ տրամադրելուն՝ մի քանի տարվա ընթացքում դրանք բազմապատկելու պայմանով:
 - Գյուղատնտեսության ոլորտում երիտասարդների զբաղվածության մեծացումը կարելի է խթանել նոր արտադրությունների զարգացման հիման վրա: ՀՀ-ն դեղաբույսերով հարուստ երկիր է, ժողովրդական բժշկությունը ներկայում, քան երբևէ, արդիական է: Ուստի գյուղական վայրերում բուժական նշանակության բույսերի հավաքման և մշակման արտադրությունների զարգացումը, հետագայում նաև արտահանումը նպաստավոր կլինեն ոչ միայն զբաղվածության հիմնախնդրի լուծման, այլև մի շարք նորագույն մասնագիտություններ կրողների մասնագիտական հմտությունների իրացման տեսանկյունից: Բազմաթիվ խոտաբույսեր օգտագործվում են բուժական նշանակության և դիմախարդարման քսուկների արտադրության մեջ, ուստի այդ հիմքով հնարավոր կլինի զարկ տալ էկոլոգիական մաքուր քսուկների արտադրությանը, ինչը բավական մեծ պահանջարկ ունեցող ապրանքատեսակ է: Նույնը վերաբերում է համաշխարհային շուկայում մեծ պահանջարկ ունեցող այնպիսի ապրանքատեսակների արտադրությանը, ինչպիսիք են սունկը և մեղրը: Առանց բացառության, բոլոր մարզերում կարելի է խթանել սունկի աճեցումը և մեղվապահական տնտեսությունների զարգացումը:

Տարածքային համաչափ զարգացման համալիր միջոցառումների կիրառման մեխանիզմը ներկայացված է մեր մշակած՝ ՀՀ տարածքային զարգացման տեսլականում:

1. Թադևոսյան Զ., Հակոբյան Կ., Գալոյան Դ., Աղաջանյան Լ., Արտագնա աշխատանքային միգրացիա. մոտորումներ և գնահատականներ: Եր., 2014, «Տնտեսագետ» հրատարակչություն:
2. Ղազարյան Է., Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման կատարելագործման հայեցակարգային ուղղությունները // Եր., «Դար», 2007:
3. ՀՀ տարածքային զարգացման հայեցակարգ, ՀՀ կառավարության 2011 թ. հունիսի 30-ի նիստի N 25 արձանագրային որոշում:
4. ՀՀ վիճակագրական տարեգիրք 2013, Եր., ՀՀ ԱՎԾ 2014:
5. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևանը թվերով 2012, ՀՀ ԱՎԾ:
6. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2014, ՀՀ ԱՎԾ:
7. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2013 թ. հունվար-դեկտեմբերին, ՀՀ ԱՎԾ 2013:
8. ՀՀ սոցիալական պատկերը և աղքատությունը 2013, ՀՀ ԱՎԾ, Եր., 2013:
9. 2001 թ. ՀՀ մարդահամարի արդյունքները, ՀՀ ԱՎԾ:
10. 2011 թ. ՀՀ մարդահամարի արդյունքները, ՀՀ ԱՎԾ:
11. Кристофер П. Брайен Л., Лесли Д., Словарь по экономике // СПб, 1998.
12. Кузнецова А., Региональная политика стран ЕС // М. ИМЭМО РАН, 2009.
13. Леонов С.Н., Корсунский Б.Л., Управление развитием проблемного региона. // Хабаровск, 2006.
14. Леонов С., Региональная экономическая политика в переходной экономике// Владивосток, 1998.
15. Михеева Н., Региональная экономика и управление// Хабаровск, 2000.
16. Симкин Д., Теоретические основы развития региона в современных условиях. Вестник ОГУ №8, август 2010.
17. Эрнст Брендт, Практика эконометрики: практика и современность, -М: ЮНИТИ-ДАНА, 2005.
18. Akita, T. 2003. Regional income inequality in the post war Japan // 47th Congress of European Regional Science Association, Conference Paper.
19. Gil Canaleta, C., P. Pascual Arzoz, and M. Rapun G'arate (2004). Regional Economic Disparities and Decentralisation. Urban Studies, 41(1).
20. Gopal, G. (2008). Decentralization in Client Countries: An Evaluation of the World Bank Support, 1990-2007. Washington D.C.: Weltbank.

21. Kanbur, R. and A. Venables (2005). Spatial Inequality and Development. In R. Kanbur and A. Venables (editors), Spatial Inequality and Development, New York: Oxford University Press.
22. Kuznets S. Economic growth and Income inequality //American Economic Review 1995.
23. Krugman P. Increasing Returns and Economic Geography // The Journal of Political Economy. 1991. Vol. 99, No 3.
24. Mutlu S., Regional disparities, industry and government policy in Japan// Development and Change 22 (3), 1991.
25. Oates, W. (1993). Fiscal Decentralization and Economic Development. National Tax Journal, 46(2).
26. Pigou, A. C. (1912). Wealth and Welfare. London: Macmillan. Dalton, H. (1920). The Measurement of the Inequality of Incomes. Economic Journal, 30(119).
27. Prud'homme, R. (1995). The Dangers of Decentralization. World Bank Research Observer, 10(2).
28. Rodriguez-Pose, A. and N. Gill (2006). How does trade affect regional disparities? World Development, 34(7).
29. Shankar, R. and A. Shah (2003). Bridging the Economic Divide within Countries - a Scorecard on the Performance of Regional Policies in Reducing Regional Income Disparities. World Development, 31(8).
30. Watts, R. L. (2008). Comparing Federal Systems. Montr' eal: McGill-Queen's Univ. Press.
31. What is the regional policy//официальный сайт Еврокомиссии.
http://ec.europa.eu/regional_policy/what/index_en.cfm
32. <http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/evolution/formula/prospect/>
33. <http://armstat.am/am/?nid=420>

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Հավելված 1

Համախառն տարածաշրջանային արդյունքը 2000-2013 թթ., ընթացիկ գներով, մլն դրամ

Մարզ	2000թ.	2001թ.	2002թ.	2003թ.	2004թ.	2005թ.	2006թ.	2007թ.	2008թ.	2009թ.	2010թ.	2011թ.	2012թ.	2013թ.
Երևան	419132	473940	561297	729111	884436	1112248	1371852	1677084	1926911	1567026	1605066	1684396	1800056	1962198
Արագածոտն	22288	26999	34819	36499	41014	40938	54330	56158	57520	69300	99864	101664	114007	106035
Արարատ	60112	55443	75616	79911	93519	95802	106452	114456	120237	141373	168356	184266	185662	209380
Արմավիր	71777	69771	74911	72443	88725	96447	102115	111128	113862	138331	141134	180611	183967	192918
Գեղարքունիք	46490	51318	58054	74814	81866	79031	92052	91770	92256	115629	134496	170013	158472	166560
Լոռի	51677	55033	61118	67700	82777	84948	109473	100061	97094	89738	110158	136670	124472	136954
Կոտայք	70336	86053	82741	99750	97963	113785	115462	119270	135370	138835	151892	177879	204714	205698
Շիրակ	49752	52282	65888	72548	70152	68841	79819	89044	95489	122576	124741	155227	150515	147174
Սյունիք	44280	55365	60093	74843	120324	144968	150483	152299	135819	113387	168139	194205	197163	196701
Վայոց ձոր	12191	23635	19290	21905	26796	27550	30266	34482	38095	22101	25604	30840	31595	33394
Տավուշ	17848	25278	30936	29257	34628	33750	38599	41448	40323	37981	49874	67139	80127	70559
ՀՀ	865883	975117	1124763	1358781	1622200	1898308	2250903	2587200	2852976	2556277	2779324	3082910	3230750	3427571

Աղյուսակ 1. KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,720
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	139,1
	df	28
	Sig.	,000

Աղյուսակ 2. Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	4,178	52,229	52,229	4,178	52,229	52,229	3,665	45,816	45,816
2	2,255	28,191	80,420	2,255	28,191	80,420	2,768	34,605	80,420
3	,603	7,537	87,957						
4	,488	6,101	94,059						
5	,250	3,129	97,187						
6	,124	1,556	98,743						
7	,053	,658	99,401						
8	,048	,599	100,000						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Աղյուսակ 3. Rotated Component Matrix^a

	Component	
	1	2
Քբաղվածության գործակից	,929	
Գործազրկության գործակից	-,875	
Տղամ. կշիռը աշխ. տարիքի բնակչ.	,793	
Աղքատության գործակից	-,750	
Մեխ. հավելանքի գործակից	,731	
Ներմուծում մեկ շնչի հաշվով		,931
ՀՏԱ մեկ շնչի հաշվով		,907
Բարձրագույն կրթ. անձանց կշիռը	-,537	,793

Extraction Method: Principal Component Analysis.
Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

ՀՀ մարզերի գործնապիսի վերլուծության՝ ըստ երկու
գործոնների սեփական արժեքները

Մարզ	Բնակավայրի տեսակը	Գործոն 1	Գործոն 2
1. Երևան	Քաղաք	-0.070	3.849
2. Արագածոտն	Քաղաք	0.333	0.388
3. Արագածոտն	Գյուղ	1.386	-0.101
4. Արարատ	Քաղաք	-0.680	-0.111
5. Արարատ	Գյուղ	0.837	-0.359
6. Արմավիր	Քաղաք	-1.154	-0.291
7. Արմավիր	Գյուղ	1.087	-0.265
8. Գեղարքունիք	Քաղաք	-0.927	-0.438
9. Գեղարքունիք	Գյուղ	0.971	-0.444
10. Լոռի	Քաղաք	-1.822	-0.178
11. Լոռի	Գյուղ	-0.034	-1.015
12. Կոտայք	Քաղաք	-1.307	0.135
13. Կոտայք	Գյուղ	0.099	-0.325
14. Շիրակ	Քաղաք	-2.104	-0.358
15. Շիրակ	Գյուղ	0.206	-0.835
16. Սյունիք	Քաղաք	0.471	1.263
17. Սյունիք	Գյուղ	1.105	0.104
18. Վայոց ձոր	Քաղաք	-0.063	0.090
19. Վայոց ձոր	Գյուղ	1.065	-0.496
20. Տավուշ	Քաղաք	-0.019	0.068
21. Տավուշ	Գյուղ	0.621	-0.680

Հավելված 4

Աղյուսակ 1

Agglomeration Schedule (Ագլոմերացման կամ միացման կարգը)

Stage	Cluster Combined		Coefficients	Stage Cluster First Appears		Next Stage
	Cluster 1	Cluster 2		Cluster 1	Cluster 2	
1	18	20	,002	0	0	9
2	9	19	,012	0	0	3
3	5	9	,048	0	2	4
4	5	7	,057	3	0	11
5	6	8	,074	0	0	10
6	11	15	,091	0	0	16
7	10	14	,112	0	0	15
8	3	17	,121	0	0	14
9	13	18	,184	0	1	12
10	4	6	,213	0	5	13
11	5	21	,237	4	0	14
12	2	13	,345	0	9	16
13	4	12	,378	10	0	15
14	3	5	,391	8	11	17
15	4	10	1,034	13	7	19
16	2	11	1,072	12	6	17
17	2	3	1,242	16	14	18
18	2	16	2,848	17	0	19
19	2	4	4,455	18	15	20
20	1	2	17,560	0	19	0

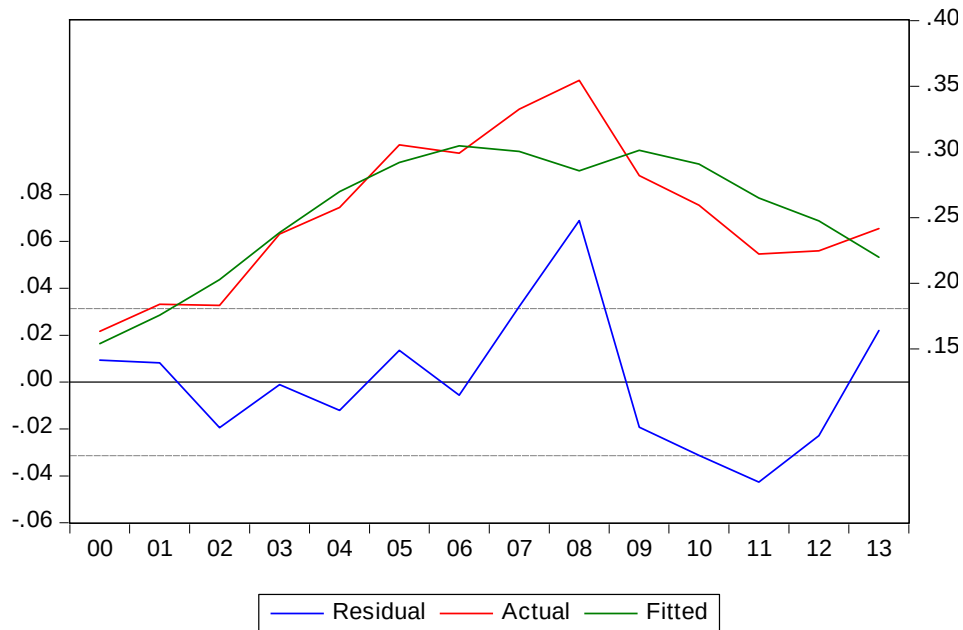
Աղյուսակ 2

Cluster Membership

Case	5 Clusters	4 Clusters	3 Clusters	2 Clusters
1. Երևան	1	1	1	1
2. Արագածոտն (Ք)	2	2	2	2
3. Արագածոտն (Գ)	3	2	2	2
4. Արարատ (Ք)	4	3	3	2
5. Արարատ (Գ)	3	2	2	2
6. Արմավիր (Ք)	4	3	3	2
7. Արմավիր (Գ)	3	2	2	2
8. Գեղարքունիք (Ք)	4	3	3	2
9. Գեղարքունիք (Գ)	3	2	2	2
10. Լոռի (Ք)	4	3	3	2
11. Լոռի (Գ)	2	2	2	2
12. Կոտայք (Ք)	4	3	3	2
13. Կոտայք (Գ)	2	2	2	2
14. Շիրակ (Ք)	4	3	3	2
15. Շիրակ (Գ)	2	2	2	2
16. Սյունիք (Ք)	5	4	2	2
17. Սյունիք (Գ)	3	2	2	2
18. Վայոց ձոր (Ք)	2	2	2	2
19. Վայոց ձոր (Գ)	3	2	2	2
20. Տավուշ (Ք)	2	2	2	2
21. Տավուշ (Գ)	3	2	2	2

Ջինիի գործակցի և տնտեսական աճի միջև ուղղահայաց կապը

Կախյալ փոփոխական: GINI			
Մեթոդ: ՓՔԵ			
Դիտարկումներ: 14			
Փոփոխական	Գործակից	Ստանդարտ շեղում	t-վիճակագր.
Ազատ անդամ	-0.07782	0.06105	-1.27469
ՀՆԱ	3.29E-07	6.48E-08	5.073883
ՀՆԱ ²	-7.06E-14	1.52E-14	-4.63809
Դետերմինացիայի գործակից (R ²)	0.742513		
Ճշգրտված դետերմինացիայի գործակից (R ²)	0.695697		

Գծապատկեր 1

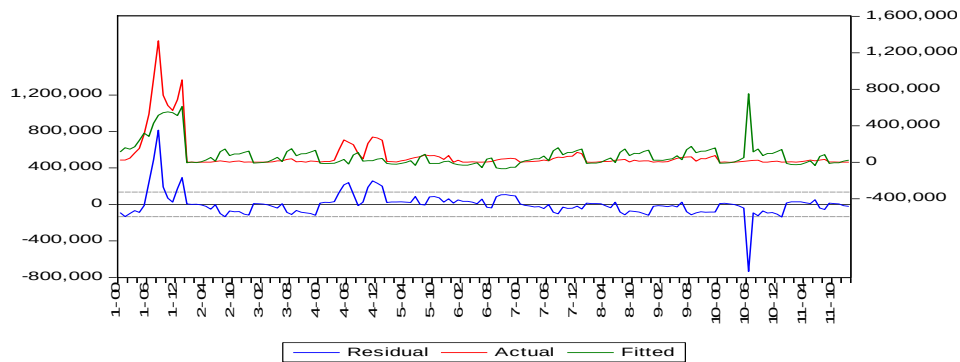
Ջինիի գործակցի և տնտեսական աճի միջև կապը

Զինիի գործակիցի և փնտրման անի փնտրման միջև ուղղորդված կապը

Կախյալ փոփոխական: GINI			
Մեթոդ: ՓՔԵ			
Դիսկրկումներ: 14			
Փոփոխակ.	Գործակից	Ստանդարտ շեղում	t-վիճակագր.
Ազատ անդամ	0.221609	0.011001	20.14443
ՀՆԱ աճի տեմպ	1.81E-05	6.09E-06	2.966325
ՀՆԱ աճի տեմպի քառակուսի	1.19E-08	2.65E-09	4.500965
Դետերմինացիայի գործակից (R^2)	0.737289		
Ճշգրտված դետերմինացիայի գործակից (R^2)	0.684747		

ՀՀ պետական բյուջեից տրամադրվող դոտացիաների ազդեցությունը
տարածքային զարգացման անհամաչափության վրա

Method: Panel Least Squares				
Date: 10/01/14 Time: 00:09				
Sample: 2000 2013				
Periods included: 14				
Cross-sections included: 11				
Total panel (balanced) observations: 154				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-58497.98	15924.98	-3.673348	0.0003
DOTAC	0.073943	0.006488	11.39617	0
	Effects Specification			
Period fixed (dummy variables)				
R-squared	0.521184	Mean dependent var		74400.63
Adjusted R-squared	0.472958	S.D. dependent var		185378.6
S.E. of regression	134580.5	Akaike info criterion		26.55004
Sum squared resid	2.52E+12	Schwarz criterion		26.84585
Log likelihood	-2029.353	Hannan-Quinn criter		26.6702
F-statistic	10.80709	Durbin-Watson stat		0.773449
Prob(F-statistic)	0			

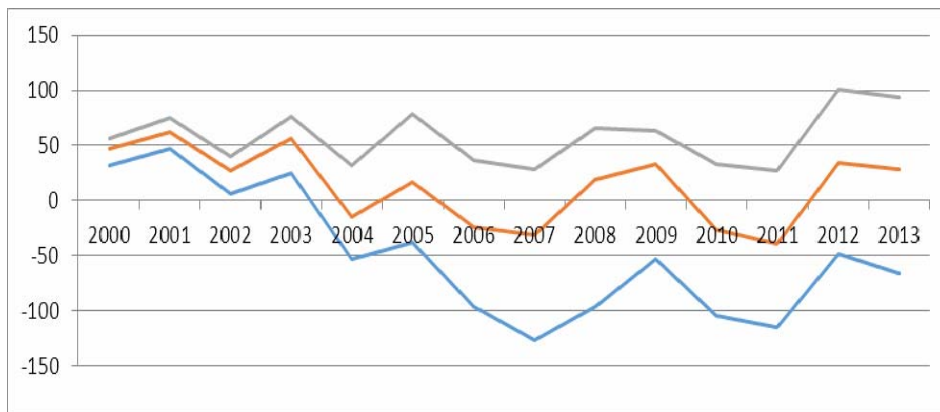

Գծապատկեր 1

Դոտացիաների և մեկ շնչին ընկնող մարզային ՀՆԱ-ի ցրվածքի միջև կապը

Հավելված 7

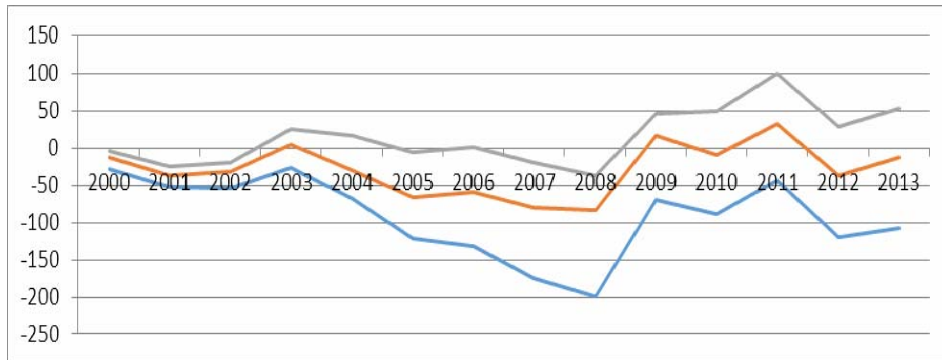
Հանրապետական միջինից մարզերի մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ շեղումները 2000-2013 թթ.

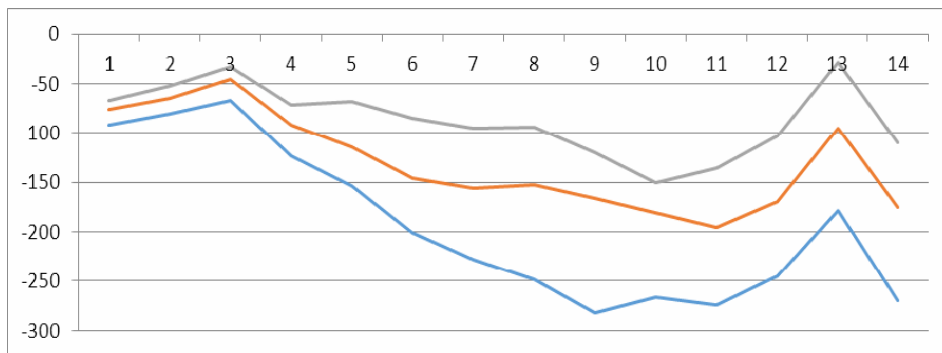
Գծապատկեր 1

Կոտայք

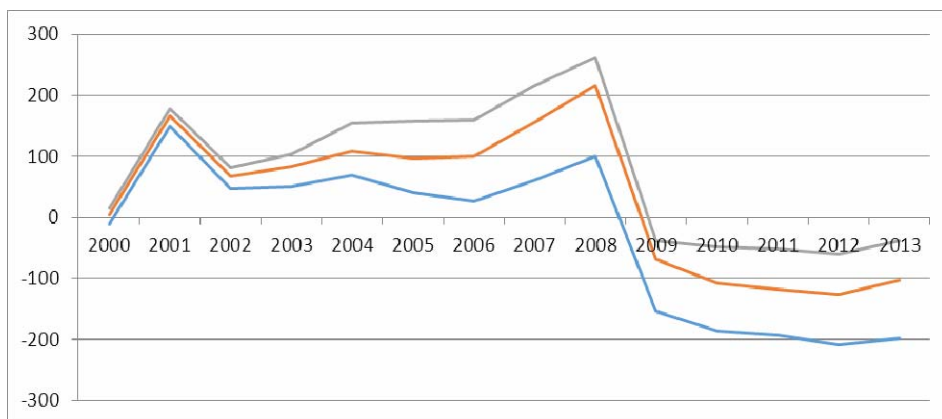
- շեղումը հանրապետական միջինից
- շեղումը հանրապետական միջինից՝ բացառելով Երևանը
- շեղումը հանրապետական միջինից՝ բացառելով Երևանը և Սյունքը

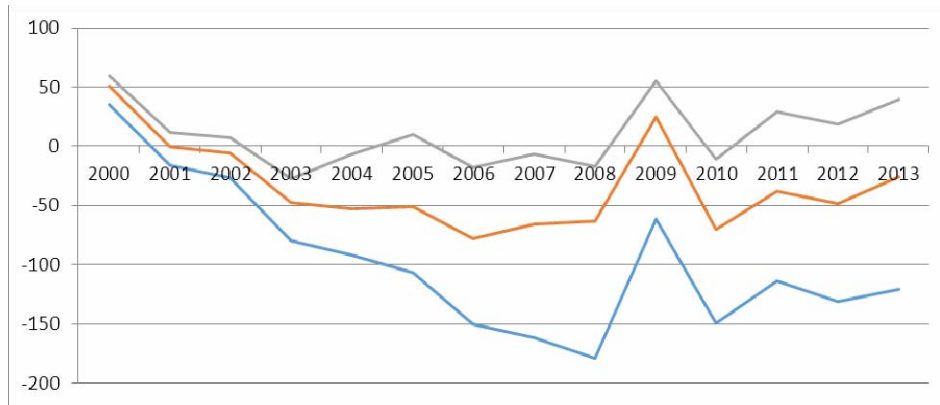
Գծապատկեր 2 | Գեղարքունիք

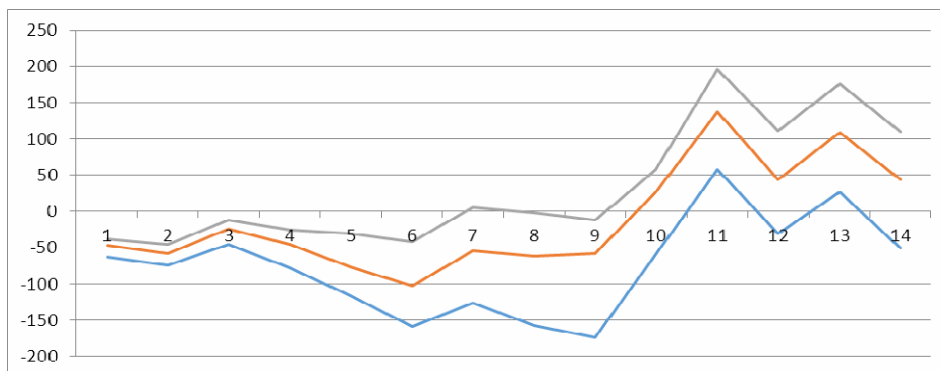
Գծապատկեր 3 | Տավուշ

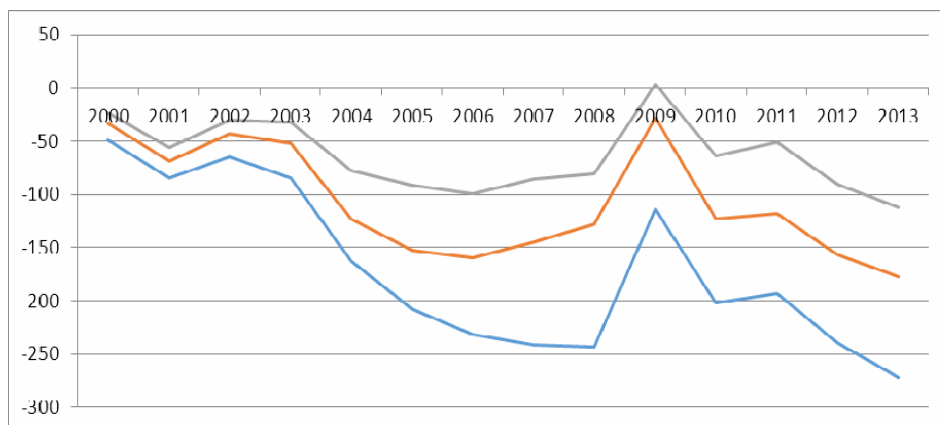
Գծապատկեր 4 | Վայոց ձոր

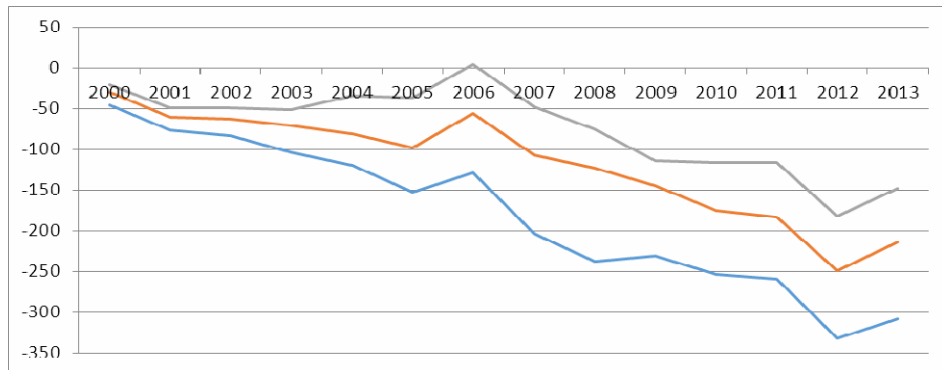
Գծապատկեր 5 | Արմավիր

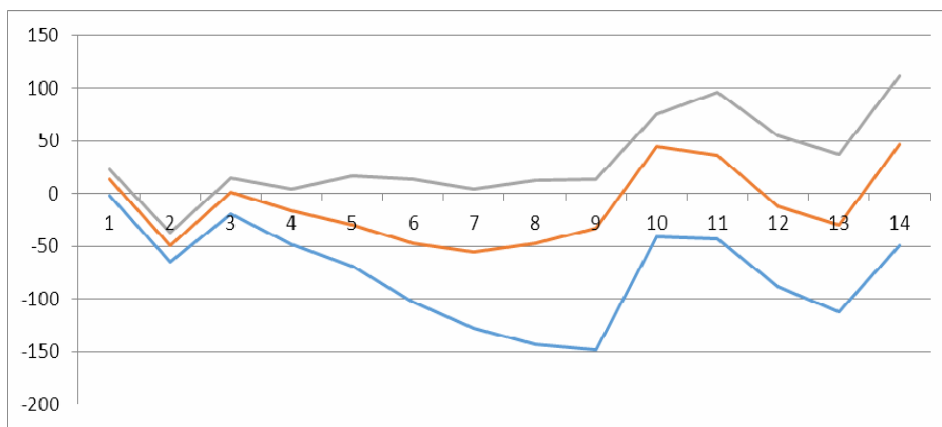
Գծապատկեր 6 | Արագածոտն

Գծապատկեր 7 | Շիրակ

Գծապատկեր 8 | Լոռի

Գծապատկեր 9 | Արարատ

Մարզերի բիզնես միջավայրի գնահատում

1. Ո՞ր ոլորտում եք բիզնես գործունեություն իրականացնում.

1. արդյունաբերություն
2. գյուղատնտեսություն
3. շինարարություն
4. առևտուր
5. ծառայություններ

2. Որքա՞ն ժամանակ եք զբաղված բիզնեսով.

1. մինչև մեկ տարի
2. 1-3 տարի
3. 3-5 տարի
4. 5-10 տարի
5. 10 տարուց ավելի

3. Ինչպե՞ս եք գնահատում բիզնես սկսելու դյուրինությունը.

1. դյուրին է
2. ավելի շուտ դյուրին է
3. կան որոշ խոչընդոտներ
4. ավելի շուտ դժվար է
5. շատ դժվար է

**4. Որո՞նք եք համարում բիզնես սկսելու խոչընդոտները
(նշել առավելագույնը 3 պատասխան).**

1. վարչական և օրենսդրական
2. սեփականության գրանցման
3. տարածքի վարձակալության հետ կապված
4. ֆինանսական
5. սուբյեկտիվ, կամայական

5. Ինչպե՞ս եք գնահատում շինարարություն սկսելու դյուրինությունը.

1. դյուրին է
2. ավելի շուտ դյուրին է
3. կան որոշ խոչընդոտներ
4. ավելի շուտ դժվար է
5. շատ դժվար է

**6. Որո՞նք են շինարարության լիցենզիա ստանալու խոչընդոտները
(նշել առավելագույնը 3 պատասխան).**

1. վարչական
2. օրենսդրական
3. տարածքի ձեռքբերման հետ կապված

4. ֆինանսական
5. սուբյեկտիվ, կամայական

7. Որո՞նք են բիզնես վարկեր վերցնելու խոչընդոտները.

1. բարձր տոկոսադրույքները
2. տեղեկատվության պակասը
3. կոռուպցիան
4. բյուրոկրատական քաշքշուկները
5. վարկավորման ոչ օպտիմալ ժամկետները

8. Որքանո՞վ են Ձեր ներդրումները պաշտպանված.

1. լիովին պաշտպանված են
2. պաշտպանված են
3. մասամբ պաշտպանված են
4. պաշտպանված չեն, քանի որ չեն գործում օրենքները
5. պաշտպանված չեն, քանի որ շուկան ունի մենաշնորհեցման միտում

9. Ի՞նչն էք համարում ՀՀ հարկային քաղաքականության թերությունը.

1. բարձր հարկերը
2. հարկային հաշվետվություն ներկայացնելու դժվարությունները
3. հարկային ստուգումները
4. կոռուպցիան
5. հարկային գերավճարները

10. Ի՞նչն էք կարևոր համարում Ձեր բիզնեսի զարգացման համար.

1. սպառողների եկամուտները
2. որակյալ աշխատուժի ներգրավումը
3. տրանսպորտային հաղորդակցումների զարգացումը
4. արտաքին շուկաներ դուրս գալու հնարավորությունը
5. հարկային բեռի թեթևացումը

11. Ձեր կարծիքով՝ ինչպիսի՞ն բիզնես միջավայրը վերջին 5-10 տարիների ընթացքում.

1. բարելավվել է
2. ավելի շուտ բարելավվել է
3. դժվարանում են պատասխանել
4. ավելի շուտ վատացել է
5. վատացել է

12. Ինչպե՞ս էք գնահատում Ձեր մարզի բիզնես միջավայրը.

1. գերազանց
2. լավ
3. բավարար
4. անբավարար
5. դժվարանում են պատասխանել

**Մարզերի գյուղացիական տնտեսությունների վարման
պայմանների ուսումնասիրություն**

1. Ի՞նչ գյուղատնտեսական գործունեությամբ եք զբաղվում.

1. անասնապահությամբ
2. բուսաբուծությամբ
3. անասնապահությամբ և բուսաբուծությամբ
4. բուսաբուծությամբ՝ մասամբ (մշակվում է միայն տնամերձը)
5. ոչնչով չեմ զբաղվում

**2. Որո՞նք են բուսաբուծությամբ լիարժեքորեն զբաղվելուն խոչընդոտող
հանգամանքները (նշել առավելագույնը 3 պատասխան).**

1. գյուղատնտեսական տեխնիկայի և աշխատուժի պակասը
2. պարարտանյութ, սերմացու և թունաքիմիկատներ ձեռք բերելու դժվարությունները
3. ոռոգման ջրի բացակայությունը
4. բնական աղետները (կարկուտ, ցրտահարություն, երաշտ)
5. հողակտորի տնից հեռու կամ փոքր լինելը, հողի որակի անկումը

**3. Որո՞նք են անասնապահությամբ զբաղվելու խոչընդոտները
(նշել առավելագույնը 3 պատասխան)**

1. անասնակերի թանկությունը
2. անասնամթերքի վաճառքի դժվարությունները
3. գոմեր և այլ օժանդակ շինություններ ստեղծելու դժվարությունները
4. աշխատուժի պակասը
5. այլ խոչընդոտներ (նշել)

**4. Գյուղացիական տնտեսությունները զարգացնելու (պահպանելու)
նպատակով ի՞նչ ֆինանսական միջոցներ եք կիրառել.**

1. սեփական խնայողությունները
2. արտերկրից ստացված տրանսֆերտները
3. վարկերը
4. այլ աղբյուրներ (պարտք)
5. զարգացնելու փորձ չենք արել

5. Տեղյակ եք արդյո՞ք սուբսիդիաների բաշխման մեխանիզմից.

1. այո
2. ոչ
3. ավելի շուտ՝ ոչ
4. տեղյակ եմ մասամբ
5. այլ

6. Որքա՞ն էք գնահատում Ձեր ներգրավվածությունը սուբսիդավորման ծրագրերին.

1. 80-100 տոկոս
2. 60-80 տոկոս
3. 40-60 տոկոս
4. 20-40 տոկոս
5. երբեք ներգրավված չեմ եղել

7. Պետության կողմից գյուղատնտեսության աջակցման ամենակարևոր ծրագրերը որո՞նք եք համարում (նշել առավելագույնը 3 պարամիտան).

1. էժան և երկարաժամկետ վարկերը
2. ոռոգման ջրի սակագնի նվազեցումը
3. էժան պարարտանյութի և սերմացուի ձեռքբերումը
4. գյուղատնտեսական մթերքների գնումների պետական երաշխավորված համակարգի ներդրումը
5. գյուղատնտեսական մթերքների գների պետական սուբսիդավորումը

8. Գյուղացիական տնտեսությունների կազմակերպման ո՞ր ձևին եք նախապատվություն տալիս.

1. անհատական տնտեսություններ
2. կոոպերատիվներ
3. բաժնետիրական ընկերություններ
4. սահմանափակ պատասխանատվության ընկերություններ
5. գյուղատնտեսական սպառողական կոոպերատիվներ

Հավելված 10

Բիզնես գործունեություն իրականացնելու ոլորտն ըստ մարզերի

Մարզերը	Արդյունաբերություն		Գյուղատնտեսություն		Եինաբարություն		Առևտուր		Ծառայություններ		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը
Շիրակ	1	3,3	0	0	0	0	19	63,3	10	33,3	30	100,0
Լոռի	2	6,7	0	0	0	0	18	60,0	10	33,3	30	100,0
Վայոց ձոր	0	0	0	0	0	0	24	80,0	6	20,0	30	100,0
Տավուշ	5	16,7	2	6,7	4	13,3	12	40,0	7	23,3	30	100,0
Գեղարքունիք	2	5,0	3	7,5	3	7,5	28	70,0	4	10,0	40	100,0
Երևան	12	18,8	4	6,2	3	4,7	30	46,9	15	23,4	64	100,0
Ընդամենը	22	9,8	9	4,0	10	4,5	131	58,5	52	23,2	224	100,0

Հավելված 11

Բիզնես սկսելու դյուրինության գնահատականը

Մարզերը	Դյուրին է		Ավելի շուր դյուրին է		Կան որոշ խոչընդոտներ		Ավելի շուր դժվար է		Շատ դժվար է		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը
Շիրակ	3	10,0	3	10,0	3	10,0	11	36,7	10	33,3	30	100,0
Լոռի	0	0	3	10,0	7	23,3	16	53,3	4	13,3	30	100,0
Վայոց ձոր	1	3,3	1	3,3	2	6,7	8	26,7	18	60,0	30	100,0
Տավուշ	0	0	2	6,7	5	16,7	12	40,0	11	36,7	30	100,0
Գեղարքունիք	8	20,0	2	5,0	7	17,5	15	37,5	8	20,0	40	100,0
Երևան	3	4,7	14	21,9	28	43,8	14	21,9	5	7,8	64	100,0
Ընդամենը	15	6,7	25	11,2	52	23,2	76	33,9	56	25,0	224	100,0

-

Հավելված 12

Բիզնես սկսելու խոչընդոտներն ըստ տնտեսության առանձին ոլորտների

	Վարչական և օրենսդրական խոչընդոտներ	Մեխանիզմային գրանցման խոչընդոտներ	Տարածքի վարձակալության հետ կապված խոչընդոտներ	Ֆինանսական խոչընդոտներ	Մուրեկերի, կամայական խոչընդոտներ
Արդյունաբերություն	4	4	10	17	8
Գյուղատնտեսություն	4	2	2	7	1
Շինարարություն	1	2	3	8	3
Առևտուր	37	13	49	103	30
Ծառայություններ	13	4	19	37	20
Ընդամենը	59	25	83	172	62

Հավելված 13

Շինարարություն սկսելու դյուրինությունը

Մարզերը	Դժվարացել են պարաֆազանել		Դյուրին է		Ավելի շուրջ դյուրին է		Կան որոշ խոչընդոտներ		Ավելի շուրջ դժվար է		Շատ դժվար է		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը
Շիրակ	10	33,3	1	3,3	2	6,7	5	16,7	3	10,0	9	30,0	30	100,0
Լոռի	0	0	1	3,3	0	0	2	6,7	14	46,7	13	43,3	30	100,0
Վայոց ձոր	0	0	2	6,7	1	3,3	0	0	3	10,0	24	80,0	30	100,0
Տավուշ	0	0	0	0	0	0	4	18,2	8	36,4	10	45,5	22	100,0
Գեղարքունիք	0	0	6	15,0	1	2,5	9	22,5	15	37,5	9	22,5	40	100,0
Երևան	0	0	0	0	14	21,9	18	28,1	26	40,6	6	9,4	64	100,0
Ընդամենը	10	4,6	10	4,6	18	8,3	38	17,6	69	31,9	71	32,9	216	100,0

Հավելված 14

Շինարարության լիցենզիա ստանալու խոչընդոտները

Մարզերը	Վարչական խոչընդոտներ	Օրենսդրական խոչընդոտներ	Տարածքի ձեռքբերման հետ կապված խոչընդոտներ	Ֆինանսական խոչընդոտներ	Մուրյեկտիվ, կամայական խոչընդոտներ
Շիրակ	6	6	3	11	9
Լոռի	8	6	7	8	7
Վայոց ձոր	1	2	1	29	2
Տավուշ	13	2	9	11	6
Գեղարքունիք	12	1	8	27	11
Երևան	12	4	19	36	17
Ընդամենը	52	21	47	122	52

Հավելված 15

Բիզնես վարկեր վերցնելու խոչընդոտներն ըստ մարզերի

Մարզերը	Խոչընդոտներ չկան		Բարձր քոկոսատրույքները		Տեղեկատվության պակասը		Կոռուպցիան		Բյուրոկրատական քաշքշուկները		Վարկավորման ոչ օպտիմալ ժամկետները		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	դեմ. կշիռը	հարց. թիվը	դեմ. կշիռը	հարց. թիվը	դեմ. կշիռը	հարց. թիվը	դեմ. կշիռը	հարց. թիվը	դեմ. կշիռը	հարց. թիվը	դեմ. կշիռը	հարց. թիվը	դեմ. կշիռը
Շիրակ	6	20,0	20	66,7	2	6,7	0	,0	0	,0	2	6,7	30	100,0
Լոռի	0	0	24	80,0	1	3,3	0	,0	0	,0	5	16,7	30	100,0
Վայոց ձոր	0	0	27	90,0	1	3,3	0	,0	2	6,7	0	0	30	100,0
Տավուշ	0	0	20	66,7	1	3,3	5	16,7	1	3,3	3	10,0	30	100,0
Գեղարքունիք	0	0	24	60,0	2	5,0	4	10,0	9	22,5	1	2,5	40	100,0
Երևան	0	0	35	54,7	10	15,6	0	,0	14	21,9	5	7,8	64	100,0
Ընդամենը	6	2,7	150	67,0	17	7,6	9	4,0	26	11,6	16	7,1	224	100,0

Հավելված 16

Բիզնես վարկեր վերցնելու խոչընդոտներն ըստ տնտեսության առանձին ոլորտների

Տնտեսության ոլորտը	Խոչընդոտներ չկան		Բարձր տոկոսադրույքները		Տեղեկատվության պակասը		Կոռուպցիան		Բյուրոկրատական քաշքշուկները		Վարկավորման ոչ օպտիմալ ժամկետները		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը
Արդյունաբերություն	0	0	14	63,6	2	9,1	0	,0	2	9,1	4	18,2	22	100,0
Գյուղատնտեսություն	0	0	7	77,8	0	0	0	,0	1	11,1	1	11,1	9	100,0
Շինարարություն	0	0	4	40,0	1	10,0	2	20,0	2	20,0	1	10,0	10	100,0
Առևտուր	4	3,1	84	64,1	13	9,9	6	4,6	18	13,7	6	4,6	131	100,0
Ծառայություններ	2	3,8	41	78,8	1	1,9	1	1,9	3	5,8	4	7,7	52	100,0
Ընդամենը	6	2,7	150	67,0	17	7,6	9	4,0	26	11,6	16	7,1	224	100,0

Հավելված 17

Բիզնեսի ոլորտում զբաղվողների ներդրումների պաշտպանվածությունն ըստ մարզերի

Մարզերը	Լիովին պաշտ- պանված են		Պաշտպանված են		Մասամբ պաշտ- պանված են		Պաշտպանված չեն, քանի որ չեն գործում օրենքները		Պաշտպանված չեն, քանի որ չունեն անհրաժեշտ հարցումներ		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը
Շիրակ	7	23,3	7	23,3	2	6,7	7	23,3	7	23,3	30	100,0
Լոռի	0	0	6	20,0	16	53,3	7	23,3	1	3,3	30	100,0
Վայոց ձոր	3	10,0	16	53,3	3	10,0	6	20,0	2	6,7	30	100,0
Տավուշ	0	0	2	6,7	10	33,3	16	53,3	2	6,7	30	100,0
Գեղարքունիք	2	5,0	2	5,0	7	17,5	13	32,5	16	40,0	40	100,0
Երևան	0	0	6	9,4	33	51,6	6	9,4	19	29,7	64	100,0
Ընդամենը	12	5,4	39	17,4	71	31,7	55	24,6	47	21,0	224	100,0

Հավելված 18

Բիզնեսի ոլորտում զբաղվածների ներդրումների պաշտպանվածությունն ըստ գործունեության ժամկետների

Բիզնեսով զբաղվելու ժամկետը	Լիովին պաշտպանված են		Պաշտպանված են		Մասամբ պաշտպանված են		Պաշտպանված չեն, քանի որ չեն գործում օրենքները		Պաշտպանված չեն, քանի որ չունեն ունի մենաշնորհացման միտում		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	յուս. կշիռը	հարց. թիվը	յուս. կշիռը	հարց. թիվը	յուս. կշիռը	հարց. թիվը	յուս. կշիռը	հարց. թիվը	յուս. կշիռը	հարց. թիվը	յուս. կշիռը
Մինչև 1 տարի	0	,0	1	4,5	8	36,4	8	36,4	5	22,7	22	100,0
1-3 տարի	1	2,4	8	19,5	11	26,8	10	24,4	11	26,8	41	100,0
3-5 տարի	2	4,1	7	14,3	25	51,0	10	20,4	5	10,2	49	100,0
5-10 տարի	3	6,2	7	14,6	14	29,2	14	29,2	10	20,8	48	100,0
10 և ավելի տարի	6	9,4	16	25,0	13	20,3	13	20,3	16	25,0	64	100,0
Ընդամենը	12	5,4	39	17,4	71	31,7	55	24,6	47	21,0	224	100,0

Հավելված 19

ՀՀ հարկային քաղաքականության թերություններն ըստ մարզերի

Մարզերը	Թերություններ չկան		Բարձր հարկերը		Հարկային հաշվարկություն ներկայացնելու դժվարությունները		Հարկային արուգումները		Կոռուպցիան		Հարկային գերազանցումները		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	յուս. կշիռը	հարց. թիվը	յուս. կշիռը	հարց. թիվը	յուս. կշիռը	հարց. թիվը	յուս. կշիռը	հարց. թիվը	յուս. կշիռը	հարց. թիվը	յուս. կշիռը	հարց. թիվը	յուս. կշիռը
Շիրակ	5	16,7	15	50,0	0	,0	4	13,3	5	16,7	1	3,3	30	100,0
Լոռի	0	,0	27	90,0	1	3,3	1	3,3	0	,0	1	3,3	30	100,0
Վայոց ձոր	14	46,7	6	20,0	2	6,7	5	16,7	3	10,0	0	,0	30	100,0
Տավուշ	0	,0	15	50,0	0	,0	1	3,3	12	40,0	2	6,7	30	100,0
Գեղարքունիք	0	,0	19	47,5	1	2,5	5	12,5	7	17,5	8	20,0	40	100,0
Երևան	0	,0	18	28,1	16	25,0	3	4,7	23	35,9	4	6,2	64	100,0
Ընդամենը	19	8,5	100	44,6	20	8,9	19	8,5	50	22,3	16	7,1	224	100,0

Հավելված 20

ՀՀ հարկային քաղաքականության թերություններն ըստ տնտեսության ստանձին ոլորտների

Տնտեսության ոլորտները	Թերություններ չկան		Բարձր հարկերը		Հարկային հաշվարկություն ներկայացնելու դժվարությունները		Հարկային ստուգումները		Կոռուպցիան		Հարկային գերափճարները		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը
Արդյունաբերություն	0	,0	12	54,5	2	9,1	1	4,5	6	27,3	1	4,5	22	100,0
Գյուղատնտեսություն	0	,0	3	33,3	0	,0	1	11,1	4	44,4	1	11,1	9	100,0
Շինարարություն	0	,0	3	30,0	2	20,0	0	,0	5	50,0	0	,0	10	100,0
Առևտուր	13	9,9	62	47,3	14	10,7	13	9,9	21	16,0	8	6,1	131	100,0
Ծառայություններ	6	11,5	20	38,5	2	3,8	4	7,7	14	26,9	6	11,5	52	100,0
Ընդամենը	19	8,5	100	44,6	20	8,9	19	8,5	50	22,3	16	7,1	224	100,0

Հավելված 21

ՀՀ հարկային քաղաքականության թերություններն ըստ բիզնեսով զբաղվելու ժամկետների

Բիզնեսով զբաղվելու ժամկետը	Թերություններ չկան		Բարձր հարկերը		Հարկային հաշվարկու- թյուն ներկայացնելու դժվարությունները		Հարկային ստուգումները		Կոռուպցիան		Հարկային գերափճարները		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը
Մինչև 1 տարի	1	4,5	9	40,9	3	13,6	2	9,1	7	31,8	0	,0	22	100,0
1-3 տարի	5	12,2	17	41,5	4	9,8	3	7,3	10	24,4	2	4,9	41	100,0
3-5 տարի	0	,0	25	51,0	6	12,2	5	10,2	10	20,4	3	6,1	49	100,0
5-10 տարի	2	4,2	21	43,8	1	2,1	5	10,4	9	18,8	10	20,8	48	100,0
10 և ավելի տարիներ	11	17,2	28	43,8	6	9,4	4	6,2	14	21,9	1	1,6	64	100,0
Ընդամենը	19	8,5	100	44,6	20	8,9	19	8,5	50	22,3	16	7,1	224	100,0

Հավելված 22

Բիզնեսի զարգացման կարևորագույն նախադրյալները

Մարզերը	Սպառողների եկամույնները		Որակյալ աշխատուժի ներգրավումը		Տրանսպորտային հաղորդակցումների զարգացումը		Արտաքին շուկաներ դուրս գալու հնարավորությունը		Հարկային բեռի թեթևացումը		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	յեւ. կշիռը	հարց. թիվը	յեւ. կշիռը	հարց. թիվը	յեւ. կշիռը	հարց. թիվը	յեւ. կշիռը	հարց. թիվը	յեւ. կշիռը	հարց. թիվը	յեւ. կշիռը
Շիրակ	18	60,0	3	10,0	0	,0	1	3,3	8	26,7	30	100,0
Լոռի	27	90,0	2	6,7	0	,0	0	,0	1	3,3	30	100,0
Վայոց ձոր	27	90,0	0	,0	0	,0	0	,0	3	10,0	30	100,0
Տավուշ	14	46,7	7	23,3	3	10,0	2	6,7	4	13,3	30	100,0
Գեղարքունիք	18	45,0	1	2,5	3	7,5	12	30,0	6	15,0	40	100,0
Երևան	21	32,8	9	14,1	2	3,1	15	23,4	17	26,6	64	100,0
Ընդամենը	125	55,8	22	9,8	8	3,6	30	13,4	39	17,4	224	100,0

Հավելված 23

Բիզնեսի զարգացման կարևորագույն նախադրյալներն ըստ տնտեսության առանձին ոլորտների

Տնտեսության ոլորտը	Սպառողների եկամույնները		Որակյալ աշխատուժի ներգրավումը		Տրանսպորտային հաղորդակցումների զարգացումը		Արտաքին շուկաներ դուրս գալու հնարավորությունը		Հարկային բեռի թեթևացումը		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	յեւ. կշիռը	հարց. թիվը	յեւ. կշիռը	հարց. թիվը	յեւ. կշիռը	հարց. թիվը	յեւ. կշիռը	հարց. թիվը	յեւ. կշիռը	հարց. թիվը	յեւ. կշիռը
Արդյունաբերություն	8	36,4	8	36,4	0	,0	5	22,7	1	4,5	22	100,0
Գյուղատնտեսություն	0	,0	1	11,1	1	11,1	5	55,6	2	22,2	9	100,0
Շինարարություն	3	30,0	4	40,0	0	,0	1	10,0	2	20,0	10	100,0
Առևտուր	78	59,5	4	3,1	7	5,3	16	12,2	26	19,8	131	100,0
Ծառայություններ	36	69,2	5	9,6	0	,0	3	5,8	8	15,4	52	100,0
Ընդամենը	125	55,8	22	9,8	8	3,6	30	13,4	39	17,4	224	100,0

Հավելված 24

Բիզնեսի զարգացման կարևորագույն նախադրյալներն ըստ գործունեության ժամկետների

Բիզնեսով զբաղվելու ժամկետը	Սպառողների եկամուտները		Որակյալ աշխատուժի ներգրավումը		Տրանսպորտային հաղորդակցումների զարգացումը		Արտաքին շուկաներ դուրս գալու հնարավորությունը		Հարկային քեռի թեթևացումը		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	յևս. կշիռը	հարց. թիվը	յևս. կշիռը	հարց. թիվը	յևս. կշիռը	հարց. թիվը	յևս. կշիռը	հարց. թիվը	յևս. կշիռը	հարց. թիվը	յևս. կշիռը
Մինչև 1 տարի	9	40,9	5	22,7	0	,0	3	13,6	5	22,7	22	100,0
1-3 տարի	19	46,3	8	19,5	1	2,4	3	7,3	10	24,4	41	100,0
3-5 տարի	27	55,1	3	6,1	1	2,0	8	16,3	10	20,4	49	100,0
5-10 տարի	32	66,7	2	4,2	1	2,1	8	16,7	5	10,4	48	100,0
10 և ավելի տարիներ	38	59,4	4	6,2	5	7,8	8	12,5	9	14,1	64	100,0
Ընդամենը	125	55,8	22	9,8	8	3,6	30	13,4	39	17,4	224	100,0

Հավելված 25

Բիզնես միջավայրի գնահատականը վերջին 5-10 տարիների ընթացքում՝ ըստ արևմտադարձի առանձին ոլորտների

Տարածության ոլորտը	Բարելավվել է		Ավելի շուր քարելավվել է		Դժվարանում ևս պարսահանել		Ավելի շուր վարացել է		Վարացել է		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	յևս. կշիռը	հարց. թիվը	յևս. կշիռը	հարց. թիվը	յևս. կշիռը	հարց. թիվը	յևս. կշիռը	հարց. թիվը	յևս. կշիռը	հարց. թիվը	յևս. կշիռը
Արդյունաբերություն	1	4,5	5	22,7	10	45,5	3	13,6	3	13,6	22	100,0
Գյուղատնտեսություն	0	,0	2	22,2	3	33,3	2	22,2	2	22,2	9	100,0
Շինարարություն	1	10,0	1	10,0	4	40,0	2	20,0	2	20,0	10	100,0
Առևտուր	5	3,8	18	13,7	22	16,8	28	21,4	58	44,3	131	100,0
Ծառայություններ	6	11,5	11	21,2	11	21,2	10	19,2	14	26,9	52	100,0
Ընդամենը	13	5,8	37	16,5	50	22,3	45	20,1	79	35,3	224	100,0

Հավելված 26

Քիզնես միջավայրի գնահատականը վերջին 5-10 տարիների ընթացքում՝ ըստ գործունեության ժամկետների

Քիզնեսով գրադվերու ժամկետը	Բարելավվել է		Ավելի շուր քարելավվել է		Դժվարանում եմ պարապանել		Ավելի շուր վարացել է		Վարացել է		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	յրես. կշիռը	հարց. թիվը	յրես. կշիռը	հարց. թիվը	յրես. կշիռը	հարց. թիվը	յրես. կշիռը	հարց. թիվը	յրես. կշիռը	հարց. թիվը	յրես. կշիռը
Մինչև 1 տարի	1	4,5	4	18,2	13	59,1	1	4,5	3	13,6	22	100,0
1-3 տարի	1	2,4	8	19,5	10	24,4	9	22,0	13	31,7	41	100,0
3-5 տարի	1	2,0	10	20,4	11	22,4	14	28,6	13	26,5	49	100,0
5-10 տարի	4	8,3	9	18,8	8	16,7	9	18,8	18	37,5	48	100,0
10 և ավելի տարիներ	6	9,4	6	9,4	8	12,5	12	18,8	32	50,0	64	100,0
Ընդամենը	13	5,8	37	16,5	50	22,3	45	20,1	79	35,3	224	100,0

Հավելված 27

Մարզի քիզնես միջավայրի գնահատականը

Մարզերը	Գերազանց		Լավ		Բավարար		Անբավարար		Դժվարացել են պարապանել		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	յրես. կշիռը	հարց. թիվը	յրես. կշիռը	հարց. թիվը	յրես. կշիռը	հարց. թիվը	յրես. կշիռը	հարց. թիվը	յրես. կշիռը	հարց. թիվը	յրես. կշիռը
Շիրակ	0	,0	1	3,4	5	17,2	23	79,3	0	,0	29	100,0
Լոռի	0	,0	3	10,3	18	62,1	8	27,6	0	,0	29	100,0
Վայոց ձոր	0	,0	2	6,7	12	40,0	15	50,0	1	3,3	30	100,0
Տավուշ	0	,0	0	,0	5	16,7	22	73,3	3	10,0	30	100,0
Գեղարքունիք	0	,0	1	2,5	13	32,5	17	42,5	9	22,5	40	100,0
Երևան	0	,0	14	21,9	33	51,6	8	12,5	9	14,1	64	100,0
Ընդամենը	0	,0	21	9,5	86	38,7	93	41,9	22	9,9	222	100,0

Հավելված 28

Բիզնես միջավայրի գնահատականն ըստ տնտեսության առանձին ոլորտների

Տնտեսության ոլորտը	Գերազանց		Լավ		Բավարար		Անբավարար		Դժվարացել են պատրաստանել		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը
Արդյունաբերություն	0	0,0	4	18,2	9	40,9	6	27,3	3	13,6	22	100,0
Գյուղատնտեսություն	0	0,0	1	11,1	3	33,3	4	44,4	1	11,1	9	100,0
Շինարարություն	0	0,0	1	10,0	5	50,0	3	30,0	1	10,0	10	100,0
Առևտուր	0	0,0	6	4,7	47	36,4	60	46,5	16	12,4	129	100,0
Ծառայություններ	0	0,0	9	17,3	22	42,3	20	38,5	1	1,9	52	100,0
Ընդամենը	0	00	21	9,5	86	38,7	93	41,9	22	9,9	222	100,0

Հավելված 29

Բիզնես միջավայրի գնահատականն ըստ գործունեության ժամկետների

Բիզնեսով զբաղվելու ժամկետը	Բարելավվել է		Ավելի շուրջ բարելավվել է		Դժվարանում եմ պատրաստանել		Ավելի շուրջ վատացել է		Վատացել է		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը
Մինչև 1 տարի	0	,0	2	9,1	12	54,5	6	27,3	2	9,1	22	100,0
1-3 տարի	0	,0	4	10,0	17	42,5	17	42,5	2	5,0	40	100,0
3-5 տարի	0	,0	6	12,2	22	44,9	17	34,7	4	8,2	49	100,0
5-10 տարի	0	,0	3	6,4	19	40,4	22	46,8	3	6,4	47	100,0
10 և ավելի տարիներ	0	,0	6	9,4	16	25,0	31	48,4	11	17,2	64	100,0
Ընդամենը	0	,0	21	9,5	86	38,7	93	41,9	22	9,9	222	100,0

Հավելված 30

Մարզերում գյուղատնտեսական գործունեությանը
զբաղվածությունն ըստ առանձին ոլորտների

Մարզերը	Առանձնագր- հություն		Բուսաբուծու- թյուն		Առանձնագրա- թյուն և բուսա- բուծություն		Բուսաբուծություն մասամբ		Ոչնչով զբաղված չեն		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը
Շիրակ	3	7,5%	6	15,0%	28	70,0%	2	5,0%	1	2,5%	40	100,0%
Լոռի	0	0,0%	7	17,5%	15	37,5%	18	45,0%	0	,0%	40	100,0%
Վայոց ձոր	1	2,5%	11	27,5%	6	15,0%	17	42,5%	5	12,5%	40	100,0%
Տավուշ	3	7,5%	2	5,0%	11	27,5%	24	60,0%	0	,0%	40	100,0%
Գեղարքունիք	5	14,3%	9	25,7%	9	25,7%	10	28,6%	2	5,7%	35	100,0%
Ընդամենը	12	6,2%	35	17,9%	69	35,4%	71	36,4%	8	4,1%	195	100,0%

Հավելված 31

Գյուղացիական տնտեսությունները զարգացնելու (պահպանելու) նպատակով
օգտագործվող ֆինանսական միջոցները

Մարզերը	Սեփական խնայողություններ		Արտերկրից սրացված տրանսֆերտներ		Վարկեր		Այլ աղբյուրներ (պարտք)		Զարգացնելու փորձ չի արվել		Ընդամենը	
	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը	հարց. թիվը	տես. կշիռը
Շիրակ	12	30,0%	12	30,0%	13	32,5%	2	5,0%	1	2,5%	40	100,0%
Լոռի	26	65,0%	6	15,0%	3	7,5%	5	12,5%	0	0,0%	40	100,0%
Վայոց ձոր	33	82,5%	1	2,5%	4	10,0%	0	0,0%	2	5,0%	40	100,0%
Տավուշ	5	12,5%	5	12,5%	21	52,5%	0	0,0%	9	22,5%	40	100,0%
Գեղարքունիք	8	22,9%	5	14,3%	5	14,3%	11	31,4%	6	17,1%	35	100,0%
Ընդամենը	84	43,1%	29	14,9%	46	23,6%	18	9,2%	18	9,2%	195	100,0%

Հավելված 32

Սուբսիդիաների բաշխման մեխանիզմից տեղեկացվածությունը

Մարզերը	Այո		Ոչ		Ավելի շուրջ ոչ		Տեղյակ եմ մասամբ		Այլ		Ընդամենը	
	Հարցվ. թիվը	Տեսակ. կշիռը	Հարցվ. թիվը	Տեսակ. կշիռը	Հարցվ. թիվը	Տեսակ. կշիռը	Հարցվ. թիվը	Տեսակ. կշիռը	Հարցվ. թիվը	Տեսակ. կշիռը	Հարցվ. թիվը	Տեսակ. կշիռը
Ծիրակ	29	72,5%	9	22,5%	0	0,0%	1	2,5%	1	2,5%	40	100,0%
Լոռի	2	5,0%	29	72,5%	7	17,5%	2	5,0%	0	0,0%	40	100,0%
Վայոց ձոր	1	2,5%	36	90,0%	0	0,0%	3	7,5%	0	0,0%	40	100,0%
Տավուշ	6	15,0%	27	67,5%	3	7,5%	3	7,5%	1	2,5%	40	100,0%
Գեղարքունիք	6	17,1%	12	34,3%	7	20,0%	9	25,7%	1	2,9%	35	100,0%
Ընդամենը	44	22,6%	113	57,9%	17	8,7%	18	9,2%	3	1,5%	195	100,0%

Հավելված 33

Սուբսիդավորման ծրագրերին գյուղացիական փնտրությունների մասնակցության աստիճանը

Մարզերը	80-100 տոկոս		60-80 տոկոս		40-60 տոկոս		20-40 տոկոս		Երբեք ներգրավված չեմ եղել		Ընդամենը	
	Հարցվ. թիվը	Տեսակ. կշիռը	Հարցվ. թիվը	Տեսակ. կշիռը	Հարցվ. թիվը	Տեսակ. կշիռը	Հարցվ. թիվը	Տեսակ. կշիռը	Հարցվ. թիվը	Տեսակ. կշիռը	Հարցվ. թիվը	Տեսակ. կշիռը
Ծիրակ	1	2,5%	0	0,0%	2	5,0%	6	15,0%	31	77,5%	40	100,0%
Լոռի	0	,0%	0	0,0%	0	,0%	0	,0%	40	100,0%	40	100,0%
Վայոց ձոր	0	,0%	0	0,0%	0	,0%	5	12,5%	35	87,5%	40	100,0%
Տավուշ	0	,0%	0	0,0%	1	2,5%	6	15,0%	33	82,5%	40	100,0%
Գեղարքունիք	1	2,9%	2	5,7%	6	17,1%	9	25,7%	17	48,6%	35	100,0%
Ընդամենը	2	1,0%	2	1,0%	9	4,6%	26	13,3%	156	80,0%	195	100,0%

Գյուղացիական տնտեսությունների կազմակերպման նախապայմանություններ

Մարզերը	Անհատական տնտեսություններ		Կոոպերատիվներ		Բաժնեդիրական ընկերություններ		Մասնատիրական պատկանաբության ընկերություններ		Գյուղատնտեսական սպառողական կոոպերատիվներ		Ընդամենը	
	հարցվ. թիվը	տեսակ. կշիռը	հարցվ. թիվը	տեսակ. կշիռը	հարցվ. թիվը	տեսակ. կշիռը	հարցվ. թիվը	տեսակ. կշիռը	հարցվ. թիվը	տեսակ. կշիռը	հարցվ. թիվը	տեսակ. կշիռը
Շիրակ	32	80,0%	8	20,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	40	100,0%
Լոռի	10	25,0%	30	75,0%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	40	100,0%
Վայոց ձոր	9	22,5%	31	77,5%	0	0,0%	0	0,0%	0	0,0%	40	100,0%
Տավուշ	14	35,9%	20	51,3%	2	5,1%	2	5,1%	1	2,6%	39	100,0%
Գեղարքունիք	16	45,7%	6	17,1%	3	8,6%	2	5,7%	8	22,9%	35	100,0%
Ընդամենը	81	41,8%	95	49,0%	5	2,6%	4	2,1%	9	4,6%	194	100,0%

Руководитель исследовательской группы

ЗОЯ ТАДЕВОСЯН

доктор экономических наук, профессор

Советник исследовательской группы

КАРЕН АКОПЯН

кандидат экономических наук, доцент

Состав исследовательской группы

ДИАНА ГАЛЮЯН

доктор экономических наук, доцент

НАРЕК КЕСОЯН

кандидат экономических наук, доцент

ЖОРА САРГСЯН

кандидат экономических наук

ЛУСИНЕ АГАДЖАНИЯН

кандидат экономических наук

ТАГУИ ОГАНЯН

кандидат экономических наук

*Социально-экономические проблемы сбалансированного
регионального развития РА*

Регион сегодня становится главным субъектом экономических и политических отношений. В этой ситуации очень важно определить специфику и приоритеты осуществления региональной политики с учетом сравнительных преимуществ и особенностей исторического и культурного развития того или иного региона. Региональная (социально-экономическая) политика – сфера деятельности государства по управлению политическим, экономическим, социальным и экологическим развитием страны в пространственном, региональном аспекте и отражающая как взаимоотношения между государством и регионами, так и регионов между собой.

Целью исследования является разъяснение причин социально-экономического непропорционального развития регионов, оценка их последствий, исследование институциональных основ управления регионами, уровня децентрализации, разработка практических предложений по смягчению или нейтрализации существующих дисбалансов и диспропорций, а также разработка региональной модели развития Республики Армения.

В соответствии с поставленной целью в данном исследовании выявлены проблемы сбалансированного регионального развития, изучен потенциал социально-экономического развития РА. На основе тринадцати социально-экономических показателей осуществлена рейтинговая классификация регионов, анализ которых дал возможность раскрыть проблемы экономической стратегии нашей страны на данном этапе. Для

качественной оценки регионального развития общественной жизни рассчитан Индекс территориального развития.

Осуществлено также эмпирическое исследование региональной пропорциональности и децентрализации. Полученные результаты дают достаточные основания утверждать, что для смягчения территориальных диспропорций, экономического разрыва между общинами, а также для стимулирования экономического роста необходимо наделять общинам с определенной степенью автономии и идти по пути децентрализации. А также при финансовом выравнивании учитывать величину добавленной стоимости созданной в данной общине.

Посредством социологического опроса изучена сформированная бизнес-среда регионов и условия деятельности фермерских хозяйств.

Разработана “Региональная модель развития РА”, в котором крупные города каждого региона должны стать центрами экономического роста.

Head of research team

ZOYA TADEVOSYAN

Doctor of Economics, Professor

Advisor of research team

KAREN HAKOBYAN

PhD in Economics, Associate professor

Members of research team

DIANA GALOYAN

Doctor of Economics, Associate professor

NAREK KESOYAN

PhD in Economics, Associate professor

JORA SARGSYAN

PhD in Economics

LUSINE AGHAJANYAN

PhD in Economics

THAGUHI OHANYAN

PhD in Economics

The socio-economic problems of balanced regional development of RA

The region is becoming the main subject of economic and political relations. In this situation it is very important to determine the specificity and priorities for implementation of regional policy, taking into account the comparative advantages, the particularities of historical and cultural development of a given region. Regional (socio-economic) policy is a sphere of state activity for managing political, economic, social and environmental development of the country in the spatial, regional aspects, which reflect both the relationship between the state and the regions, and regions with each other.

The aim of the study is to explain the reasons of disproportionate socio-economic development of the regions of Armenia, the assessment of its impact, the study of the institutional framework of regional management, level of decentralization, development of practical proposals for mitigation or neutralization of existing disbalances and disparities, as well as the development of a „Regional Development Model of RA“.

For the implementation of mentioned objectives in this study it has been identified the problems of balanced regional development and has been explored the potential of socio-economic development of RA. On the basis of thirteen socio-economic indicators a

rating classification of regions has been done, the analysis of which made it possible to reveal the problems of the economic strategy of our country at this stage. For the qualitative analysis of regional development of public life we have also counted an Index of Territorial Development.

It has also been carried out an empirical study of regional proportionality and decentralization. The obtained results provide sufficient evidence to state that in order to mitigate the territorial disbalances and gaps between communities, as well as to stimulate the economic growth the state has to give the communities some degree of autonomy and go by the way of decentralization. In the same time during the financial equalization the state must take into account the added value formed in the community.

Through a sociological survey it has been studied the business environment of the region and operating conditions of farms.

It has also been developed the "Regional Development Model of RA," in which major cities of each region should become centers of economic growth.

Հեղափոխական խմբի ղեկավար՝
ԶՈՅԱ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ
 տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Հեղափոխական խմբի խորհրդարար՝
ԿԱՐԵՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ
 անարևելագիտության թեկնածու, դոցենտ

Հեղափոխական խմբի անդամներ՝
ԴԻԱՆԱ ԳԱԼՈՅԱՆ
 անարևելագիտության դոկտոր, դոցենտ
ՆԱՐԵԿ ԿԵՍՈՅԱՆ
 անարևելագիտության թեկնածու, դոցենտ
ԺՈՐԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
 անարևելագիտության թեկնածու
ԼՈՒՍԻՆԵ ԱՂԱՋԱՆՅԱՆ
 անարևելագիտության թեկնածու
ԹԱԳՈՒՀԻ ՕՀԱՆՅԱՆ
 անարևելագիտության թեկնածու

**ՀՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԶԱՓ
 ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
 ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

Խմբագիր՝ **Սաթենիկ Ալավերդյան**
 Տեխնիկական խմբագիր
 և ձևավորող՝ **Նաիրա Խչեյան**
 Էջադրող և սրբագրող՝ **Սյուզաննա Բոյաջյան**

Չափս՝ 70×108^{1/16}:
 8,75 տպ. մամուլ:
 Տպաքանակ՝ 100:

ՀՊՏՀ «ՏՆՏԵՍԱԳԵՏ» հրատարակչություն
 Երևան, Նալբանդյան 128
 010 59 34 37